

A TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ TENDENCIÁI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN KELET-EURÓPÁBAN

L'Harmattan

ELTE - BTK • Kelet-Európa Története Tanszék

1920

A TÖRTÉNETÍRÁS
ÚJ TENDENCIÁI
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN
KELET-EURÓPÁBAN

KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK I.

STUDIA EUROPAE ORIENTALIS I.

Sorozatszerkesztő:
KRAUSZ TAMÁS

A TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ TENDENCIÁI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette
CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN és KRAUSZ TAMÁS

L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Budapest, 2007

Készült az ELTE BTK
Kelet-Európa Története Tanszék Műhelyében

A kötet az OTKA által támogatott 47129. számú kutatás keretében jelent meg

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISSN 1789-8641
ISBN 978-963-236-094-2

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Krausz Tamás
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Felelős szerkesztő Krausz Tamás
Szerkesztő Csaplár-Degovics Krisztián
A szerkesztő munkatársa Iván Ildikó
A szöveget gondozta Székely Ervin
Nyomdai előkészítés Felde Csilla
Borítóterv Nemes Péter
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
Felelős vezető Kecskeméthy Péter

Tartalomjegyzék

Előszó 7

I. HISTORIOGRÁFIAI FORDULAT 9

BENEDEK GÁBOR: Pillanatképek a prágai Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetének életéből 11

RING ÉVA: Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után 20

JUHÁSZ JÓZSEF: A „rendszerváltó történetírás" a délkelet-európai historiográfiában 33

BARTHA ESZTER: „Good bye, Lenin?" Az eltűnő munkásosztály nyomában 51

II. KUTATÁS ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET 77

KRAUSZ TAMÁS: Lenin élete a historiográfia tükrében 79

ZAHORÁN CSABA: Az 1918–1919-es impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben 152

BORSI-KÁLMÁN BÉLA: Adalékok az első román koncepciós per történetéhez 181

MITROVITS MIKLÓS: A lengyel–szovjet viszony 1945 után a legújabb orosz historiográfiában 233

MELLÉKLET 251

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN: Hungarikum Tiranában 253

SINANI, SHABAN: Eredeti Liszt-iratok Albániában 256

A kötet szerzői 267

Előszó

A kelet-európai értelmiségi provincializmus egyik megnyilvánulása, hogy miközben a régió legtöbb országának értelmisége sok-sok évtizede bizonygatja „európaiságát", „Nyugathoz tartozását", éppen saját szomszédjairól tudja a legkevesebbet, velük szemben fogalmazza meg a legelőítéletesebb véleményeket egy tudományosan is leírható történelmi konkurencia jegyében. Ez az értelmiségi provincializmus Kelet-Európában mély történelmi gyökerekkel rendelkező, de nagyon is differenciált, országonként változó sajátosságokat mutató jelenségegyüttes. Ennek egyik összetevője a nyugat-európai (és általában a nagyhatalmi) alávetettség intellektuális, történeti és politikai igazolása vagy elutasítása.

A történetírás különböző iskolái és különböző irányzatai fényében is jól dokumentálható e folyamat. Jelen kötet, amely az OTKA támogatásával készült, éppen azt reflektálja néhány igen különböző történeti kérdés kapcsán, hogy a rendszerváltás után miképpen alakult át a historiográfia.

Milyen szemléleti vonulatok jelentkeztek a „marxizmus–leninizmus" dominanciáját követő nacionalista-liberális dialógus mint *mainstream* narratívák keretei között?

Születtek-e új intézmények, új történetírói kérdésfelvetések, eredeti megközelítések, milyen polémiák bontakoztak ki a régióban?

Bár a tanulmányok többsége a XX. század történetének egy-egy epizódjához kapcsolódik, mégis kirajzolódik az új kelet-európai történetírás néhány új vonása.

Természetesen a kötet szerzői tudatában voltak annak, hogy viszonylag szerény lehetőségeik között pusztán „pillanatfelvételek" készítésére nyílik módjuk, illetve érzékelték, hogy nem befejeztek valamit, hanem sokkal inkább csak elkezdték tudatosítani az alapkérdést: *merre tart a régió történetírása?* Szerzők és szerkesztők azzal a szándékkal is vágtak neki a munká-

nak, hogy folytatás következik olyan újabb problémakörök feltárásával, amelyek az olvasók érdeklődésére bizton számot tarthatnak Moszkvától Belgrádig, Pozsonytól Budapestig, Tiranától Varsóig. Tehát e vizsgálódások első kötetét reményeink szerint újabbak követik.

Krausz Tamás
egyetemi tanár

Budapest, 2007. november 25.

I.
Historiográfiai fordulat

Benedek Gábor

Pillanatképek a prágai Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetének életéből

2001 februárjában új szervezeti egység jött létre a prágai Károly Egyetem bölcsészkarán: a Szlavisztikai Tanszék és a Kelet-európai Tanulmányok Intézete összevonásával létrehozták a Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetét *(Ústav slavistických a výchoevropských studií)*. Az összevonást az érintettek újraegyesítésnek tekintették, hiszen a két egység elődei korábban hosszú időn át azonos keretben működtek. A Szlavisztikai Tanszéket 1848-ban hozták létre, s ettől kezdve egy évszázadon át itt tanították a szláv filológiát. Az 1950-es évek elején az orosz nyelv és irodalom külön tanszéket kapott, míg a többi szláv nyelv maradt a szlavisztikán. A ruszisztika 1960-ban intézetté bővült, melyben az orosz és ukrán nyelv, valamint az orosz és szovjet irodalom tanszéke mellett még egy népköltészeti kabinet is működött. Ez a felépítés 1993-ig maradt fenn, amikor átszervezték az intézetet. A ruszisztika mellett egy ukrán és egy balti kabinetet hoztak létre, és a nyelv és irodalom szerinti, korábbi felosztást regionális megközelítés váltotta fel, ami tükröződött az új, kelet-európai tanulmányok elnevezésben is. Ezt követően többször is felmerült a két intézmény egyesítésének szükségessége, ám megannyi ellentétes érdek miatt a tervek hosszú ideig javaslatok maradtak. Az események 2000 őszén gyorsultak fel, amikor a dékán a tanszék és az intézet élére ugyanazt a személyt, Tomáš Glanc fiatal ruszistát nevezte ki azzal a megbízatással, hogy dolgozzon ki egy előterjesztést az egyesítés lebonyolítására.

A 2000-es őszi félévben megkezdődtek az előkészületek. A két szervezeti egység munkatársai és doktoranduszai szakmai találkozókon ismerték meg egymás munkáit és elgondolásait, majd kidolgozták a közös kutatások irányait. Egyesítették a pénzügyi kereteket, a két intézmény honlapját, és közös titkárságot hoztak létre. Három területi-kulturális jellegű szekciót hoztak létre (keleti, déli és nyugati szláv tanulmányok – az utóbbihoz tar-

tozott a baltisztika), s ezekbe osztották be a ténylegesen tanított tizenhárom szakot és specializációt (orosz, ukrán, lett, litván, bolgár nyelv és irodalom, általános és összehasonlító szlavisztika, makedón, szlovén, szorb nyelv és irodalom, szerbisztika, kroatisztika, polonisztika és szlovakisztika). Az előkészületek további lépéseként összevonták a szakmai és doktori tanácsokat. Az addigi intézkedésekről, a létrehozandó új intézet szakmai profiljáról, bel- és külföldi kapcsolatairól egy előterjesztés készült, amit kisebb kiegészítésekkel a dékáni kollégium is támogatott, majd 2001. február 8-án a Kari Tanács hagyott jóvá. Az összevonással megalakult a Szlavisztikai és Kelet-Európai Tanulmányok Intézete, és az igazgatói feladatokkal kétéves időtartamra az addigi vezetőt bízták meg.[1]

Röviden szólni kell Glanc pályafutásáról. 1969-ben született, 1987 és 1992 között orosz–cseh szakon végzett a prágai bölcsészkaron, 1988–1989-ben rendszeresen látogatta a második nyilvánosságban működő bohemisztikai esti iskolát. 1988-ban egyik szervezője volt a cseh ruszisták szabad társulása elnevezésű szervezetnek, amely nem hivatalos vitaesteket rendezett, a „bársonyos forradalom" idején bekapcsolódott a diákmegmozdulásokba, s 1989 nyara és 1995 között egy folyóiratot is kiadott. Diplomamunkáját Glanc az 1960–1980-as évekbeli párhuzamos orosz kultúráról írta, és művét Hlávka-díjjal jutalmazta a Cseh Irodalmi Alap. 1992–1993-ban az akadémiai Cseh és Világirodalmi Intézet ösztöndíjasa volt, majd a Kelet-Európai Tanulmányok Intézetének munkatársa lett a Károly Egyetemen. Posztgraduális tanulmányait Konstanzban végezte, az orosz avantgárdról írott disszertációját 1997-ben védte meg Prágában. Utóbb számos tanulmányt publikált a két háború közti Prágai Lingvisztikai Körről, Roman Jakobsonról, a tartui iskoláról. 2002-től több amerikai és nyugat-európai egyetem vendégtanára volt, 2006-ban pedig habilitált Prágában.[2]

Az új Intézet élén Glanc folytatta az összevonás során megkezdett átalakítást. Alapvető modernizálást látott szükségesnek, mert szerinte a csehországi szlavisztika elavult metodológiára épül. Fennmaradt a 19. századi megközelítésmód: a nyelvi-etnikai alapelvek összefonódnak a szlávság ideológiájával. A hagyományos filológia, a mesterséges egység helyett korszerű

---

[1] http://www.ff.cuni.cz/as00-02/archiv2001/10_navrh_sjed.php (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

[2] http://www.ff.cuni.cz/vrada/zapisy06/0316.php; http://www.souvislosti.cz/clanek.php?id=284 (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

térségi tanulmányokra van szükség, felhasználva a modern nyelvészet, irodalomtudomány és kulturális antropológia eredményeit. Túl kell lépni az etnikai határokon, kiterjesztve a vizsgálódást a nem szláv népekre s a korábban nem vizsgált témákra is.[3]

A program főleg a diákság körében talált kedvező fogadtatásra. Legalábbis erről tanúskodik az a folyóirat, amelyet az intézet hallgatói alapítottak 2001-ben *Navýchod* [Keletre] címen. Az első négy évben kéthavonta jelent meg, 2005-ben negyedéves lappá alakult, amit évente két további tematikus szám egészít ki. Mintegy 300 példányban jelenik meg, de elérhető az interneten is. Az első évben a finanszírozást minisztériumi támogatással oldották meg, 2002-től a *Na východ od Aše* [Aštól keletre] nevű egyesület adja ki. Az elnevezéshez tudni kell, hogy Aš városa Csehország nyugati csücskében fekszik, nagyjából a Regensburg–Halle vonalon. A 12. keleti hosszúsági foktól keletre fekvő térség áll tehát az egyesület és a folyóirat figyelmének középpontjában. Az egyes számok foglalkoznak a térség országainak aktuális politikai eseményeivel, riportok és beszámolók formájában tudósítanak az irodalmi és kulturális élet friss fejleményeiről, közölnek történelmi, néprajzi cikkeket, úti beszámolókat, de helyet kapnak a rock és a kulináris élvezetek témái is. Tanulságos összesítés látható a folyóirat honlapján az első nyolc évben közölt cikkek országok szerinti megoszlásáról, jelezve a prágai szlavista és kelet-európai szakos diákok érdeklődésének irányát és súlypontjait. A legnagyobb figyelmet Oroszország kapta 52 beszámolóval, míg a 47 csehországi témájú írás zöme a hazai szlavisztikával foglalkozik. A délszláv konfliktusok fényében nem meglepő a jugoszláv utódállamok gyakori szereplése (Horvátország 38, Szerbia 33, Szlovénia 30, Bosznia 25 cikk), s közel hasonló gyakorisággal fordul elő Lengyelország (29) és Ukrajna (23). Némileg leszakadva következik Litvánia (15), Montenegró (13) és Szlovákia (12 – az utóbbiról persze számos egyéb fórum is tájékoztat). Viszonylag sok írást szenteltek a gyorsan fejlődő Tatársztánnak (11), melyet Lettország, Magyarország és Románia, illetve Albánia, Makedónia és Üzbegisztán követ 10, illetve 9 dolgozattal. 6-7 alkalommal fordul elő Moldávia, Kirgizisztán, Kazahsztán, illetve Grúzia és Türkmenisztán, míg a többi szovjet utódállamot és Koszovót 3-4 tudósítás képviseli.[4]

---

[3] http://www.navychod.cz/index?req=article&id=30 (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

[4] http://www.navychod.cz/. Jellemző a folyóirat alcíme is: *časopis, který rozšíří vaše obzory* (folyóirat, mely tágítja a látókörét) (a letöltés dátuma: 2007. november 12.).

Visszatérve az intézet belső életéhez, a megalakulás idején az oktatói gárda több mint 30 főből s további 10 külföldi lektorból állt, ám közülük senki sem rendelkezett professzori címmel. A megelőző évtizedben a vezető tanárok nyugdíjba vonultak, igaz, egyesek közülük külsősként még részt vettek az oktatásban. Az utánpótlás azonban elmaradt, mindössze két személy tanított docensi beosztásban, négy adjunktus a habilitálás előtt állt, a többiek viszont vagy túlságosan fiatalok voltak, vagy kevés tudományos munkássággal rendelkeztek. Különösen az utóbbiak körében csakhamar nagyarányú kicserélődés kezdődött meg. 2001. június 21-én a dékán egy körlevelet intézett az összes szervezeti egység vezetőjéhez, s közölte a lejáró munkaszerződések meghosszabbításának új szabályait. A professzoroknál és a docenseknél a megelőző öt évből megfelelő számú publikáció igazolását követelte meg. Az olyan tanársegédek és adjunktusok esetében, akik nem szereztek tudományos fokozatot, vagy a fokozatszerzést követően 10 éven belül nem habilitáltak, csak akkor lehetett a szerződést meghosszabbítani, ha tevékenységük nélkülözhetetlennek számított az akkreditált tanulmányi programokhoz. Ellenkező esetben állásukra a munkahelyi vezető nyílt pályázat kiírását kezdeményezhette.[5] A rendelkezés a kar valamennyi helyén kisebb-nagyobb felbolydulást okozott, a legérzékenyebben mégis az új intézetet érintette. Júniustól októberig 10 adjunktus és tanársegéd szerződése járt le, s valamennyi állásra nyilvános pályázatot írtak ki. Ennek eredményeként három adjunktus szerződését meghosszabbították, míg a többieknek megszűnt a munkaviszonya, s helyükre új emberek kerültek.[6] A pályázatok révén egyébként több fiatal külföldi szlavista is állásba került, például a svájci nyelvész, Markus Giger, a külsősként már évek óta a szlavisztikai tanszéken oktató olasz Giuseppe Maiello, a litván eposzokkal foglalkozó orosz Ilja Lemeskin. Az intézet életében játszott szerepüket nehéz kívülről megítélni, annyi azonban nyilvánvaló, hogy számos pozitívuma mellett az éles konkurencia növelte a feszültségeket az amúgy is felbolydult hazai oktatók között.

---

[5] http://www.ff.cuni.cz/dok/org/dekan/sdeleni_smlouvy.php (a letöltés dátuma: 2007. november 12.). Az egyes tanszékek és intézetek eltérő reakciói, a történész hallgatók és doktoranduszok tiltakozó petíciója, a sajtóban is tárgyalt Koldinská-ügy, akárcsak a kapcsolódó generációs feszültségek és finanszírozási problémák bemutatása külön dolgozatot igényelne.

[6] http://www.ff.cuni.cz/as00-02/archiv2001/20_prehled-smluv.php (a letöltés dátuma: 2007. november 13.).

Közben zajlott a képzés fokozatos átalakítása. A változás az akkreditációval függött össze, amelyet 2000–2001-ben bonyolították le. Az új tanterveket felmenő rendszerben vezették be, zömmel a 2002–2003-as tanévtől, de kisebb változásokra már 2001 őszén is sor került. Korábban a legtöbb nyelvet önálló szakként oktatták, az új tanrend szerint viszont csak három szak indult: a kelet-európai tanulmányok (orosz, ukrán, lett és litván specializációval), a szláv tanulmányok (bolgár, horvát, makedón, lengyel, szerb, szlovén és szorb specializációval), ugyanakkor megőrizte önállóságát a szlovák szak, bár az akkreditációja elhúzódott. Egyszerre több, két-, esetenként háromféle tanterv szerint folyt az oktatás, ami óhatatlanul zavarokkal járt. Ráadásul a kis nyelvek oktatói a változást önállóságuk elvesztéseként, szakuk háttérbe szorulásaként élték meg, ami az említett egzisztenciális bizonytalansággal meg persze a gyenge fizetésekkel összekapcsolódva hosszú időre feszültté tette az intézet légkörét.[7]

Glanc 2002 őszén egy Fulbright-ösztöndíjat kapott, s tíz hónapra az Egyesült Államokba ment. Elutazása előtt egy intézeti értekezlet az igazgatói kinevezés újabb két évre való meghosszabbítását javasolta, de az események utóbb más irányt vettek. 2003 februárjában a kar új dékánt választott, aki három hónappal később váratlanul visszavonta a még mindig Amerikában levő igazgató megbízatását. Döntését az adminisztrációs hiányosságok felhalmozódásával indokolta. A Kari Tanácson megfogalmazódott ugyan egy javaslat a dékán eljárásának helytelenítéséről, hiszen előzetesen konzultálnia kellett volna az intézet munkatársaival, ám az indítványt végül elvetették.[8]

Az új igazgatónak Hana Gladková docenst nevezte ki a dékán. A bolgár szakos nyelvésznő egy beköszöntő írásban foglalta össze elgondolásait. Az intézet legfőbb feladatát az elméleti gondolkodás cseh hagyományainak fejlesztésében jelölte meg. Kulcsfontosságúnak nevezte a paleoszlavisztikai hagyományokhoz való visszatérést, a diszciplína saját történetének kutatását, hogy a szláv gondolat és a szlavisztikai kutatás szerepe növeked-

---

[7] Az akkreditáció – e helyütt persze leegyszerűsített – folyamata a dékáni kollégium, a Tudományos Tanács és a Kari Tanács anyagai (emlékeztetők, jegyzőkönyvek, előterjesztések stb.) alapján követhető nyomon (http://www.ff.cuni.cz/kolegium/, http://www.ff.cuni.cz/vrada/; http://senat.ff.cuni.cz/), a tantervek a dékáni hivatal honlapján találhatók (http://student.ff.cuni.cz/ustavy/karolinka/) (a letöltések dátuma: 2007. november 16.). A dokumentumok bősége imponáló, egy indulatos vita során az egyik résztvevő óvatosan meg is kérdezte: ezek a durva megnyilvánulásaink is olvashatók lesznek az Interneten?

[8] http://www.ff.cuni.cz/dok/kolegium03-05/zapisy/zapis15.php; http://www.ff.cuni.cz/as0204/zapisy2003/zapis18.php (a letöltés dátuma: 2007. november 16.).

jen a cseh kultúra és a bohemisztika történetében. A két korábbi intézmény összevonásával az oktatott nyelvek széles palettája jött létre, ami hazai és nemzetközi viszonylatban is egyedülálló értéknek számít, és mindenképpen meg kell őrizni. A társadalom a végzett hallgatók széles körű kompetenciáit igényli, ezért a nyelvészet, az irodalom- és a történettudomány egyidejű fejlesztése szükséges. Az intézet profiljának három fő irányt javasolt: a ruszisztikát, az általános szlavisztikát és a baltisztikát.[9]

Látható, hogy a hagyományos filológia és a térségi tanulmányok híveinek vitájában a nyelvésznő inkább az előbbiek pártját fogta. Az ellentétek másik szintjén, mely a ruszisták és a kis nyelvek oktatóinak érdekkülönbségéből fakadt, közbülső álláspontot képviselt. Glanc egy interjúban azzal bírálta a szemben álló felet, hogy az egyetemet egy nyelviskola szintjére akarják süllyeszteni, ahol a nyelvoktatást némi irodalmi műveltséggel és honismerettel fűszerezik. Ebben a megközelítésben Gladková a kis nyelvek oktatóinak védelmezőjeként léphetett fel, ugyanakkor határozottan ellenezte azok nézetét, akik a viták megoldását az újbóli szétválasztásban keresték.

Gladková a cseh szlavisták középnemzedékéhez tartozik. 1956-ban született Prágában, a Károly Egyetemen tanult, cseh–orosz szakos tanári képesítését bolgár és társadalomtudományi szakkal egészítette ki. 1982-ben doktorált bolgár nyelvből, a kandidátusi fokozatot három év múlva szerezte meg. 1984–1990 között bolgár nyelvet és paleoszlavisztikát oktatott a Szlavisztikai Tanszéken, 1987-től a tanszékvezető-helyettesi feladatokat is ellátta. 1990-től négy éven át cseh lektorként működött a szófiai egyetemen, majd Prágába visszatérve a bolgár mellett összehasonlító szláv nyelvészetet és ószlávot tanított. Számos tanulmányt, két egyetemi jegyzetet és egy monográfiát publikált a bolgár és a cseh–bolgár összehasonlító nyelvészet témakörében. Tevékenységéért több bolgár kitüntetést kapott, rövidebb tanulmányutakat tett a zágrábi, a varsói, a grazi és a ljubljanai egyetemen. 2003-ban habilitált, s ezt követően lett az intézet igazgatója.[10]

---

[9] A beköszöntőt eredetileg az intézet honlapján hozták nyilvánosságra. Mivel ott már nem elérhető (illetve nem sikerült fellelni), a *Navýchod* hasábjain közölt, rövidített változatot vettem alapul: http://www.navychod.cz/?req=article&id=247 (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

[10] http://usvs.ff.cuni.cz/ucitele/gladkova.php; http://www.ff.cuni.cz/dok/vrada0002/zapisy2002/11_14.php (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

Gladková vezetése idején a kis nyelvek közül többnél is javultak a képzés feltételei. Jelentősen kibővültek az intézet nemzetközi kapcsolatai, az ERASMUS és a CEEPUS mobilitási program keretében számos új megállapodást kötöttek, így a szófiai, plovdivi és sumeni, a ljubljanai, zágrábi és belgrádi, a wrocławi és lublini, valamint a rigai, tartui és vilniusi egyetemekkel. Szoros együttműködés alakult ki az Akadémia Szláv Intézetével, amelynek Gladková 2003-ban igazgatóhelyettese lett, s az ottani munkatársai óraadóként bekapcsolódtak főleg a délszláv nyelvek oktatásába. Nőtt a külföldi vendégtanárok száma (2004-ben 5, a következő évben 11 fő), akik többnyire a balti tanulmányok terén adtak elő. Ez részben a korábbi létszámhiánnyal, részben azzal a ténnyel magyarázható, hogy az intézet igazgatóhelyettesi teendőit Pavel Štoll, a baltisztika vezetője látta el.[11]

A problémák a 2004–2005-ös tanévben merültek fel újra, de a kezdettől fogva létező hiányosságok (szétaprózottság, kevés minősített oktató) a korábbinál élesebben vetődtek fel. Változtak az előírások, így az egyes specializációk tananyaga túllépte, esetenként kétszeresen meghaladta a tanulmányi és vizsgaszabályzat által engedélyezett órakeretet. A meghirdetett szakok akkreditációja csak 2007-ig szólt, a bolognai rendszerű új képzést már a 2006–2007-es tanévben be kellett volna indítani. A kétlépcsős tanterveket egyedül a kelet-európai tanulmányok esetében sikerült akkreditáltatni, míg a többinél az átállás elhúzódott. Az intézet válságos helyezte újra és újra napirendre került a kari tanulmányi bizottságban, ezért az egyik ülést csak ennek a témának szentelték. Végül a Kari Tanács 2005 szeptemberében az új szakok beindításának elhalasztását határozta el.[12] Egyre szaporodtak a kétségek, hogy Gladková képes-e úrrá lenni a válságos helyzeten, s amikor lezajlottak az egyetemi választások, a frissen megválasztott dékán 2006 februárjában egy új vezetőt nevezett ki az intézet élére Robert Chmel személyében.[13]

---

[11] Lásd az éves jelentéseket 2004-ből és 2005-ből az intézet új honlapján: http://usvs.cis.cz/index.php?sekce=ze-zivota-usvs/ (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

[12] http://www.ff.cuni.cz/dok/komise/studijni/zapisy05/0201.php; http://www.ff.cuni.cz/as04-06 /zapisy 05/15.php (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

[13] http://info.ff.cuni.cz/dok/kolegium05-08/zapisy2006/0221.php (a letöltés dátuma: 2007. november 10.).

A három igazgató közül Chmel a legidősebb, 1939-ben született Pilsenben. 1956–1961 között folytatta tanulmányait a pozsonyi egyetem bölcsészkarán szlovák–orosz szakon. 1961-től az Akadémia Szlovák Irodalom Intézetében dolgozott Pozsonyban. 1967-ben kandidátusi, 1993-ben nagydoktori fokozatot szerzett a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok, illetve a szlovák irodalomkritika története körében. 1972-től a *Slovenská literatúra* c. folyóirat szerkesztője, 1988–1989-ben a *Slovenské pohľady* főszerkesztője. 1975–1982 között a Csehszlovák Írószövetség titkára, majd a nemzetiségi kutatások bizottságának titkára, 1989–1990-ben pedig a pozsonyi Irodalmi Intézet igazgatója volt. 1990–1992 között csehszlovák nagykövet Budapesten, majd a pozsonyi egyetem magyar tanszékének vezetője lett. 1994-ben költözött Prágába, ahol a Károly Egyetem bölcsészkarán megalapította s több mint tíz éven át vezette a szlovakisztikai kabinetet. 2002–2005 között szlovák kulturális miniszter volt, majd Prágába visszatérve vette át az intézet igazgatását.[14]

Irányításával átalakult az intézet profilja: az addigi nyelvészeti-filológiai irányultságot regionális-kultúrtörténeti megközelítés váltotta fel. A korábbi vezetők sokszor nyilatkoztak a térségi kutatás szükségességéről, ám a munkatársak oktatási és tudományos tevékenysége mindeddig csak a szláv népek körére terjedt ki. Chmel működésének egyik újdonsága, hogy túllépett a korábbi kereteken: a magyar szakot „átemelte" az intézetbe. A hungarológia ezt megelőzően a Nyelvészeti Intézet finnugor részlegéhez tartozott, de kapcsolatuk a szlovák irodalomtudóssal régebbi keletű, hiszen a szakfelelősi feladatokat már 2003 óta ő látta el. Az új egység megjelenése összekapcsolódott az intézet átszervezésével: létrehozták a közép-európai szemináriumot, melyben a magyar mellett a polonisztika, szlovakisztika és szorb tanulmányok kaptak helyet. A másik két egység kelet-európai, illetve délkelet-európai elnevezéssel működik tovább.

[14] http://usvs.cis.cz/index.php?sekce=vsechny-kategorie/obsah/lide/profily/doc-phdr-rudolf-chmel-drsc/&PHPSESSID=7706994a3b9cc3acd0c1bd86c0dab749. Vö. még a vele készült interjút: http://www.navychod.cz/index?req=article&id=399. A szlovák szak megindításáról a 10. évfordulón rendezett konferencia néhány előadását a *Zrkadlenie-Zrcadlení* című folyóirat közölte: http://www.czsk.net/zrkadlenie/zima_2005/index.html (a letöltések dátuma: 2007. november 16.).

A 2006–2007-es tanévben a kelet-európai tanulmányok szakon indult meg a BA képzés – lett, litván, ukrán és orosz specializációval; 2007 őszétől pedig két további szakon is megkezdődött a bolognai rendszerű, hároméves oktatatás. A délkelet-európai szakon bolgár, szlovén, horvát és szerb nyelvre lehet szakosodni, míg a közép-európai tanulmányok keretében a lengyel, a magyar vagy a szlovák nyelvet lehet választani. A tantervek a gyakorlati nyelvoktatáson kívül nyelvészeti, irodalomtörténeti, történelmi és aktuális közismereti tárgyakból épülnek fel – erőteljesen koncentrálva a 19–20. századra.[15] Jelenleg folyik az MA szakok akkreditációja, melyek lingvisztikai, irodalom- és kultúrtörténeti, valamint történelmi és társadalmi ágakból állnak. A cél itt is az, hogy a hallgatók elhelyezkedési esélyei növekedjenek, képzettségük jobban megfeleljen a munkaerő-piaci igényeknek.

A három szeminárium saját program szerint működik, ehelyütt csak a közép-európaihoz kapcsolódó néhány kezdeményezésről szólnék. A csoport egy információs portált működtet, nyelvi kurzusokat kínál magánszemélyeknek és cégeknek, rendszeresen vendégtanárokat hív meg a visegrádi országokból, nemzetközi konferenciákat szervez (pl. a gyermekkorról, a városi társadalomról, a kiegyezés 140. évfordulójáról stb.), együttműködik a hasonló külföldi intézményekkel, s folyik a Közép-Európai Füzetek című sorozat kiadásának előkészítése.[16]

Chmel az egyik prágai szervezője a *Central European Academic Iniciative* nevű együttműködésnek, mely 2006-ban jött létre a prágai, a pozsonyi, a krakkói és a ljubljanai egyetemek bölcsészkarai között. Hat munkacsoport alakult: pedagógia, szlavisztika, klasszikus archeológia, Távol-Kelet, esztétika és klasszika-filológia témakörökben. A 2007-es prágai találkozón közös tanulmányi programok kidolgozásában állapodtak meg. Magyar részről a szlavisztikai csoport iránt mutatkozott érdeklődés, a prágai találkozón a Balassi Intézet és a PPKE Szlavisztikai és Közép-európai Intézete képviseltette magát.[17] Hasznos lenne a pesti bölcsészkarnak is csatlakoznia.

---

[15] http://student.ff.cuni.cz/ustavy/karolinka/06-07/vss.pdf; http://student.ff.cuni.cz/ustavy/karolinka/07-08/jvs.pdf; http://student.ff.cuni.cz/ustavy/karolinka/07-08/ses.pdf (a letöltések dátuma: 2007. november 16.).

[16] http://usvs.ff.cuni.cz/ustav.php; http://www.seminar-stredoevropskych-studii.cz/ (a letöltés dátuma: 2007. november 16.).

[17] http://www.centroeuropeana.org/ (a letöltés dátuma: 2007. november 16.)

Ring Éva

Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után

Történetírás a rendszerváltás előtt

Lengyelországban a rendszerváltás – eltérően a szocialista országok nagy részétől – nem hozott alapvető fordulatot a történetírásban. Az ottani helyzet sok tekintetben hasonlított a magyarországihoz, de még annál is liberálisabbnak volt mondható. A nyugati tudományos életet jól ismerő, gyakran volt nemesi családokból származó történészek[1] egy része például nem vesztette el állását még az ötvenes években sem, sőt vezető pozíciót is betölthettek. Természetesen nem felejtették el, amit a két világháború közötti európai egyetemeken tanultak, így nem is voltak hajlandók maradéktalanul alkalmazkodni a szovjet historiográfia által sugallt modellhez. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak idézése Lengyelországban legfeljebb 1956 előtt volt divatban, Sztálin műveire azonban még ekkor sem nagyon hivatkoztak a szerzők. A Lengyel Tudományos Akadémia 1953-ban létesített Történettudományi Intézetének első igazgatójává a livóniai származású, a két világháború között tanulmányai egy részét Franciaországban végzett nagy tekintélyű középkorászt, Tadeusz Manteuffelt nevezték ki, aki nem engedte az intézményt a politikai propaganda szócsövévé válni. Az ő irányítása alatt vette át az intézet a legrégibb (1887-ben alapított) és legrangosabb folyóirat, a *Kwartalnik Historyczny* szerkesztését, valamint a II. világháború után leállított monumentális vállalkozás folytatását, a jelenleg 43. köteténél tartó

[1] Talán a belarusz nemesi családból származó, családjával az orosz–lengyel háború után Moszkvából Varsóba áttelepült Aleksander GIEYSZTOR, a Varsói Tudományegyetem professzora, később Történeti Intézetének igazgatója volt a legismertebb közöttük.

Lengyel életrajzi lexikon (*Polski Slownik Biograficzny* – rövid nevén: PSB) szerkesztését.[2]

A módszertani egyoldalúság már az 1950-es években sem jellemezte a lengyel történetírást: az erős francia hatást tükrözi az a tény, hogy az anyagi kultúra történetének kutatására az LTA égisze alatt külön intézet alakult *(Instytut Historii Kultury Materialnej)* ugyancsak 1953-ban, amelynek gondozásában jelent meg a rendkívül színvonalas *Kwartalnik historii kultury materialnej* c. folyóirat. A néprajzosok, régészek, orvostörténészek stb. bevonásával szerkesztett periodika nagy figyelmet szentelt a mindennapi életnek, a kommunikációs eszközök fejlődésének, s ezzel messze túlmutatott a marxista közhelyeken.

Nagyjából az 1960-as évek elejéig azonban a marxizmus–leninizmus *áttételes hatása* erősen érződött a lengyel történetírásban is, ami elsősorban a művek témaválasztásában mutatkozott meg: a kutatók előszeretettel foglalkoztak a „kizsákmányolt osztályok", a jobbágyság, a munkásosztály és a munkásmozgalom történetével. Erre az időszakra nemcsak a nemzeti történelem nagy szintéziseinek összeállítása, a kezdetben Tadeusz Manteuffel által szerkesztett többkötetes *Lengyelország történetének (Historia Polski)*[3] megjelentetése volt jellemző, de a jogtörténeti megközelítés is: az egyes társadalmi csoportok kizsákmányolását a jogszabályok, törvények alapján igyekeztek bemutatni. A Julius Bardach irányításával összeállított *Lengyel állam és jogtörténet*[4] sorozat ennek az időszaknak egyik legnagyobb és maradandó értékű vállalkozása, még akkor is, ha – utólag – helyzetértékelésével nem mindig lehet egyetérteni.

Ekkor volt legnépszerűbb a kizsákmányolt osztályok radikális mozgalmainak, a Lengyelországban egyébként nem túl gyakori jobbágyfelkeléseknek, azok vezetői életének, a radikális gondolkodók munkásságának

---

[2] A Lengyel Életrajzi Lexikon kiadása 1935-ben indult. Első főszerkesztője Wladysław KONOPCZYŃSKI volt, aki azonban politikai okokból 1949-ben kénytelen volt megválni e tevékenységtől. A 2000 előtt elhunyt neves személyiségek életrajzát tartalmazó, 60 kötetesre tervezett lexikon szerkesztése most is folyik.

[3] A Tadeusz MANTEUFFEL által szerkesztett *Historia Polski* (Lengyelország története) két kötetben és négy részben foglalta össze a lengyel állam megalakulásától 1864-ig terjedő időszak politika-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti eseményeit. Megjelent Varsóban 1957–58-ban.

[4] *Historia państwa i prawa Polski* (Lengyel állam- és jogtörténet), megjelent Varsóban 1957-ben, majd 1967-ben.

kutatása, ami gyakran együtt járt a témára vonatkozó kéziratos források kiadásával is.[5] Magyarországhoz hasonlóan ugyanis a terjedelmes forráskiadványok megjelentetése menedéket és munkaalkalmat jelentett a marxista ideológiával nem feltétlenül egyetértő történészek számára.[6] A lengyel állam hatalmas összegeket fordított a forráskiadványok megjelentetésére, s a kutatók éltek is ezzel a lehetőséggel: mivel a központi hivatalok anyagának nagy része megsemmisült a háború alatt, nagy figyelmet fordítottak a személyes és családi levelezések, archívumok kiadására.

A marxista történetírás hagyatékából a gazdaságtörténeti irányzat maradt fenn legtovább – a lengyel iskolának számtalan kiemelkedő alakja volt (Andrzej Wyczański, Antoni Mączak, Jerzy Topolski, Henryk Samsonowicz), a legnagyobb hírnévre és nemzetközi elismertségre azonban Witold Kula tett szert, aki a leggyakrabban idézett lengyel történészek közé tartozott az angol és francia historiográfusok körében. Bár a gazdaságtörténeti iskola a rendszerváltást megelőzően végig fennmaradt, az 1970-es évektől azonban egyre nagyobb teret kapott az egyes társadalmi rétegek helyzetét már nem osztályszempontok szerint vizsgáló társadalomtörténet és a demográfia. Az előbbi kiemelkedő, nemzetközi hírű képviselői közé tartozott a rendszerváltás egyik enigmatikus figurája: Bronisław Geremek, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének egykori főosztályvezetője, valamint a lengyel nemesség történetének kutatója, Janina Leśkiewiczowa.

---

[5] Ide sorolható pl. a Bogusław LEŚNODORSKI által közzétett *Kuźnica Kołłątajowska* (Kollątaj Kovácsműhelye), Wrocław, 1949, WZN c. forráskiadvány, amely a négyéves szejm alatt keletkezett és a Kuźnica által kibocsátott röplapokat, memorandumokat, valamint Kołłątaj országgyűlési beszédeit tartalmazza. A szerkesztő idesorolta azokat az országgyűlési viták során megjelent anonim röplapokat is, amelyeknek írói – nézeteik alapján – szintén a Kuźnicához sorolhatók. A második világháború utáni forráskiadványok közé tartozik az Adam Skałkowski és Adam Lewak összegyűjtött anyagából ANDRZEJ BUKOWSKI által sajtó alá rendezett *Archiwum Wybickiego* (Wybicki Levéltár), amely a jobbágyfelszabadítást először követelő Józef Wybicki legfontosabb műveit tette hozzáférhetővé a nagyközönség számára. Három kötete 1948–1978 között jelent meg Gdańskban.

[6] A korszak egyik legfontosabb forráskiadványának a *Materiały do sejmu czteroletniego* (A dokumentumok a négyéves szejm történetéhez) c. hatkötetes sorozat tekinthető, amelynek szerkesztői Janusz WOLIŃSKI, Jerzy MICHAŁSKI, Emanuel ROSTWOROWSKI voltak. Az 1955–1969 között megjelent hat kötet közli és részletesen tárgyalja az 1791-es alkotmány kikiáltását megelőző országgyűlési viták anyagát, a vitákkal párhuzamosan megjelent anonim röpiratokat, a polgárság memorandumait, a tervezett zsidó emancipációra vonatkozó különböző állásfoglalásokat.

Az utóbbi reprezentánsai között mindenekelőtt a demográfiai szintézist elkészítő Irena Gieysztorowát kell megemlíteni. A váltás összefüggött a lengyel történészek széles körű nemzetközi kapcsolataival is: Bronisław Geremek például a Sorbonne doktori iskolájában, az École Pratique des Hautes Études-ön végezte tanulmányait 1956–1958 között.

A lengyel történetírás nyitottságát mutatja, hogy a végzettsége szerint ugyan történész, de magát újságírásból fenntartó és egyáltalán nem marxista felfogású, de rendkívül nagy tudású Lech Beynar, Pawel Jasienica álnéven már az 1960-as évek végén megjelentethette esszéit a lengyel múlt különböző korszakairól (Polska Piastów, Polska Jagellonów, Rzeczpospolita Oboja Narodów). Rendkívül népszerű művei több kiadást is megértek a rendszerváltás előtt, pedig meglehetősen kritikusan ábrázolta az orosz–lengyel kapcsolatokat.[7] Még „eretnekebb" felfogást képviselt Jasienica a marxista történetírás egyik „szent tehene", a „nagy francia forradalom" tekintetében. Kitűnő esszéjében (Elmélkedés a polgárháborúról) a vendée-i lázadóknak állított emléket, s az elsők között mutatott rá arra, hogy az 1789-ben kitört francia forradalom véres polgárháborúba, már-már genocídiumnak nevezhető mészárlásba torkollott, amelynek története mind a mai napig meglehetősen feltáratlan. Az írás először 1980-ban jelent meg, amikor erről a kérdésről éppen újra kezdtek vitatkozni Franciaországban, de a téma ott sem volt nagyon divatos, nem hogy egy szocialista országban.

Nem szeretnénk azonban azt sugallni, hogy a lengyel történetírást egyáltalán nem befolyásolta az ország politikai helyzete, a szovjet blokkhoz tartozás, csak hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bel- és külpolitikai viszonyok itt – eltérően más szocialista államoktól – csak áttételesen éreztették hatásukat; módszertani szempontból, a művek felépítésének, érvelésének tekintetében a lengyel kutatók már az 1970-es években teljesen alkalmazkodtak a nemzetközi értékrendhez. Ez összhangban állt a tudományos élet nyitottságával: a nyugati marxista kutatók támogatását élvező lengyel történészek szoros kapcsolatokat építettek ki a nemzetközi szakmai szervezetekkel, s aktívan bekapcsolódtak a különböző intézmények tevékenységébe. Eltérően

---

[7] Jasienica műveinek újrakiadását a rendszerváltás után a lánya állíttatta le, amikor megtudta, hogy apja második felesége (ti. mostohaanyja) a Lengyel Titkosrendőrség ügynökeként már a házasságkötés előtt is folyamatosan megfigyeltette apját, s tevékenységét később is folytatta, férje haláláig. A szerzői jogokat a bíróság végül kizárólag az író leányának ítélte. Az eset jól jellemzi a lengyelországi állapotokat: Lech BEYNAR JASIENICA álnéven publikálhatott, de a titkosrendőrség azért folyamatosan szemmel tartotta.

például a csehektől, bolgároktól, oroszoktól, jól beszéltek idegen nyelveket, s eszükbe sem jutott marxista sablonokat idézgetni, osztályharcról, kizsákmányolásról beszélni sem a hazai, sem a külföldi konferenciákon, mint ahogyan az a Szovjetunióból, az NDK-ból, Csehszlovákiából, Bulgáriából érkező kutatóknál ez még 1989-ben is divatban volt. A marxizmus közvetett hatása inkább abban mutatkozott meg a lengyel történetírásban, hogy voltak „tabuk", érinthetetlen témák, amelyeket nem volt tanácsos bolygatni, s aki mégis arra vetemedett, számíthatott rá, hogy műve nem jelenik meg.

Az első és legfontosabb tabunak a lengyel–szovjet viszony számított. Illett ugyan óvatosan kezelni a lengyel–orosz viszonyt is, de a 18. századi felosztások miatt a történészek aligha tudták kikerülni ezt a kérdést. Más kategóriába tartozott viszont a 20. századi lengyel–szovjet viszony, különösen az 1920-as orosz–lengyel háború, a határok meghúzásának, változásának, valamint a második világháború alatti eseményeknek a kérdése. De nem volt tanácsos bolygatni a Szovjetunióba került lengyelek helyzetét, az első és második világháborút követő lakosságcseréket sem. Ugyanígy érinthetetlennek számítottak a két világháború közötti politikusok (főleg Pilsudski), különösen a második világháború alatti ellenállás és a londoni emigráns kormány vezetőinek (Sikorski és Anders tábornok), a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) tisztjeinek sorsa, de a második világháborút követő „rendcsinálás" kérdése is. Tabunak bizonyult a második világháború utáni ellenállás, a munkabeszüntetések, munkáslázadások és az ellenük irányuló megtorlás története is. A legnagyobb traumát azonban a második világháború feldolgozása jelentette. Mindenki tudta, hogy a valóság igen messze áll a monográfiákban leírtaktól. Ezeket a témákat azonban nem lehetett tényszerűen megvizsgálni, vitatni, ezért a kutatók inkább nem foglalkoztak vele. Az 1980-as évektől azután egyre határozottabb törekvések mutatkoztak a katyni vérengzés hiteles történetének feltárására, de ezek nem hoztak eredményt, mivel szükség lett volna a másik – ti. a szovjet – fél objektív megközelítésére is. Tabunak számított még az ukrán–lengyel, illetve a litván–lengyel konfliktus, a határviták története is, mivel az említett népek ekkor a Szovjetunió területén éltek, tehát a téma tárgyalása során feltétlenül érinteni kellett a fennálló hatalmi struktúrát.

A tiltott vagy kerülendő témák másik csoportjába azok voltak sorolhatók, amelyek nem a fennálló rendszer vagy az uralkodó ideológia miatt tűntek veszélyesnek, hanem azokat a lakosság előítéletei, a közhangulat miatt kerülték a kutatók. Ezek közé tartozott a zsidóság helyzete, az antiszemitizmus továbbélése, a második világháború alatt vagy azt követően a

lengyel lakosság által rendezett pogromok története. Paradox módon az előítéletek mély gyökerei miatt a lengyelországi zsidók viszontagságait nem volt tanácsos bolygatni még a rendszerváltást megelőzően sem, annak ellenére, hogy az 1968-as tömeges kivándorlást követően szinte nem maradt izraelita az országban. Bár a varsói Zsidó Történeti Intézet irányításával folyó kutatások eredményeként több, a lengyelországi zsidóság történetét bemutató monográfia is született[8], ezek azonban meglehetősen visszafogottan kezelték az izraelita népesség konfliktusait a lengyel lakossággal.

Az említett kérdéssel szoros összefüggésben a lengyel katolikus egyház történetét, papjainak életét, a velük szemben alkalmazott megtorló intézkedéseket sem volt szabad tanulmányozni, tekintettel a népesség vallásos érzelmeire. Hozzá kell azonban tenni, hogy éppen ezért a lengyel kormány egyházpolitikája is radikálisan különbözött a többi szocialista országétól: fennmaradtak a kolostorok, az egyház megőrizte vagyona és intézményei nagy részét. A tabu ezért csak az állam által fenntartott kutatóintézetek munkatársaira és a nyilvános könyvkiadásra vonatkozott.

A kerülț témák közé volt sorolható a lengyelek és a nemesi köztársaság területén élt egyéb népek viszonyának kérdése is, ti. az, hogy milyen mértékig nyomták el a „kisebbségeket" a felosztások előtt, ill. a 20. században megalakult lengyel államban. Míg az 1795 előtti periódus tekintetében az ukrán–lengyel viszály, a 20. században inkább a német–lengyel konfliktus, a háború utáni német kitelepítés bizonyult kiemelkedően érzékenynek, s ennek megfelelően igyekeztek azt elhallgatni. Ez a magatartás volt az oka, hogy ezekben a kérdésekben gyakran külföldi szerzőktől jött az inspiráció: az utolsó lengyel király hevesen vitatott uralkodásáról Jean Fabre[9], a lengyel–ukrán kapcsolatokról Daniel Beauvois[10], a nemesi köztársaság nemzetiségi politi-

---

[8] Itt mindenekelőtt a Zsidó Történeti Intézet egykori igazgatójának, Artur EISENBACH-nak az érdemeit kell kiemelni, aki műveiben szinte minden történelmi korszakra kiterjesztette figyelmét. Egyik legismertebb könyve: *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX. w.* (A lengyelországi zsidók története XVIII–XIX. sz.). Warszawa, 1983, [kiadó nélkül].

[9] FABRE, Jean: *Stanislas August Poniatowski et l'Europe des Lumières* (Poniatowski Szaniszló Ágost és a Felvilágosodás korának Európája). Strasbourg, 1951.

[10] BEAUVOIS, Daniel: *Le noble, le Serf et le Révisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863).* Lille, 1985, Éd. des Archives Contemporaines. Lengyel fordításban: *Polacy na Ukraine 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie.* Ford.: Ewa i Krzysztof RUTKOWSCY. Paryż, 1988, Instytut Literacki. Ukránul csak a rendszerváltás után adták ki: *Sljahtyics, kripak i revizor* címmel, Zoja BORISZJUK fordításában. Kiiv, 1996.

kájáról Norman Davies[11] írt nagy figyelmet keltő műveket. De ide sorolhatók még az olyan irodalmi alkotások is, amelyek a történelmi sztereotípiák megkérdőjelezésére irányultak, s ennek megfelelően nagy vihart kavartak, mint az emigrációban élő, Nobel-díjas Czeslaw Milosz *Az Issa völgye* c.[12] műve, vagy a magyar Spíró György *Ikszek* c. regénye is.

A rendszerváltás előtt a történészeknek az előítéletek ellen folytatott örökös harca egyetlen téren könyvelhetett el számottevő sikert, s ez a lengyel nemesi köztársaság felosztásainak okára vonatkozó közkeletű magyarázatok cáfolatát jelentette. Az 1960-as évektől történészek egész generációja (Gierowski, Rostworowski, Zahorski) fáradozott azon, hogy a 19. századi romantika által formált sztereotípiákat szembesítse a valósággal, s reális magyarázatot adjon a lengyel nemesi köztársaság felosztásainak okára. Ellentétben a 19. századi hagyományokkal, amelyek a felelősséget teljes egészében a terjeszkedni vágyó nagyhatalmakra és a velük együttműködő utolsó lengyel királyra, Szaniszló Ágostra hárították, a hatvanas–hetvenes évek történészei (s a céhen kívüli Beynar is) a belső anarchiát, az egymással vetélkedő és folytonosan a szomszédos államok királyi udvaraiban intrikáló lengyel oligarchák eltérő külpolitikai orientációját jelölték meg a Rzeczpospolita bukásának fő okául.[13] Ebben nem tévedtek, s igaz ez még akkor is, ha a

---

[11] DAVIES, Norman: *God's Playground* (Isten játszótere). Oxford, 1981, Clarendon Press. *Heart of Europe* (Európa szíve). Oxford, 1984, Clarendon Press.

[12] *Dolina Issy.* A szerző művét 1955-ben, franciaországi emigrációja alatt írta. Magyarul 1994-ben jelent meg a Magvető Kiadónál. A könyvet megfilmesítették. A mű már a film lengyelországi bemutatásakor igen vegyes érzelmeket váltott ki. Később a Nobel-díjas írót 2004-ben, Lengyelországban bekövetkezett halála előtt súlyos támadások érték – a jobboldali konzervatív körök, köztük a Radio Maria, lengyel- és egyházellenességgel, marxista felfogással vádolták 2002-ben.

[13] Józef Andrzej GIEROWSKI főleg a XVIII. század elejének, a Szász-dinasztia uralkodásának időszakát vizsgálta az alábbi munkáiban: *Traktat przyjaźni Polski z Francją w 1714 r.* (Lengyel–francia barátsági szerződés 1714-ben), Warszawa, 1965, Nauk; *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością* (A szász abszolutizmus és az aranyszabadság között). Wrocław, 1953, Zakł. Narod. im. Ossolińskich Wydawn.; *W cieniu Ligi Północnej* (Az Északi Liga árnyékában), Wrocław, 1971, Emanuel ROSTWOROWSKI, a híres krakkói professzor, inkább a század második felével foglalkozott műveiben: *O polską koronę – Polityka Francji w latach 1725–1733.* (A lengyel koronáért – Franciaország politikája 1725–1733 között). Wrocław, 1958, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja* (A Köztársaság utolsó királya.

képhez hozzátartozik, hogy a felosztások pontos külpolitikai hátterének feltárására ekkor nem volt mód, mivel európai történészek a moszkvai külügyi levéltár vonatkozó irataiba ekkor még nem pillanthattak be. Utólag – a mai orosz történetírás által feltárt adatok ismeretében – azonban elmondható, hogy a lengyel történészeknek igazuk volt, amikor a központi hatalom meggyengítésére tudatosan törekvő oligarchák partikuláris törekvéseiben látták a Rzeczpospolita tragédiájának fő okát. Noszov kutatásaiból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy az egyes mágnáscsoportok törekvései a külső segítség igénybevételére még a feltételezettnél is nagyobb szerepet játszottak a nemesi köztársaság felosztásaiban.

A rendszerváltás utáni lengyel történetírás

Tekintettel arra, hogy a lengyel történetírás módszertani szempontból nem kényszerült jelentős változásra, a rendszerváltás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy eltűntek a tabutémák, s a korábban kényesnek számító kérdések vizsgálhatóvá váltak. Természetes, hogy a legnagyobb figyelem a lengyel–szovjet viszonyt övezte, különösen a második világháború történéseit, hiszen annak az időszaknak még bőven voltak élő szemtanúi, akiket nem lehetett félrevezetni. Hogy mekkora traumát jelentett a lengyel népesség számára a világháború alatti és azt követő évek története, az kitűnik abból, hogy a rendszerváltás utáni történetírásnak tekintélyes része ezzel a korszakkal foglalkozik. Természetes, hogy legelőször az elvarratlan szálak, a katyni mészárlás és a Honi Hadsereg igaz története foglalkoztatta a kutatókat. A rendszerváltást követően szinte azonnal, még 1990-ben jelent meg Leopold Jerzewski *Katyn* c. műve. Sorban láttak napvilágot Andrzej Krzysztof Kunert írásai is a Honi Hadseregről (*Rzeczpospolita walcząca – A harcoló Köztársaság,* 1993), annak vezetőjéről, gróf Bór-Komorowski tábornokról (*General Tadeusz Bór-Komorowski,* 2000). A második világháború alatti szovjet deportálások, a Szovjetunió területén élő lengyelek megpróbáltatásai

A május 3-i alkotmány genezise és bukása). Warszawa, 1966, Wiedza Powszechna. Rostworowski leghíresebb műve azonban vitán felül a *Legendy i fakty z 18. w.* (Legendák és tények a XVIII. századból). Warszawa, 1963, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, amely szigorú kritikának vetette alá a romantikus történetírástól örökölt mítoszokat, kliséket.

szintén élénken foglalkoztatták a történészeket.[14] Megkezdődött a II. Köztársaság történetének, külpolitikájának[15] és a szovjet titkosszolgálat ellen vívott küzdelmének feltárása[16]. Természetesen nem maradt el a két világháború közötti lengyel állam vezetőinek, mindenekelőtt Józef Pilsudski[17] tevékenységének a bemutatása sem.

A tudományos feldolgozásokkal párhuzamosan megjelent a szakirodalomban és az emlékiratokban a határon túli lengyelek kérdése is éppúgy, mint a nosztalgikus vágyakozás az elvesztett területek, mindenekelőtt Galícia és Litvánia után.[18] Ez Lengyelországban kezdetben a második világháború

---

[14] Lásd CIESIELSKI, S.–HRYCIUK, G.–SREBRAKOWSKI, A.: *Masowe deportacje radzieckie w okresie II. wojny światowej* (Tömeges szovjet deportálások a II. világháború idején). Wrocław, 1994, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego; HRYCIUK, Grzegorz: *Polacy w Lwowie.* (Lengyelek Lembergben). Warszawa, 2000, Książka i Wiedza; ROMANOWSKI, Andrzej: *Jak oszukać Rosję? Losy Polaków od XVIII-do XX. wieku.* (Hogyan keressük fel Oroszországot? Lengyel sorsok a XVIII. századtól a XX. századig). Kraków, 2002, Znak.

[15] LOSSOWSKI, Piotr: *Dyplomacja polskan 1918–1939* (Lengyel diplomácia 1918–1939). Warszawa, 2001, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

[16] KRAK, Andrzej: *Kontrwywiad wojskowy II. Rzeczpospolitej przeciwko radzieckiemu służbom specjalnym (1921–1939).* [A II. Köztársaság katonai kémelhárítása a szovjet biztonsági szolgálat ellen (1921–1939)] Ed. MARSZALEK, Adam. 2007.

[17] Andrzej NOWAK könyve Pilsudski tábornok keleti politikáját ismerteti: *Polska i trzy Rosje* (Lengyelország és három Oroszország). Kraków, 2001, Arcana.

[18] Galícia nemcsak a lengyelekben ébresztett nosztalgiát, hanem az onnan kivándorolt németekben és zsidókban is, ahogyan ezt Kurdi Krisztina összefoglalja Galícia és a galíciai zsidók c. doktori értekezésében (Budapest, 2008, 38. o. kézirat). „Galícia az elmúlt évtizedekben került ismét az érdeklődés középpontjába. De nemcsak a történészek figyelmét keltette fel a hányatott sorsú tartomány, amely egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, napjainkban pedig Lengyelország és Ukrajna osztozik területén, hanem az eredetüket, őseiket kereső egykori galíciai németekét és a Galíciából származó zsidókét is. Ezzel párhuzamosan jöttek ismét »divatba« olyan szerzők művei, mint Joseph Roth, Karl Emil Franzos, Leopold von Sacher-Masoch vagy éppen Sólem Aléhem, akik könyveikkel egyfajta nosztalgiát is ébresztettek a mai olvasókban a letűnt »K. und K.« világ után. Közkeletű német kifejezéssel ezt »Spurensuché«-nak (nyomkeresés) hívják. Napjainkban Galícia mítosszá vált. Olyan képzeletbeli hellyé, ahol a különböző nemzetiségek, nyelvek és vallások békés harmóniában éltek egymás mellett, ahol ezt a tartós mozdulatlanságot és biztonságot a távoli Bécsben élő császár garantálta. Ahol furcsa egzotikus népcsoportok éltek, mint a huculok vagy a lipovárok, és az „uralkodó nemzetet" mindössze néhány ezer osztrák hivatalnok képviselte, ők is inkább Lembergben és néhány nagyobb városban éltek. A nosztalgia nyomán számos genealógiai társaság jött létre, mint

előtt írott művek[19] újrafelfedezésében és újrakiadásában nyilvánult meg, amik hirtelen előkerültek az antikváriumokban is[20]. De szinte ezzel egyidejűleg, már a rendszerváltás után megkezdődött az élő szemtanúk emlékeinek lejegyzése, a fennmaradt fotók stb. gyűjtése is. Civil szervezetek alakultak, amik pályázatokat hirdettek a fennmaradt tárgyi és szellemi emlékek összegyűjtésére, mint amilyen a *Los Wilnianina w XX wieku (Egy vilniusi sorsa a XX. században)* c. fotó- és irodalmi verseny volt 2002-ben. Az 1990-ben megjelent *Magazyn Wileński* (Vilniusi Magazin) szintén az emlékek megőrzésének szándékával indult.[21]

Magyarországhoz hasonlóan a hatalmas mennyiségű emlékirat, levelezés, esszé szinte háttérbe szorította a tudományos igényű történetírást. A vidéki egyetemeken azonban megkezdődött a vegyes etnikumú régiók különböző nyelvű és vallású csoportjainak mindennapi életét, együttműködését bemutató – s a lengyel közvélemény számára nem mindig hízelgő – bemutatása is.

---

az East European Genealogical Society, Galizien German Descendants, Gesher Galicia – Jews Galician SIG, Hilfskomitee der Galiziendeutschen, Hilfskomitee der evangelisch-lutheranische Deutschen aus Polen, Landsmannschaft Weichsel-Warte. Sajátos hangulatúak és rendkívül hasznosak azok az elsősorban a 90-es évek elején született útleírások, amelyek a már említett »Spurensuche« nyomán születtek, de ugyancsak ide tartoznak az ún. »Heimwehturismus« (honvágyturizmus) termékeként napvilágot látott könyvek is. Mindegyikre jellemző, hogy szerzőik a kelet-európai rendszerváltások után utazták be a térséget, közülük sokan német gyökereiket keresve. A posztszovjet viszonyokat látva és megtapasztalva próbálták mintegy rekonstruálni az általuk elképzelt egykori Galíciát. Ilyen művek Verena DOHRN: *Reise nach Galizien* (Utazás Galíciába) 1991, Ernst HOFBAUER: *Verwehte Spuren. Von Lemberg bis Czernowitz* (Eltűnt nyomok. Lembergtől Csernoviczig) 1999, Martin POLLACK: *Nach Galizien, Von Chassiden, Huzulen, Polen und Ruthenen. Eine Imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina* (Galícia felé. Haszidokról, huculokról, lengyelekről, ruténokról. Egy képzeletbeli utazás Kelet-Galícia és Bukovina eltűnt világában) 1984, Roswitha SCHIEB: *Reise nach Schlesien und Galizien* (Utazás Sziléziába és Galíciába) 2000 és Kaspar SCHNETZLER: *Meine galizische Sehnsucht. Geschichten einer Reise* (Galíciai sóvárgásaim. Egy utazás történetei) 1991."

[19] Köztük JAWORSKI, Franciszek: *Lwów, stary i wczorajszy.* (A régi és tegnapi Lemberg) című, 1910-ben Lembergben megjelent műve.

[20] Ebben a kategóriában Stanisław WASYLEWSKI két könyvét is említhetjük: *Bardzo przyjemne miasto* (Nagyon kellemes város). Katowice, 1990, Wyd. Śląsk és *Lwów (Lemberg).* Poznań, 1990, Wydawn. Polskie.

[21] Ide sorolható a *Bo jestem z Wilna* (Mert wilnói vagyok) c. esszégyűjtemény is, amely Hennelova Józefa Roman GRACZYK-kal folytatott beszélgetésére épült. (2001.)

Ezek közé sorolható például a német hatóságokhoz érkezett 250 névtelen feljelentés kiadása és kommentálása.[22]

Tekintettel a rendszerváltás utáni lengyel külpolitikai doktrínára, amely Ukrajna támogatását létkérdésnek tartja Lengyelország függetlensége megőrzésének és Oroszországgal szembeni védelmének szempontjából, nem meglepő, hogy a történészek is komoly erőfeszítéseket tettek a lengyel–ukrán konfliktusok okainak feltárására és rendezésére.[23] A megbékélés nehézségeit azonban ki lehet olvasni az Európa Kollégium finanszírozásában megjelent, a témával foglalkozó műből, amely a következő címet viseli: *Nem vagyunk ukránbarátok*.[24] A lengyel–ukrán, lengyel–belorusz feszültségek mély gyökerei rajzolódnak ki a keleti területen élő lengyel nemesség sorsát, gazdasági, társadalmi tevékenységét bemutató monográfiából is, amelynek kapcsán az is kiderült, hogy a szlachta egyes leszármazottai ma kártérítést követelnek elkobzott földbirtokaikért.[25]

A rendszerváltás utáni legnagyobb változás azonban minden kétséget kizáróan a zsidóság helyzetének bemutatásában következett be. Igaz, hogy a zsidó hitközségek lengyelországi privilégiumainak kritikai kiadása az USA-ban jelent meg három kötetben[26], de Lengyelországban is kiadtak egy, az ottani zsidók történelmét és kultúráját összefoglaló művet.[27] Emellett a

---

[22] ENGELKING, Barbara: *Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941.* (A német hatóságokhoz Varsóban és környékén intézett feljelentések 1940–1941-ből). Warszawa, 2003, IFiS PAN.

[23] Mikolaj SIWICKI két kötetben vázolta fel, és a saját kiadásában jelentette meg 5000 példányban a lengyel–ukrán konfliktusok történetét: *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich,* I–II. Warszawa, 1992, Nakl. autora; Az ukrán–lengyel kapcsolatok történelmére vonatkozó irodalmat LAGZI Gábor foglalja össze doktori értekezésében: *Ukránok és az ukránkérdés a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939).* Budapest, 2007. Kézirat.

[24] GÓRALCZYK, Bogdan: *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy.* (Nem vagyunk ukránbarátok. Az ukránok és Ukrajna a lengyel politikai gondolkodásban). Wrocław, 2002, Kolegium Europy Wschodniej.

[25] JURKOWSKI, Roman: *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904.* (Az északkeleti Végek lengyel nemessége). Warszawa, 2001, Przegłnad Wschodni.

[26] *Jewish Privileges in the Polish Common-wealth. Chartres of Rights granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries.* Critical Edition. Introduction and Notes by Jacob GOLDBERG. The Jewish Quarterly Review, New Ser., Vol. 82, No. 3/4 (Jan.-Apr., 1992) Pennsylvania Univ.

[27] CALA, A.–WEGRZYNEK, H.–ZALEWSKA, G.: *Historia i kultury Żydów polskich.* (A lengyel zsidók történelme és kultúrája). Warszawa, 2000, Szkolne i Pedagogiczne.

lengyel könyvkiadás tekintélyes hányada is a zsidók–keresztények együttélésével, a második világháború alatti eseményekkel és a Holocausttal[28] foglalkozik. A lengyelországi zsidó lakosság esetében is elmondható, hogy civil szervezetek segítségével gyűjti az élő szemtanúk visszaemlékezéseit: a *Dzieci Holocaustu mówią* (A Holocaust gyermekei beszélnek) elnevezésű, 1991-ben alakult társaság például külön folyóiratot indított a tanúságtételek megjelentetésére. 2004-ben pályázatot is hirdetett az emlékek megőrzésére, *Pamięć dla przyszłości* (Emlék a jövő számára) címmel. A számtalan, a vészkorszakra[29] és az izraeliták és keresztények együttélésére vonatkozó mű közül az egyik legfontosabb a Zsidó Történeti Intézet archívumának anyaga alapján készült *Baruch-Milch* című, 2001-ben megjelent kiadvány, amely az ukrajnai zsidóság viszontagságait foglalja össze személyes visszaemlékezések alapján. Kiemelkedően magas a forrásértéke Tomasz Kawiski művének is, amelyben 41 nagy-lengyelországi, mazóviai és pomerániai zsidó hitközség életét írja le 1918–1942 között[30]. Igen kedvező sajtóvisszhangot váltott ki Marek Chodakiewicz *Żydzi i Polacy 1918–1955* (Zsidók és lengyelek 1918–1955) című, 2000-ben megjelent könyve, amelyben – többek között – a különböző sportklubok közönségének a szurkolási szokásait mutatja be a múltban.

A rendszerváltás eseményei szinte háttérbe szorították az 1791. május 3-i lengyel alkotmány 200. évfordulójának ünnepét, pedig az a lengyel nemzeti öntudat számára kiemelkedő eseménynek számít. A politikai fordulat azonban lehetővé tette, hogy a régi szerzők művei végre megjelenhessenek új kiadásban, és természetesen számtalan új, az alkalomra készült mű is

[28] SZICHTA, R.–TROJAWSKI, P.: *Holocaust.* Warszawa, 2000, PWN.

[29] Joanna PODOLSKA könyve a lódzi gettót mutatja be a második világháború alatt: *Litzmannstadt-Getto. Ślady. Przewodnik po przeszłości.* (Lódzi gettó. Nyomok. Útikalauz a múltba). Łódź, 2004, Piatek Trzynastego; AGNIESZKA HASKA visszaemlékezései bemutatják, hogy milyen hamis trükkökkel igyekeztek a németek rávenni a rejtőzködő zsidókat, hogy előbújjanak rejtekhelyükről: *Jestem Żydem, chcę wejść. Hotel Polski w Warszawie, 1943.* (Zsidó vagyok, be akarok menni. A varsói Lengyel Szálló, 1943). Warszawa, 2006, IFiS PAN.; Lásd még: ZAWADZKA, Halina: *Ucieczka z getta.* (Szökés a gettóból). Warszawa, 2001, Oâsrodek Karta; LUBELSKA, Wanda: *Listy z getta.* (Levelek a gettóból). Warszawa, 2000, Biblioteka Narodowa.

[30] KAWSKI, Tomasz: *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942.* Łódź, 2007, Grado.

napvilágot látott. 1991-ben, az évfordulóra jelent meg Bartołomiej Szyndler életrajza *Tadeusz Kościuszko 1746–1817 (Tadeusz Kościuszko 1746–1817)* címmel, a varsói Bellona Kiadó gondozásában. Az 1791. május 3-i alkotmány kétszázadik évfordulójára jelent meg Katowicében Zdisław Janeczek biográfiája *Ignacy Potocki Marszalek Wielki Litewski (1750–1809) [Ignacy Potocki Litván Nagymarsall (1750–1809)]* címmel. A részben magyar származású lengyel történésznő, Maria Pasztor ugyancsak az 1791-es alkotmány kétszázadik évfordulójára adta ki Varsóban *Hugo Kołłątaj na Sejmie Wielkim w latach 1791–1792* (Hugo Kołłątaj tevékenysége a Nagy Szejmen, 1791–1792-ben) c. művét. A reprintek közé sorolható Zbigniew Kuchowicz *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku* (A XVI–XVIII. századi nemesi Lengyelország szokásai és figurái) c. könyvének 1993-as új kiadása. A felvilágosodás korabeli kulturális és vallási szokásokat elemzi a Marian Marek Drozdowski szerkesztésében 1991-ben Varsóban megjelent tanulmánykötet, a *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego* (Kulturális szokások és vallásosság Poniatowski Szaniszló Ágost korában).

Juhász József

A „rendszerváltó történetírás" a délkelet-európai historiográfiában

A délkelet-európai államok kortárs történettudományában éppúgy jelentős helyet foglal el a jelenkortörténet, mint bármely országban. Az alábbi tanulmányban a délszláv államok történetírására koncentrálva mutatjuk be az ezzel kapcsolatos legfőbb tendenciákat, egy rövid kitekintésben vázolva a délkelet-európai rendszerváltozásnak a nyugati és a magyar historiográfiában megmutatkozó percepcióját is.

A délszláv államokban a jelenkor-történeti kutatások centrumában nem a társadalmi-gazdasági átalakulás értelmében vett rendszerváltás áll, hanem az egykori közös állam felbomlása, az 1990-es évek háborúi, valamint – és legfőképpen – Jugoszlávia értékelése. A délszláv szövetségi állam 1991-es felbomlása után ugyanis a nemzeti történetírások átértékelték Jugoszláviát, s új szempontok szerint próbálták megítélni az egykori közös államnak az egyes nemzeti történelmekben betöltött helyét, illetve az egyes nemzeteknek a közös államban eltöltött évtizedeit. S ebben nincs nagy különbség „jobboldali" és baloldali" történészek között. Bár kitapinthatók bizonyos, sőt gyakran nem is kicsi különbségek az ideológiai értékrendek és az eltérő történelemszemléletek alapján, de a vélemények alapvetően a szerzők nemzeti hovatartozásától függően alakulnak.[1]

Az effajta vitáknak, a nemzeti kérdések előtérbe állításának és eltérő megítélésének persze nagy hagyománya van a 20. századi délszláv történettudományban. Az 1930-as évek végén egyszer már lezajlott egy történeti (és persze gazdaságpolitikai és ideológiai) vita a horvátok kizsákmányolásának

---

[1] Kiválóan mutatja be az új délszláv történeti narratívák nemzeti determináltságát az alábbi összefoglaló tanulmány: RAMET, Sabrina P.: *The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame.* In: *Südosteuropa* (München) 55. 2007/1. 26–69.

mértékéről, csakúgy, mint az 1960–1970-es évek fordulóján és az 1980-as évek végén, ez utóbbi időszakban kiegészülve a második világháborús genocídiumok érzelmileg túltelített, kölcsönös vádaskodássá és ideológiai számháborúskodássá fajuló taglalásával.[2] Az 1991 utáni nemzeti történetírások tematikája hasonlatos ezekhez, sőt gyakran ugyanazokat az érveléseket és számadatokat használja fel. Az átértékelési folyamatot bizonyos fokig magyarázza az is, hogy 1991 előtt csak korlátozottan lehetett eltérni az ideológiailag megszabott tematikáktól és értékelési szempontoktól. Lehetett pl. kutatni és bírálni a két világháború közötti korszakot, a nagyszerb hegemonizmust vagy éppen az usztasamozgalmat, de nem lehetett elvitatni Jugoszlávia szükségszerűségét, a délszláv népek történetében betöltött pozitív helyét. Sokáig ugyanis a szocialista Jugoszláviában sem lehetett más a történettudomány, mint a politika szolgálóleánya. Az 1950-es évek közepén megindult politikai és kulturális változások nyomán azonban lazultak az ideológiai kötöttségek, s így kialakulhatott egy színvonalas történettudomány, természetesen a marxi történelemszemléletre alapozva, de azt viszonylag szabad szellemben értelmezve. Az 1960-as évekre megszilárdult a történeti kutatások intézményrendszere, amely mint akkoriban szinte minden, köztársasági keretekben szerveződött. Az akadémiai intézetek és egyetemi tanszékek általában 1918-ig vagy 1941-ig tartó korszakokra fókuszáltak,

---

[2] BICANIC, Rudolf: *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja.* Zagreb, Organizator, 1996 (első kiadás: 1938); *Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja.* Beograd, Sloboda, 1940; DODAN, Sime: *Hrvatsko pitanje.* Zagreb, Alfa, 1991 (első kiadás: 1971). Komoly vitákat váltott ki BOZIC, Ivan–CIRKOVIC, Sima–EKMECIC, Milorad–DEDIJER, Vladimir: *Istorija Jugoslavije* (Beograd, Prosveta, 1972.) c. kötete is, amely reprezentatív történeti összefoglalóként készült, de sokan túlzottan szerb szempontúnak találták. Ugyancsak viták kísérték PLETERSKI, Janko: *Nacije, Jugoslavija, revoljucija* (Beograd, Prosveta, 1985.) c. művét, amely igyekezett bemutatni az egyes nemzeteknek a jugoszláv államisághoz való viszonyát, s azt az álláspontot képviselte, hogy Jugoszlávia megalakulásával lényegében csak a szerb nemzeti kérdés oldódott meg. Az évtized végére pedig mind gyakoribbá váltak a meglehetősen nacionalista szellemű könyvek. A lavinát a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia centenáriumára (1986) összeállított ún. *Akadémiai Memorandumnak* a Vasilije Krestic vezetésével készült történeti fejtegetései indították el, de ebbe a sorba illeszkedett a későbbi horvát elnök nevezetes könyve is (TUĐMAN, Franjo: *Bespuca povijesne zbiljnosti.* Zagreb, Matica Hrvatska, 1989), hiszen mindkettő a régi-új nemzeti (sőt gyakran nacionalizmusba hajló) történelemszemléletet reprezentálta. A délszláv történészvitákról l. még BOBAN, LJUBO: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije.* I–III., Zagreb, Skolska knjiga, 1987–1990.

a jelenkortörténet pedig inkább a munkásmozgalom-történettel és az antifasiszta felszabadító háborúval foglalkozó intézetek terepe volt. Számos kiváló forráskiadvány és feldolgozás jelent meg, s meglehetősen gazdag volt a folyóirat-kínálat. De mindez természetesen elsősorban a régebbi korszakok kutatásában mutatkozhatott meg. A délszláv népek „testvériségének és egységének” állami doktrínája gyakran akadályozta ugyanis a legújabb kori, közösen és ellentétektől sem mentesen eltöltött időszak tárgyszerű bemutatását. Különösen így volt ez a második világháború helyi eseményeit és az 1945 utáni évtizedeket illetően (noha e téren is születtek kiváló munkák, hiszen az ideológiai kötöttségek lazábbak voltak, mint általában Kelet-Európában[3]), de még a királyi Jugoszlávia is igazából csak annyiban kerülhetett a történeti kutatások előterébe, amennyiben alátámaszthatta az 1918–1941 közötti periódus hivatalos megítélését.

Az 1980-as években viszont radikális szemléletváltás következett be a 20. századdal foglalkozó délszláv történettudományban. Addig 1918-at és 1945-öt, a jugoszláv állam megalapítását és felújítását egy természetes folyamat, az egyes előzményeiben már a 17. században megjelenő délszláv egységtörekvések eredményeként és a „történelmi igazság érvényesüléseként” mutatták be, mégpedig nemcsak a marxisták, hanem a polgári történetírók többsége is. Ezzel az integralista (és különösen az 1941 utáni korszakokat tekintve osztályharcos) szemlélettel szemben viszont az 1980-as évektől megfigyelhető volt egy nemzeti befelé fordulás. Revízió alá került az egész 1918 utáni korszak, amelyet (elsőként és a legintenzívebben a szerb történelemfelfogásban) egyre inkább a nacionalizmus szellemében kezdtek interpretálni. Ebben sajnos szerepet játszott az is, hogy a régi ideológiai kötöttségektől éppen csak megszabaduló történettudomány újra ideológiai funkciót kapott. Feladata lett az aktuális politikai célok történeti legitimálása, s néha közvetlenül a politika vagy a történészmúlttal rendelkező politikusok (pl. Franjo Tuđman, Horvátország 1990–1999 közötti elnöke) akarták megmondani, hogy milyen volt a múlt, s hogy milyenné kell

---

[3] Jellemző, hogy az 1980-as évek elején már a szocialista Jugoszlávia legnagyobb szentségét, Tito életművét is lehetett kritikusabban szemlélni. Dedijer újabb Tito-biográfiájában pl. (DEDIJER, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju J. B. Tita*. Rijeka, Liburnija, 1980) a néhai pártelnök és államfő továbbra is kiemelkedő forradalmárként és államférfiként jelenik meg, de egyben olyan személyként, akinek voltak emberi gyengéi és politikai tévedései is.

formálni a társadalom történelmi köztudatát. Az új politikai függősségek persze eltérő mértékűek voltak az egyes utódállamokban, de többé-kevésbé mindenütt megmutatkoztak. Emellett gátolta a történeti kutatások autonóm fejlődését a pénztelenség és a közelmúltra vonatkozó legfontosabb források gyakori elérhetetlensége is (amiben a „szokásos" okok mellett fontos szerepe volt annak, hogy ez a forrásanyag nagyrészt a régi szövetségi fővárosban, Belgrádban maradt, ahol a Milosevics-rezsim a szerb történészek hozzáférését is korlátozta, a nem szerb kutatók számára pedig már a háborús körülmények is óriási akadályokat jelentettek). Mindenesetre az általános politikai és társadalmi re-nacionalizálódásból a történettudomány sem tudott kimaradni (egyes történészek pedig nem is akartak kimaradni), így az új interpretációk és szintézisek (mert a fentebbi okok miatt alapvetően a már ismert tényanyag újrainterpretálásáról volt szó, s jóval kevésbé új források értelmezéséről) gyakran túllépnek a régi torzítások természetes korrekcióján, köztük a nemzeti mozzanat rehabilitációján. Az 1990-es évek reprezentatívnak tekinthető munkáit általánosan átlengi az újfajta nemzeti-revizionista szemlélet, amelyhez persze eltérő szakmai színvonal és korrektség társul.

Természetesen a délszláv történetírásban is jelen vannak mindazok a jellegzetességek, amelyek általánosságban jellemzik a rendszerváltó országok „új" történettudományát. A délszláv könyvpiacon is feltűntek pl. a régi (1945 után ideológiai okokból elhallgatott vagy egyszerűen szakmailag kevésbé jelentősnek tartott) művek reprintkiadásai, az emigráns szerzők művei, valamint a gyakran autodidakta szerzők tollából származó történelmi lektűr, amelynek a szellemisége ugyanazt a „nemzeti fővonalat" reprezentálja, csak persze alacsonyabb színvonalon, mint az „akadémiai" történetírás. A rendszerváltás azonban a jugoszláv szakmai színtéren számos tekintetben (a történettudomány hagyományos szocialista doktrínáktól való megszabadításának, illetve a nyugati történetírástól való elzártság felszámolásának az értelmében) kisebb cezúrát jelentett, mint a kelet-európai államok zömében. S mivel az 1960-as évektől a jugoszláv történettudomány számára kevesebb volt a tabutéma, a rendszerváltás utáni „kelet-európai átlaghoz" képest kevesebb lett a tabudöntögetés is. Emellett a jugoszláv történészek kevésbé voltak elzárva a nemzetközi történésztársadalomtól, sokkal jobban megismerkedhettek a különféle iskolákkal, módszertani alapvetésekkel, legújabb szakmai eredményekkel, így ezek sem hatottak akkora revelációként, mint több más országban 1990 táján. Sőt ez nemcsak a szakmára vonatkozott, hanem a szélesebb olvasóközönségre is, köszönhetően a jóval nyitottabb könyvkiadási gyakorlatnak. Viszonylag szabadon meg lehetett

közelíteni a régi (1918 előtti) korszakokat, így ezeken a tudományterületeken sem következett be olyan radikális váltás, mint más országokban. Igaz, a régmúltra vonatkozó nézetek közül is nagyobb publicitást kaptak azok, amelyek az új nemzetállami eszmékhez „jól" illeszkednek (még ha vitathatók is, mint pl. a horvátok nem-szláv eredetére vonatkozó elképzelések vagy a magyar–horvát államközösség pusztán perszonálunióként való emlegetése), hiszen visszamenőleg is „igazolhatják" a függetlenségi politikát.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a változásoknak sok pozitív következménye is volt. A régi tabuk teljes ledőlésével újszerűen lehetett megközelíteni a második világháború és a titói korszak történetét, s ez az újszerűség nem mindig a nacionalista elfogultságot jelentette, hanem sokszor a tárgyszerűséget és a szakmai korrektséget. Így pl. kivirágozhatott a memoárirodalom, amelynek keretében megjelenhettek – persze sok egyéb mellett – a Tito által leváltott egykori vezetők visszaemlékezései (pl. Milovan Dilas, Mika Tripalo). Pontosítani lehetett a második világháborús áldozatok számát a régi hivatalos 1,7 millióról 1-1,1 millióra[4], és nyilvánosan lehetett tárgyalni a partizánmegtorlásokat. Azt is elmondhatjuk, hogy a történetírás újrapolitizálódása ellenére fennmaradt a történettudomány pluralizmusa, így megjelenhetnek a nemzeti-revizionista állásponttól eltérő művek is. A mai többségi és hivatalos horvát felfogásban pl. Andrija Hebrang kommunista politikus – aki a titói történetírás szerint 1948-ban Sztálint támogatta, és a letartóztatása után öngyilkos lett, mivel kiderültek az usztasákhoz fűződő állítólagos kapcsolatai – a horvát baloldal mártírja, akit azért gyilkoltak meg, mert ellenezte az új Jugoszlávia centralista berendezkedését. Ezzel szemben Nada Kisic-Kolanovic könyve Hebrangot nem horvát „érdekvédőként", hanem a korszak egyik keményvonalas és dogmatikus politikusaként mutatja be.[5] Egészében véve azonban az erős átértékelési szándék a jellemző, mégpedig nem egyszerűen a szocialista periódusra, hanem általában a jugoszláv államiságra vonatkozóan. Ezért nem is „rendszerváltó", hanem inkább „államváltó" történetírásnak nevezhetnénk az új korszak történettudományi szintéziseit.

---

[4] ZERJAVIC, Vladimir: *Gubici stanovnistva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.* Zagreb, Jugoslovensko Viktimolosko Drustvo, 1989.; KOCOVIC, BOGOLJUB: *Zrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji.* Sarajevo, Svjetlost, 1990.

[5] KISIC-KOLANOVIC, Nada: *Andrija Hebrang. Iluzije i otreznjenja.* Zagreb, ISP, 1996.

Az 1991 utáni nemzeti történetírások közül a szerb vélekedik a legpozitívabban az egykori közös államról. A legújabb szerb történeti összefoglalások[6] számos pozitív értéket tulajdonítanak Jugoszláviának, minthogy annak keretében végbemehetett a szerb nemzet állami egyesítése, ami a szerb nemzeti mozgalmak évszázados célja volt (és hozzátehetjük, hogy abban önmagában, ha nem párosult volna birodalmi politizálással, nem is lenne kivetnivaló). Ugyanakkor a jugoszláv történelmet nemritkán egyoldalúan láttatják. A közös államot lényegében „szerb projektként" mutatják be, gyakran túlhangsúlyozva a szerbségnek a többi délszláv nép felszabadításában játszott szerepét és a második világháborús ellenállásban betöltött dominanciáját, ez utóbbi tekintetben többé-kevésbé rehabilitálva a csetnikeket is. Általában elismerően és sokszor objektívan mutatják be az állami egység létrehozását és fenntartását célzó törekvéseket, ugyanakkor tartózkodóak a föderalista kísérletekkel, mindenekelőtt az 1974-es államjogi rendezéssel (vagyis bizonyos fokig a Tito-korszak egészével) szemben, s nem tagadják, hogy (olykor magának a szerb elitnek a hibáiból, rossz helyzetfelismeréséből adódóan) a központosító törekvések nem voltak, nem lehettek kellően sikeresek, csakúgy, mint a gazdasági-társadalmi modernizáció szocialista kísérlete. Az 1990-es évek háborúival kapcsolatban gyakran kritizálják a szerb politika kisebb-nagyobb hibáit, de az interpretációkra alapvetően a szerb nemzeti szempontok nyomják rá bélyegüket. Azt hangsúlyozzák, hogy a háborúk hátterében egyrészt a kisebbségi nacionalizmusok álltak, másrészt a bipoláris világrend felbomlása után Jugoszlávia és Szerbia számára kedvezőtlenül alakuló nemzetközi trendek (amelyek következtében a Nyugat fel akarta számolni „Európa utolsó szocialista rezsimjét", a Milosevics-kormányzatot), s kiemelik, hogy nemzetük állami szétdarabolódásának a veszélye miatt a szerbség nem maradhatott tétlen.[7]

---

[6] DIMIC, Ljubodrag: *Srbi i Jugoslavija*. Beograd, Stubovi Kulture, 1998; *Jugoslovenska drzava 1918-1998*. Red. D. PILJEVIC, Beograd, ISI, 1999; PETRANOVIC, Branko: *The Yugoslav experience of Serbian national integration*. New York, Columbia Univ. Press, 2002.

[7] A délszláv háborúk helyi irodalmából l. még *Srpska strana rata*. Red. POPOV, Nebojsa, Beograd, Republika, 1996; *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Red. MAGAS, Branka–ZANIC, Ivo, Zagreb–Sarajevo–Budapest, Biblioteka Dani – CEU Press, 1999.

Van ugyanakkor a mai szerb jelenkor-történeti felfogásnak egy olyan, kisebbségi áramlata is, amely eleve elhibázott vállalkozásnak tartja az össz-délszláv államot, mind Sándor, mind Tito Jugoszláviáját.[8] Az ugyanis elkerülhetetlenül „megtelt" az állam iránt illojális elemekkel, így (mindenekelőtt persze a horvát „provincializmus és szeparatizmus" miatt) esélye sem volt a stabilizációra. Ehelyett már 1918-ban is jobb lett volna a szerbség nemzetállamának a létrehozását megcélozni.

A mai horvát történetírás sem sok nosztalgiát mutat Jugoszlávia iránt.[9] Különösen negatívan ítélik meg az 1918–1939 és 1945–1966 közötti korszakokat mint a szerb uralom periódusait, valamint a horvátországi szerbeknek a horvát politikában játszott szerepét. Tévedésnek, a horvát nemzet fejlődését megterhelőnek tartják az illírizmusra visszanyúló délszláv állami és nemzeti egységeszmét, bár annak híveivel bizonyos fokig megértőek: kiemelik, hogy az egykori osztrák–magyar dominancia, illetve az olasz és német fenyegetések idején nem lett volna könnyű elkerülni ezt a zsákutcát. De ha el is ismerik, hogy a közös államiságnak voltak horvát hívei és a horvátság számára egyes korszakokban bizonyos előnyei, alapvetően azt hangsúlyozzák, hogy az egységpártiak nem voltak többségben, és hogy kényszerítő körülmények nélkül, a két világháború győzteseinek a nyomása nélkül a horvátok aligha léptek volna be kétszer is Jugoszláviába. A közös állammal foglalkozó rendszerváltás utáni horvát történeti feldolgozások nagy teret szentelnek a horvátság halmozottan hátrányos helyzetének a bemutatására. Részletesen ecsetelik a gazdasági kizsákmányoltságot és a hatalmi intézményekben megnyilvánuló horvát alulreprezentáltságot, bár a részleteket, konkrétumokat illetően ezek az érvelések nem mondhatók mindenben meggyőzőnek, mivel gyakran kerülik azokat az érveket, adatsorokat, amelyek ezzel az állásponttal nem teljesen kompatibilisek. Ugyancsak nagy teret szentelnek ezek a művek a horvát autonomista és önállósági törekvéseknek, pl. Stepan Radic küzdelmének és az 1971-es reformtörekvéseknek, de az usztasákat általában szélsőséges mozgalomnak tartják. Az autonóm horvát bánság létrehozását (1939) és a titói Jugoszlávia föderalizmusát (különösen az 1974-es alkotmányt) előrelépésnek, de csak félmegoldásoknak

---

[8] MARKOVIC, Mihailo: *Smisao stvarnje Jugoslavije*. In: PILJEVIC 1999.

[9] PAVLICEVIC, Dragutin: *Povijest Hrvatske*. Zagreb, N. Pavicic, 1994. MATKOVIC, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb, N. Pavicic, 1998. BILANDZIC, Dusan: *Moderna hrvatska povijest*. Zagreb, Golden Marketing, 1999. Az átlagostól pozitívabb értékelést ad: GOLDSTEIN, Ivo: *Croatia*. A History. London, C. Hurst & Co., 1999.

tekintik. Csak Jugoszlávia felbomlása teremtette meg azt a lehetőséget, hogy Horvátország „kiszabaduljon a Balkánról", de az is csak egy honvédő háború által válhatott valósággá. Az 1991–1995-ös háborút horvát szemszögből láttatják, nagyszerb agresszióként, hangsúlyozva a nagyhatalmak 1991-es el nem ismerési politikájának az elhibázottságát (itt persze Németország kivétel) és bagatellizálva a korabeli horvát politika szerb- és bosnyákellenes elemeit.

Hogy milyen jellegűek és mennyire ellentmondásosak a jugoszláv államról szóló új nacionalista narratívák, azt egy-egy szerb és horvát idézettel érzékeltetnénk. Szerb oldalról az egyik legjobb példa erre a nevezetes *Akadémiai Memorandumnak* a második Jugoszláviáról adott értékelése. Mint már említettük, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia centenáriumára (1986) készült jelentéstervezet, amely Szerbia és a szerb nemzet helyzetéről kívánt átfogó képet adni, tartalmazott jelenkor-történeti fejtegetéseket is, amelyeket a neves történész-akadémikus, Vasilije Krestic vezetésével fogalmaztak meg.[10] Ebben a Tito-érát részben a demokratikus elvek, nagyobbrészt azonban a szerb nemzeti sérelmek alapján élesen kritizálták. A *Memorandum* a következő évek szerb politikájának nem hivatalos ideológiai alapja lett, ezért különösen érdemes néhány részletet idéznünk belőle.

A szerzők lesújtóan nyilatkoznak a jugoszláv gazdaság állapotáról és az önigazgatási rendszerről: „A gazdasági válság már öt éve tart, és a kiútnak még mindig semmi jele. A társadalmi termék 1981–1985 közötti 0,6%-os növekedési ütemével Jugoszlávia ma a világ gazdaságilag legkevésbé sikeres országai között van. [...] Az idő múlásával mind világosabb, hogy a válságból való kiutat nem is lehet megtalálni a gazdasági és politikai rendszer alapvető megváltoztatása nélkül. [257. o.] [...] [Az önigazgatás] reálisan nem létezik a globális társadalmi szinten, soha nem is épült ki mint teljes demokratikus rendszer, s az ebből fakadó konzekvenciákat sem vonták le. Ezért az önigazgatás csak megszépítő elv, nem a társadalom alapja. A rendszer összességében inkonzisztens. Igazából nincs sem tervezés, sem piac, sem állam, sem önigazgatás. A jugoszláv gazdaság ágazati és területi dezintegrációja pedig [amelyet a rendszer autokratizmusa és inkonzisztenciája mellett a memorandum a válság fő okának tekint – J. J.] ellentétes

[10] Memorandum SANU. In *Izvori velikosrpske agresije*. Red. COVIC, Boze. Zagreb, A. CESAREC, 1991. A hivatkozások oldalszámait l. a szöveg közben.

a történelem tendenciájával, s ez a dezintegráció közvetlenül egy másik, még inkább történetietlen tendencia következménye. Annak a tendenciának, hogy az AVNOJ határozatain és a háború utáni első évtized politikáján alapuló föderációt átalakítsák valamifajta konföderációvá, az 1974. évi alkotmány által intézményesített formában. A történelem pedig több példát is ismer arra, hogy a konföderációk – gyengeségük természetes következményeként – föderációvá váltak, de ellentétes irányú átalakulást egyet sem. [264–265. o.] [...] A két legfejlettebb köztársaság, amelyek ezzel az alkotmánnyal megvalósították saját nemzeti programjukat, ma a fennálló rendszer makacs védelmezőiként lépnek fel. Vezéreiknek a politikai hatalom központjaiban elfoglalt helyéből adódóan már a sorsdöntő 1960-as évek előtt, de utána is ez a két köztársaság volt a kezdeményező a politikai és gazdasági rendszer minden kérdésében. Saját szándékaik és szükségleteik szerint ők szabták meg Jugoszlávia társadalmi és gazdasági rendjét. [267. o.] [...] A mai jugoszláv politikai rendszer nem rendelkezik a kortárs politikai rendszerek egyetlen előnyével sem. Nem liberális demokrácia, nem tanácsdemokrácia, de még csak felvilágosult bürokratikus rendszer sem. Nem biztosítja a politikai szabadságot és a polgárok közvetlen részvételét a politikai életben. [...] Sem erkölcsi, sem jogi alapja nincs annak, hogy bármilyen elit (akár Isten kegyelmére vagy származására hivatkozva, vallási, faji vagy osztályokokból, ideológiai hovatartozás alapján, történelmi érdemeire hivatkozva vagy bármilyen más indok alapján) jogot formáljon arra, hogy a nép nevében beszéljen, döntsön, és erőszakot alkalmazzon. A nép csak meghatározott időre ruházhatja át politikai hatalmát képviselőire, fenntartva magának a jogot hogy megválassza, ellenőrizze és leváltsa azokat, szükség esetén erőszakot is alkalmazva, ha megsértenék a »társadalmi szerződés«-t, és az általános nemzeti érdekek helyett saját külön érdekeiket kezdenék követni." [269. és 277. o.]

A *Memorandum* megfogalmazott tehát demokratikus követeléseket is (jóllehet még nem rendszer-, hanem csak modellváltásban gondolkodott), tengelyét azonban a szerb nemzeti célok, illetve azok alapján a jugoszláv állami egység megerősítésének a hangoztatása alkotta: „Azoknak a gondoknak a sokasága, amelyek a szerb nemzetet gyötrik, olyan körülményekből fakad, amelyek közösek mindegyik jugoszláv nemzet körülményeivel. Azonban a szerb nemzetet más balsors is sújtja. Szerbia gazdasági fejlesztésének tartós lemaradást eredményező elhanyagolása, Jugoszláviához és a tartományokhoz fűződő államjogi viszonyainak tisztázatlansága, valamint [az albánok által a szerbek ellen gyakorolt – J. J.] koszovói genocídium

együttes erővel jelentek meg a politikai színtéren, és feszültté, szinte robbanásveszélyessé teszik a helyzetet. Ez a három sorsdöntő probléma, amelyek a Szerbia iránt régóta folytatott politika következményei, dramatikusan fenyegetik nemcsak a szerbséget, hanem Jugoszlávia egészének stabilitását is. Éppen ezért ezeknek kell a figyelem középpontjába kerülniük. Nem szükséges sok adat és bizonygatás annak alátámasztásához, hogy a szerbiai gazdaság tartósan lemaradt. [...] Az egész háború utáni periódusban Szerbia gazdasága egyenlőtlen cserének volt kitéve. Aktuális példája ennek az egyenlőtlen cserének az elektromos energia alacsony ára, amelyet nagy mennyiségben szállítanak más köztársaságokba. Az újabb időkben pedig Szerbia relatív elmaradásának legfontosabb okozói a mostani gazdaság-, hitel- és monetáris politika eszközei és rendszabályai, különösen a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztését szolgáló szövetségi alapba történő befizetések. [280. o.] [...] A szerb gazdaság 1945 utáni következetes diszkriminálását nem érthetjük meg anélkül, hogy a (délszláv) nemzetek egymáshoz való viszonya 1918–1941 közötti periódusának a Jugoszláv Kommunista Párt általi értékelését tekintetbe ne vennénk. S ez az értékelés a Komintern direktíváin alapult. A Komintern pedig saját stratégiai és taktikai céljainak megvalósítására törekedve Jugoszlávia szétverését szorgalmazta. [...] A JKP értékelése az volt, hogy a szerb burzsoázia politikai hegemóniája együtt járt Szerbia gazdasági dominanciájával. Ezt lényegében a szeparatista polgári pártoktól vették át, s a JKP sem a háború előtt, sem utána nem volt kész arra, hogy közvetlenül megvizsgálja a valóságos helyzetet." [281. o.]

Különösen elítélőleg beszél a *Memorandum* az 1974-es alkotmányról, amellyel „...Szerbia gyakorlatilag három részre lett felosztva. Az autonóm tartományokat mindenben kiegyenlítették a köztársaságokkal, kivéve hogy nem államként határozták meg őket, és hogy a föderáció egyes szerveiben nincs a köztársaságokkal azonos számú képviselőjük. Ezt a hiányt azonban kárpótolhatják azzal, hogy a közös köztársasági parlamenten keresztül beavatkozhatnak a szűkebb Szerbia belügyeibe, míg az ő képviselőházuk teljesen autonóm. A szűkebb Szerbia politikai és közjogi helyzete teljesen rendezetlen, se nem köztársaság, se nem tartomány. [...] Szerbia és a tartományok viszonyát nem lehet megérteni pusztán az alkotmányok formáljogi tolmácsolása alapján. Mindenekelőtt a szerb népről és államáról van szó. Egy nemzet, amely hosszú és véres harcok árán újra kiharcolta saját államát, kivívta a polgári demokráciát, s amely a két utóbbi háborúban 2,5 millió embert veszített, megélhette azt, hogy az új Jugoszláviában pártapparát-

csikok döntései miatt egyedül neki ne legyen saját állama. Ettől gonoszabb történelmi rémtettet békeidőkben elképzelni sem lehet.” [285–287. o.] A memorandum szerint a szerb nép „kiűzetése” Koszovóról különösen elgondolkodtató tanúbizonysága a szerbség történelmi vereségének. „...[Csak] az utolsó húsz esztendőben Koszovót és Metohiját mintegy 200 000 szerb hagyta el. Az ottani szerbség maradékának maradéka pedig nemcsak hogy folyamatosan és nem csökkenő ütemben távozik, hanem minden jel szerint – az elnyomástól, a fizikai, morális és pszichológiai terrortól hajtva – kifejezetten a végső exodusra készülődik. Alig tíz év múlva, ha a dolgok lényegesen nem változnak, nem lesznek már szerbek Koszovón, s teljességgel megvalósul az „etnikailag tiszta Koszovó”, ami a nagyalbán rasszistáknak már az 1878–1881-es prizreni liga által megalapozott és egyértelmű célja. [287–289. o.] [...] Koszovó nem az egyetlen olyan terület, ahol a szerb nemzet diszkriminációs nyomás alatt áll. A szerbek számának nemcsak relatív, hanem abszolút csökkenése Horvátországban elegendő bizonyítéka ezen állításnak. Az 1948-as népszámlálás szerint Horvátországban 543 795 szerb élt, azaz 14,48%. Az 1981-es népszámlálás szerint viszont számuk 531 502-re csökkent, ami Horvátország lakosságának csak 11,5%-a. [...] De a horvátországi szerbség nemcsak kulturálisan van elszakítva anyanemzetétől, hanem az anyanemzetnek sincs meg a lehetősége, hogy sorsukról, gazdasági és kulturális helyzetükről akár csak olyan mértékben tájékozódjon, mint amilyen mértékben néhány jugoszláv nemzet kapcsolatot tarthat más országokban élő nemzettársaival. Ezért a szerb nemzetnek és kultúrájának össz-jugoszláviai integritása a szerbség létezésének és fejlődésének sorsdöntő kérdéseként vetődik fel. [...] A szerb nép történelmi és demokratikus joga, hogy helyreállítsa teljes nemzeti és kulturális integritását függetlenül attól, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban él.” [290–291. és 297. o.]

Az effajta igen elfogult szerb értékelésekkel a horvátok egy másfajta elfogultságot állítanak szembe. Jellemző ebből a szempontból, hogy az egyébként baloldali, a jugoszláv államiságot korrekten megítélni igyekvő és a Tito-érában politikai szerepet is vállalt szerző, Dusan Bilandzic mennyire ellentmondásosan értékelte Jugoszlávia helyét a horvát történelemben. Bilandzic szerint „Horvátország a második Jugoszláviába való belépéssel még annál is jobban eltolódott a saját természetes közép-európai közegéből a Balkánra, mint amennyire ez 1918-ban megtörtént. Emellett Horvátország azzal, hogy Jugoszlávia többi részével együtt elfogadta a szovjet rendszert és belépett a Szovjetunió érdekszférájába, bekerült egy totalitárius-despotikus rezsimbe. Civilizációs értelemben mindez nagy történelmi aberráció

volt, tekintettel az évezredes horvát múlt sajátosságaira." Ráadásul mindez horvát részvétellel történt, mert „...az első Jugoszlávia mindenekelőtt a nagyszerb burzsoázia diktátumaként jött létre, mivel az a szövetségeseitől (az első világháború győztes nagyhatalmaitól) mintegy jutalmul megkapta a Habsburg Monarchiában élő délszlávok feletti hatalmat. Horvátországnak ebben a történelmi eseményben csak kis szerepe volt... [ezzel szemben – J. J.] a második Jugoszlávia megalakítása Horvátország részvételének a szempontjából nézve egészen másképp történt. Horvátország a maga antifasiszta partizánharcával az egész háborús időszakban a legerősebb tényezője volt Jugoszlávia felújításának. 1942 nyarától a Szerbia felszabadításáért folyó 1944-es harcokig Horvátország adta a partizánerők kb. 50%-át... A horvát kommunista mozgalom jugoszláv opciója válasz volt a királyi Jugoszlávia nagyszerb rezsimjére és a második világháborús csetnikmozgalomra, amely Horvátországnak még a létét is fenyegette, valamint válasz volt a fasiszta megszállásra és arra az usztasarezsimre, amely Horvátországot a világháborús vereség szakadéka felé vezette."[11] Az érvelés sok igazságot tartalmaz, s szinte el is fogadhatnánk – ha pl. a kétoldalas összefoglaló fejtegetésben nem csupán egyetlen rövid, félmondatos utalás történne arra, hogy Horvátország hozzájárulását a második Jugoszlávia megalakításához jelentős részben a horvátországi szerbek törekvése képezte.

A mai szlovén történettudomány Jugoszlávia-értékelése egyfajta átmenetet képez a vegyes, de inkább pozitív szerb, illetve a zömmel negatív horvát álláspontok között. A szlovén történészek véleményét, Jugoszlávia-szemléletét jól reprezentálja az 1993-ban megtartott „Jugoszlávia: történelmi szükségszerűség vagy történelmi tévedés" című szimpózium[12]. A vita során áttekintették a szlovének helyzetét a délszláv államban, s nem találtak – miként az 1980-as évek végéig maga a szlovén politika sem – Jugoszláviával szembeállítható alternatívát. Úgy vélték, hogy helyes volt az Osztrák–Magyar Monarchiától való elválás és a Jugoszláviába való belépés, amelyet alapvetően önkéntesnek lehet tekinteni. Ezzel az aktussal a szlovénség államalkotó tényezővé vált, a nyelve pedig hivatalos lett. De a szlovének tele voltak illúziókkal a közös államot illetően, így már kezdettől számos csa-

[11] BILANDZIC, 1999, 244–245.
[12] SZILÁGYI Imre: Jugoszlávia: történelmi szükségszerűség vagy történelmi tévedés? In *Klió*, 1995/1.

lódás érte őket, s hamar meg kellett kezdeniük küzdelmüket egyenjogú helyzetük kivívásáért. Ebben a tekintetben a Szlovén Néppárt az adott körülmények között többé-kevésbé jól taktikázott. A második világháború idején megint nem volt alternatívája a jugoszláv opció felújításának. A föderalizált Jugoszlávián belüli Szlovén Népköztársaságnak mint a történelem első szlovén államának a létrehozása fontos előrelépést jelentett, csakúgy, mint a szlovénség egyharmadának a felszabadítása az olasz uralom alól. Az egyenjogúságért azonban továbbra is folyamatos küzdelmet kellett vívni, s újabb problémákat teremtett a zsákutcás szocialista rendszer. Később pedig a jugoszláv állam teljesen elvesztette pozitív funkcióit a szlovén nemzet fejlődésében, a további modernizáció akadályává vált, ezért helyes volt a független nemzetállamra való áttérés.

Azoknak a népeknek a történetírásában, amelyek a második Jugoszlávia idején nyertek először állami és nemzeti elismerést (muzulmán bosnyákok, macedónok), a szlovénhez hasonló attitűd figyelhető meg. Bár a mai mainstream bosnyák történelemszemlélet előrelépésnek tekinti már a jugoszláv föderáció létrehozását is (mint amely megalapozta Bosznia-Hercegovina modern államiságát), a pozitívabb megítélések inkább az 1960-as évektől kezdődő korszakra vonatkoznak. Az 1960-as években ment végbe ugyanis a boszniai (és szandzsáki) muszlim délszlávok nemzeti elismerése (akkor még nem bosnyák, hanem „Muzulmán" néven, 1961-ben etnikumként, 1968-ban pedig már hivatalosan is nemzetként), s akkor kezdődött meg politikai alulreprezentáltságuk csökkenése (addig ugyanis a hatalmi testületekben és az egyéb – vállalati, intézményi – vezető posztokon a népességarányukhoz képest kisebb számban voltak jelen). Ugyanakkor, egészében véve, a mai bosnyák történelmi emlékezet Jugoszláviát (különösen a királyit, továbbá a titóit annak első két évtizedében és persze a Milosevics-féle harmadikat) szerbek által predominált és a szerb érdekeket minden mással szemben aránytalanul preferáló államnak tekinti, amelyben gyakran genocídiummal felérő elnyomásnak voltak kitéve a bosnyákok.[13]

[13] A mai bosnyák történeti narratívát találóan foglalja össze: RAMET, 2007, 54–59. (A titói Jugoszlávia idején hivatalosan használt Muzulmán elnevezést – nagy kezdőbetűvel írva a muzulmán nemzeti, kicsivel pedig vallási meghatározásnak számított – csak 1993-ban váltotta fel a bosnyák.) A macedón szemlélethez l. RISTOVSKI, Blaze: *Macedonia and the Macedonian People*. Wien–Skopje, MANU, 1999.

A nemzeti különbségek persze nemcsak a jugoszláv államiság általános megítélésére jellemzőek, hanem a jugoszláv történelem minden egyes olyan szegmensének az értékelésére is, amelyben legalább két nemzet érdekelve volt (vagyis szinte mindenre). Így pl. többnyire rehabilitációs szándékkal új interpretációk sora született Draza Mihailovic csetnikmozgalmáról és az 1941-es Független Horvát Államról, de ezek szerb–horvát megítélése szögesen ellentétes egymással. Tito politikájának a megítélését döntően ugyancsak a nemzeti szempontok motiválják. Bár mindegyik oldalról hangsúlyozzák a felelősségét az 1944 utáni tisztogatásokban (partizánmegtorlások, Goli Otok), a döntő szempont az, hogy gátolta vagy segítette-e a nemzeti fejlődéseket. A legtárgyszerűbb véleményt ismét szlovén részről fogalmazták meg. A szerbek szemében Tito horvátként és kommunistaként egyaránt negatív figura, aki jórészt a szerbség diszkriminálására alapozta politikáját. A horvát jobboldal pedig éppen ellenkezőleg, olyan politikusnak láttatja, aki a maga jugoszlávista és kommunista doktrínái miatt gyakran cserbenhagyta a horvátságot.

A szocializmus megítélésében viszont nincs lényeges különbség a mai szerb, horvát és szlovén történettudomány között. Ebben a tekintetben nem az 1980-as években végbement integralista-nemzeti szemléletváltás dominál, hanem a formációelméleti felfogásnak a modernizációs paradigmával való felváltása (ami valamivel előbb, lényegében már az 1980-as évek közepére megtörtént az egész jugoszláv társadalomtudományi közgondolkodásban), ill. a marxi tradíciójú történetírás mellett a legkülönbözőbb történettudományi iskoláknak a megjelenése. Ezek alapján a mai délszláv történészek úgy látják, hogy az önigazgatási reformok nem eredményeztek semmiféle harmadik utat a nyugati magánkapitalizmus és a szovjet államszocializmus között, s nem voltak képesek a jugoszláv társadalmi-gazdasági rendszer valódi, strukturális megújítására. Ezért a jugoszláv szocializmus, noha a leginkább megreformált változatnak tekinthető, és voltak bizonyos relatív előnyei[14], végeredményben éppúgy modernizációs zsákutcának bizonyult, mint a szovjet eredetije. Ugyanakkor az 1991 (esetleg a horvátországi és boszniai háborúk végét jelentő 1995 vagy a Milosevics bukását hozó 2000)

[14] Vannak azonban olyan vélemények is, hogy közönséges totalitarizmus volt. L. *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji.* Red. JANCAR, Drago. Ljubljana, Nova revija, 1998.

utáni periódust már a jelennek tekintik, s kifejezetten a társadalmi-gazdasági rendszerváltásra (a privatizáció lefolyására, az átalakulás szociális következményeire stb.) irányuló intenzív történeti kutatások nem folynak.

A nemzeti szempontú átértékelések megjelentek természetesen a tankönyvek szellemiségében is. A horvát általános iskolai történelem- és földrajztankönyvek pl. meglehetősen aktuálpolitikai jellegű képet festenek a kisebbségekről.[15] Egyrészt alig térnek ki rájuk, Horvátország történetét a horvátok történetének láttatva, másrészt többnyire egyoldalúan és konfliktusforrásként mutatják be őket. A nem horvát etnikumok leginkább a problémák, összecsapások forrásaiként szerepelnek, s persze a csetnikek és a partizánok bűneit sokkal nagyobb terjedelemben taglalják, mint az usztasák hasonló tetteit.

A többi délkelet-európai állam történetírása lényegesen egyszerűbb helyzetben van, mint a délszláv, mivel számukra a rendszerváltás „csak” politikai átalakulást hozott, de maguk az országkeretek nem változtak meg. Ezért kevesebb dolog várt átértékelésre. Másfelől viszont a román, bolgár és különösen az albán történetírás számára a rendszerváltás nagyobb cezúrát jelentett, mert a régi dogmatika és a politikai hatalom sokkal jobban rájuk rátelepedett, mint annak idején a jugoszlávra. Ennek megfelelően ezekben az országokban néhány év alatt radikálisan megváltozott a történettudomány arculata, s elmúlt a történetírás addigi egyszínűsége és tematikai korlátozottsága. Az új történetírás azonban nem abban az értelemben nevezhető „rendszerváltónak”, hogy a magának a rendszerváltásnak a kérdései foglalkoztatnák. Ez csak egyike a történészek érdeklődési területének, de egészében véve sokkal fontosabbnak számított az egész román vagy bolgár történelemnek az újrainterpretálása, illetve az előző rezsim átértékelése, különösen az állambiztonsági titkosszolgálatok szerepének a vizsgálata. A közelmúlt feltárására önálló intézetek is alakultak, mint pl. a bukaresti Totalitarizmuskutatások Intézete. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a történeti irodalomra gyakorolt politikai nyomás, különösen a nacionalista pártok részéről, elmúlt volna, ráadásul az átalakulás számos szervezeti-intézményi, generációs és finanszírozási problémával járt, nem is beszélve a frissen és nagy számban megjelent lektűr- és műkedvelő jellegű történeti munkák színvonaláról.

---

[15] SZILÁGYI Imre: A horvát történelem újraértékelésének kezdetei. In *Klió*, 2004/1.

Mindennek jó példája a román történettudomány helyzete,[16] ahol csak a legutóbbi években lehettünk tanúi olyan művek megjelenésének, amelyek nem a román nemzet történeti folytonosságát állítják a középpontba. A román történetírás változásai összefüggnek néhány külföldi, de a román historiográfiát kritizáló szellemiségű szerző (Catherine Durandin, Keith Hitchins) egyes írásainak a megjelentetésével is, valamint a bukaresti Román–Francia Doktori Iskola (az ELTE Atelier-jához hasonló intézmény) létrejöttével. Nem kétséges azonban, hogy a jelenlegi román történetírásban csak néhány magányos harcos (pl. Lucian Boia) képviseli az új irányt, a többség nem tud megszabadulni a nacionalizmus szellemi befolyásától. A más népekhez, cigányokhoz, zsidókhoz, magyarokhoz való viszony rendezése még politikai síkon is akadályokba ütközik, ezért a tudósok sem igen mernek ilyen kérdéseket felvetni. Az új szintézisek inkább a régi (1945 előtti) és a Ceaușescu-érában részben már rehabilitált nemzeti-nacionalista szemléletet tükrözik, s meglehetősen nagymértékű a régi generáció ideológiai és metodológiai (csupán a hagyományos forrásokat elfogadó) konzervativizmusa. Tematikai szemszögből pedig a román nemzetállami szempontoknak megfelelő „kínálat" a domináns, gyakran rehabilitálva az 1918–1938 közötti korszakot, sőt az Antonescu-rezsimet, nagy hangsúlyt fektetve Románia szovjetizálására stb. Az 1990 utáni reprezentatív művek nagy része ebbe az áramlatba illeszthető be,[17] bár vannak korrekt és kiegyensúlyozott értékelésekre törekvő kivételek is.[18] A bolgár történetírásról többé-kevésbé hasonlókat mondhatunk el. Több szempontból annak számára is új helyzetet teremtett a rendszerváltás: eltűnt a Szovjetunió iránymutató szerepe, s csökkent a törökellenes kommunista-nacionalista propaganda. Ez azonban nem jelenti, hogy teljes átértékelésre került volna az országban élő idegen ajkú népesség (törökök, görögök, cigányok) szerepe, vagy hogy a macedón nyelv önállóságát kivétel nélkül elismernék a bolgár történészek.

---

[16] BERINDEI, Dan: *A román történetírás a rendszerváltás után.* Előadás az MTA Történettudományi Intézetében, 2007. 12. 11.

[17] Pl. SCURTU, Ioan–BUZATU, Gheorghe: *Istoria romanilor in secolul XX.* Bucuresti, Paideia, 1999. 1993-ban megkezdték a románok történetét a kezdetektől napjainkig feldolgozó szintézis kiadását, de csak az 1940-ig tartó korszakokat bemutató kötetek készültek el, s azok is részben régebbi (1989 előtti) szövegek felhasználásával.

[18] Pl. GIURESCU, Dinu C.: *Romania in al doilea razboi mondial.* Bucuresti, All Istoric, 1999.

A délkelet-európai rendszerváltás nem foglalkoztatja különösebben a magyar történet- és társadalomtudományt sem. Igaz, ezekről az országokról is található egy-egy esettanulmány a rendszerváltással és az átalakult politikai rendszerekkel foglalkozó összefoglalókban, tanulmánykötetekben,[19] de ezek többnyire rövid áttekintések, csakúgy, mint azok a fejezetek, amelyek a budapesti Aula és a Bereményi kiadóknak a szomszéd népek történetét bemutató köteteiben találhatók.[20] Nagyobb figyelmet csak a délszláv háborúk története keltett,[21] valamint – aligha függetlenül a Romániával és Szerbiával kapcsolatos magyar politikának a kisebbségügyi kérdéseket előtérbe állító jellegétől – a magyar közösségek helyzetének az alakulása, ami azonban tematikájában más jellegű, s nem a helyi rendszerváltásokra fókuszáló irodalomban testesül meg.

A nyugat-európai és amerikai érdeklődésről lényegében hasonlók mondhatók el. A délkelet-európai rendszerváltások egy-egy bemutató-leíró esettanulmány erejéig rendre megjelennek a téma általános összefoglalóiban,[22] de a figyelem igazából a posztszovjet térség és a visegrádi régió államainak az átalakulására koncentrálódik. Ez alól megint csak a délszláv háborúk té-

---

[19] *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában.* Szerk. BIHARI Mihály. Budapest, Kossuth, 1993; *Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba.* Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest, MTA-TK, 2004; *Európai politikai rendszerek.* Szerk. KARDOS József–SIMÁNDI Irén. Budapest, Osiris, 2002; *A kelet-európai diktatúrák bukása.* Szerk. PÁNDI Lajos. Szeged, JATE, 1993. *Kelet-Európa új alkotmányai.* Szerk. TÓTH Károly. Szeged, JATE, 1997.

[20] Az Aula Kiadó részéről: BALOGH László: *Románia története;* JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia;* RÉTI György: *Albánia sorsfordulói.* A Bereményi Kiadó részéről: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története;* SZÁSZ Zoltán: *A románok története.*

[21] JUHÁSZ József–MAGYAR István–TÁLAS Péter–VALKI László: *Koszovó – egy válság anatómiája.* Budapest, Osiris, 2000; JUHÁSZ József–MÁRKUSZ László – TÁLAS Péter–VALKI László: *Kinek a békéje? Háború és béke az egykori Jugoszláviában.* Budapest, Zrínyi, 2003; *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak.* Szerk. KRAUSZ Tamás, Budapest, Napvilág, 1999; NÉMETH András–TÓTH László: Halálos tavasz a Balkánon. Budapest, *HVG.* 1999; SZILÁGYI Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte.* Budapest, TLA, 1998; TOLDI Ferenc: *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása.* Budapest, MTA, 1995.

[22] *The Handbook of Political Change in Eastern Europe.* Ed. BERGLUND, Stein–HELLÉN, Tomas–AAREBROT, Frank. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar, 1998.; *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States.* London, Bookish Pelican, 1999.

maköre jelent kivételt (különösen annak tágabb nemzetközi és biztonságpolitikai vonzatai, valamint memoárirodalma[23]), illetve néhány olyan intézet és folyóirat, amely elsősorban a délkelet-európai térség (amelybe gyakran besorolják Magyarországot is) jelenkortörténetének a kutatására szakosodott. Ezek közül az egyik legszínvonalasabb és leggazdagabb kínálatot a müncheni/regensburgi Südost-Institut, illetve annak *Südosteuropa* c. folyóirata nyújtja.[24]

---

[23] ALLIN, Dana: *NATO's Balkan Interventions*. London, Routledge, 2005.; GOW, John: *Triumph of the Lack of Will*. New York, Columbia Univ. Press, 1997; HOLBROOKE, Richard: *To end a War*. New York, Random House, 1998; OWEN, David: *Balkan Odyssey*. London, Harcourt, 1995. LAMPE, John: *Yugoslavia as History*. New York, Columbia Univ. Press, 2000. GLENNY, Misha: *The Third Balkan War*. London, Penguin Books, 1992.; SILBER, Laura–LITTLE, Alan: *The Death of Yugoslavia* (magyarul: *Jugoszlávia halála*. Budapest, Zrínyi, 1996). WOODWARD, Susan: *Balkan Tragedy*. Washington, Brookings Institute, 1995; Figyelemre méltó elemzések olvashatók az International Crisis Group internetes honlapján is (www.crisisgroup.org).

[24] A rendszerváltás utáni kelet-európai historiográfiáról l. még: Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. *Österreichische Osthefte* (Wien) 44. 2002/1–2. A modern balkáni történelemmel foglalkozó délkelet-európai, nyugati és magyar kutatóhelyek egy rövid listáját l. a www.balkancenter.hu honlapon.

Bartha Eszter

„Good bye, Lenin"? Az eltűnő munkásosztály nyomában

Bevezetés

A fenti, „lírikusan nosztalgikus" címet nem az érzelmi hatáskeltés miatt választottam, hanem azért, mert több szempontból „rímel" a jelen historiográfiai tanulmány fő kérdésfeltevésére, amit egyszerűbben úgy lehetne megfogalmazni, hogy hová tűntek a munkások a rendszerváltozás „nagy" narratíváiból.[1] A válasz első pillantásra nyilvánvalónak tűnik: miért kellene benne lenniük? Úgy tűnhet, hogy Kelet-Európában csak „megkésve" következett be – mind történetileg, mind pedig a historiográfiában – az a paradigmaváltás, ami Nyugaton már az 1970-es évektől megkérdőjelezte, majd elavulttá tette a „proletariátus elbukott hőstörténetét", ahogyan Thomas Welskopp nevezte a munkástörténet-írás aranykorának „nagy" narratíváit, ahol főleg az osztályformálódás, osztályszerveződés szempontjai kerültek előtérbe az angolszász világban és Nyugat-Európában is.[2]

---

[1] A nagy narratívák széteséséről magyarul lásd: GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

[2] WELSKOPP, THOMAS: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitsgeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. In *1999 Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 1993/3. 34–53. Nyilvánvalóan reménytelen vállalkozás lenne felsorolni a teljes irodalmat, ezért csak példaképpen említem a következő, a „nagy" struktúrák által inspirált könyveket a német szakirodalomból: KOCKA, Jürgen: Stand – Klasse – Organisation. Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom späten 18 bis zum frühen 20. Jahrhundert im Aufriß. In *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*. Hrsg. WEHLER, Hans-Ulrich. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, 137–165.; id., *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800–1875.*

Nyugaton természetesen már korábban bekövetkezik egy „fordulat" a munkástörténet-írásban: gondolok itt Edward P. Thompson klasszikussá vált munkájára az angol munkásosztály kialakulásáról[3], amelyben szakít azzal a leegyszerűsítő tézissel, hogy a kizsákmányolásból és az elnyomásból automatikusan következne a „felszabadító" osztálytudat; ellenkezőleg, megkísérli megmutatni, hogy a közös tudat, a szolidaritás formálódásában az olyan

---

Berlin–Bonn, Dietz Verlag, 1983; id. (szerk.): *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert: Deutschland, Österreich, England und Frankreich im Vergleich*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.; id. (szerk.): *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat: Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag*. München, Saur, 1994.; RITTER, Grehard: *Arbeiterbewegung. Parteien und Parlamentarismus: Aufsätze zur Deutschen Sozial- und Verfassungsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976; id.: *Der Sozialstaat: Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, Oldenbourg, 1989; id. (szerk.): *Der Aufstieg der deutschen Arbeiterbewegung. Sozialdemokratie und Freie Gewerkschaften im Parteisystem und Sozialmilieu des Kaiserreichs*. München, Oldenbourgh, 1990; RITTER, Grehard–TENFELDE, Klaus: *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1914*. Bonn, Dietz, 1992; *Arbeiter im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Klee-Cotta, 1991; WELSKOPP, Thomas: *Arbeit und Macht im Hüttenwerk. Arbeits- und industrielle Beziehungen in der deutschen und amerikanischen Eisen- und Stahlindustrie von den 1860er bis zu den 1930er Jahren*. Hrsg. TENFELDE, Klaus. Bonn, Dietz, 1994. Az osztályképződés összehasonlításának remek példája: *Working-Class Formation Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*. Eds. KATZNELSON, Ira–ZOLBERG, Aristide. Princeton, Princeton University Press, 1986. A munkástörténet-írás különös politikai szerepet „élvezett" az államszocialista országokban, ahol uralkodó legitimációs ideológiává vált. A keletnémet szakirodalomból lásd: KUTZYNSKI, Jürgen: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*. Berlin, Akademie Verlag, 1967. Túlzottan is leegyszerűsítő volna azonban a korszak kelet-európai munkástörténetét a pártállami irányításnak tulajdonítani. Ahogy a fent felsorolt példák mutatják, a munkástörténet „hősi" narratívája a nyugati történészekre is nagy hatást gyakorolt. A két német historiográfia kiegyensúlyozott tárgyalását lásd: EVANS, Richard J.: *Proletarians and Politics. Socialism, Protest and the Working Class in Germany before the First World War*. New York, St. Martin's Press, 1990.

[3] THOMPSON, Edward P.: *The Making of the English Working Class*. New York, Pantheon Books, 1963. Szükségtelen hangsúlyozni, mennyire inspirálta Thompson érvelése a munkástörténészeket: Birminghamban például a híressé vált *Cultural Studies* tanszéket érdemes megemlíteni, amely a munkáskultúra kutatásának egyik központja volt. Természetesen nem vállalkozhatunk itt a munkák felsorolására, de említem Paul Willis magyarul is megjelent könyvét, ahol a szerző a szocializáció, a kultúra átörökítésének fontosságát hangsúlyozza, mint ami elsősorban felelős az osztálykülönbségek reprodukciójáért. WILLIS, Paul: *A skacok: iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

tényezők mint a lakóhely, a háztartás, a kultúra nagyobb szerepet játszanak, mint az „objektív" osztályhelyzet. A kulturális paradigma, amely nagyon is ösztönző erővel hatott a nyugati társadalomtörténészekre[4], a kelet-európai munkástörténet-írásra az államszocializmus időszakában lényegesen kevesebb hatást gyakorolt. Az államszocialista rezsimek uralkodó ideológiává emelték a „proletariátus hőstörténetét", amelyet ebben a narratívában mindenhol a kommunista pártok vittek győzelemre. Mivel az elnyomottaknak imigyen nem elbukott, hanem diadallal végződő „hőstörténete" egyúttal legitimációs ideológiaként is szolgált, azt igen nehéz volt megkérdőjelezni anélkül, hogy ne „relativizálódjanak" az államszocialista rendszer eredményei. Nem véletlen, hogy a munkástörténet-írás területén még az egyébként „gulyáskommunizmus"-nak számító Magyarországon is erős volt az ideológiai kontroll.[5]

---

[4] Ennek hatásáról a nyugati munkástörténet-írásra lásd Lewis Siegelbaum kitűnő tanulmányát. SIEGELBAUM, Lewis H.: A szovjet munkás késői románca a nyugati historiográfiában. In *Eszmélet,* 2008/77. (a továbbiakban: SIEGELBAUM 2008.)

[5] Természetesen voltak, akik „belülről" is igyekeztek feszegetni a rendszer kereteit. Említem itt Kemény István kutatásait, aki éppen a munkáskultúrát vizsgálva jut el arra a következtetésre, hogy ez a kultúra nem homogén. Lásd: *Pest megye munkásai.* Szerk.: KEMÉNY István. Budapest, 1971; id. (szerk.): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai.* Budapest, 1971; id.: A magyar munkásság rétegződése. In *Szociológia,* 1972/1. 36–48.; id.: *Velünk nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején.* Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1990. Kemény a hazai szegénység kutatásával is szembekerült az akkori politikával, és végül Párizsban folytatta kutatásait. Haraszti Miklós ellen per indult a *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban* című könyve miatt, amelyben a szerző különösen felbőszítette a rezsimet azzal az állításával, hogy a munkások a szocialista gyárban (is) kizsákmányoltnak érzik magukat. HARASZTI Miklós: *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban.* Párizs, Magyar Füzetek, 1979. Ez a könyv inspirálta Michael Burawoy magyar munkásantropológiai kutatásait, aki bürokratikus despotizmusnak nevezte a szocialista gyári rezsimek gyakorlatát. BURAWOY, Michael: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism.* London, Verso, 1985 (a továbbiakban: BURAWOY 1985), Burawoy és Lukács János beszámolója a terepmunkáról a rezsim összeomlása után jelent meg. BURAWOY, Michael –LUKÁCS János: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism.* Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992 (a továbbiakban: BURAWOY–LUKÁCS 1992). Burawoy története azonban kivételesnek számít; ahogyan Siegelbaum is írja, a legtöbb nyugati munkástörténész csak a Szovjetunió összeomlása után találkozott élő szovjet munkásokkal, és a levéltárak is ekkor nyíltak meg a kutatók előtt. A Szolidaritás története kivételesnek tekinthető, amit '68 után sokan az egyetlen rendszerellenes munkásmozgalomnak gondoltak a nyugati újbaloldalon. Az új szakirodalom részben revideálta ezeket a mítoszokat. Lásd: LABA,

1989 nemcsak az uralkodó legitimációs ideológiát hajította a történetírás lomtárába, hanem a nyugati baloldaliaknak azt a várakozását is, hogy a kelet-európai munkások – miután megszabadulnak az állampártok bürokratikus kontrolljától – hamarabb ébrednek politikai öntudatra, mint a fejlett kapitalista társadalmakba integrálódott társaik, és egyfajta demokratikus szocializmus lesz a kelet-európai rendszerváltozás „végkimenetele".[6] A munkások azonban sehol nem mozdultak meg „osztálytudatosan": az állampártok által olyan sokat emlegetett „tömegek" egyértelműen elutasították az uralkodó rezsimeket, de semmilyen baloldali alternatíváért nem szálltak síkra.[7] Szöges ellentétben a kommunista tanítással, a munkások semmilyen jelét nem adták annak, hogy azonosulnak az „osztály" kategóriával (holott az államszocialista rezsimek „megőrizték" a klasszikus munkásosztályt, a nagy gyárakat és általában azokat a hagyományos iparágakat, amelyeket a fejlett kapitalista országok – gondolok itt például a Thatcher vezette kormány bányabezárásaira – korábban felszámoltak, illetve a fejlődő országokba telepítettek). 1989 eseményei egyértelműen azt bizonyították, hogy az olyan klasszikus marxista fogalmak, mint az „osztálytudat" vagy a „kizsákmányolás" nem tudják megszólítani a kelet-európai munkásokat.

Hallgatásával a „munkásosztály" hosszú időre kifelejtődött a rendszerváltozás „nagy" narratíváiból, amelyeket – különösen az első időszakban – sokkal inkább motiváltak a közvetlen politikai szükségletek, mintsem a

---

ROMAN: *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratisation.* Princeton, Princeton University Press, 1991; OST, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* Ithaca, Cornell University Press, 2005.

[6] Burawoy 1985-ben megjelent könyvében még úgy látta, hogy az államszocialista rezsimek munkásai „osztálytudatosabbak", mint a kapitalista országok munkásai, és ezért nagyobb eséllyel szabadulhatnak fel a bürokratikus despotizmus alól (BURAWOY 1985). Burawoy később önkritikusan reflektál ezekre a várakozásokra (BURAWOY–LUKÁCS 1992). A magyar baloldali alternatívák esélyeinek kritikai (újra)értékeléséről lásd: *Önkormányzás vagy az elitek uralma.* Szerk.: KRAUSZ Tamás–MÁRKUS Péter. Budapest, Liberter, 1995; *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998; SZALAI Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1994.; id. *Baloldal – új kihívások előtt.* Budapest, Aula Kiadó, 2003; THOMA László: *Alternatívák nélküli társadalom.* Budapest, Gondolat, 1995.

[7] A magyar rendszerváltozás irodalmának áttekintését lásd: ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. Században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 639–641.

mélyebb történeti perspektíva igénye.[8] Nem kívánok itt belemenni a „mainstream" narratívák és a politika összefüggéseibe, de bizonyos párhuzam megfigyelhető az osztály mint érvényes (vagy hasznos) kategória nyugati megkérdőjeleződése és a nyugati munkásosztály politikai aktivitásának csökkenése között.[9]

A munkásosztály kimaradását a rendszerváltozás utáni szakirodalomból több tényező is magyarázza. Egyrészt, a bukott rezsimmel együtt nyilvánvalóan diszkreditálódott annak uralkodó legitimációs ideológiája (noha az ellenzéki értelmiségi diskurzusban ez már jóval a rendszerváltás előtt bekövetkezik). Másrészt, a munkásosztály politikai akcióinak hiánya pontosan azt igazolta, hogy az „osztály" nevében nem lehet mozgósítani – de még megragadni sem – az embereket. Végül, hozzátehetjük, hogy „visszaütött" az állampárt ideológiai kontrollja: az ellenzéki értelmiségiek túlnyomó többsége, akik már '89 előtt elutasították a domináns marxista diskurzust, nem sok kedvet éreztek ahhoz, hogy a rendszerváltozás után „újrafelfedezzék" a munkásosztályt.

A tanulmány semmilyen formában nem kíván a „régi" narratíva apológiája lenni. A *Good bye, Lenin* című film közönségsikere éppen azon alapult, hogy megmutatta, mennyire „túlhaladta" magát a rendszer, és képtelennek bizonyult arra, hogy ideológiájában és politikai gyakorlatában alkalmazkodjon az 1960-as évektől Kelet-Európában is megváltozott társadalmi feltételekhez. A „régi" baloldal legitimációs ideológiája az 1980-as években nemcsak az ellenzéki értelmiséget, de a munkásokat sem tudta megszólí-

---

[8] A magyar szakirodalomból kiemelném Krausz Tamás és Romsics Ignác munkáját, amelyek történész „szemmel" foglalkoznak a témával. KRAUSZ Tamás: *Megélt rendszerváltás.* Budapest, Cégér Könyvkiadó, 1994; ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, Rubicon könyvek, 2003.

[9] Lásd. GORZ, André: *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism.* Boston, MA, 1982. Ugyanebben az időben a reaganizmus és a thatcherizmus súlyos csapásokat mértek a „hagyományos" munkásmozgalomra. Ez a tapasztalat a nyugati baloldali értelmiségi diskurzust is megváltoztatta, sokan ekkor explicite is elfordulnak a „klasszikus" marxizmustól. Míg a kelet-európai értelmiség „lelkivilága" az olyan klasszikusokból ismert, mint Czeslaw MILOSZ *A rabul ejtett értelem* című könyve, a nyugati baloldali értelmiség ideológiai kötődésének motívumait nagyon jól elemzi Siegelbaum idézett cikkében (SIEGELBAUM 2008). A nyugati baloldal nagy generációjából lásd. Eric Hobsbawm társadalmi-önértékelő reflexióját a huszadik századra: HOBSBAWN, Eric: *Interesting Times. A Twentieth Century Life.* New York, Pantheon Books, 2002. (Magyarul megjelenik 2008 májusában az Eszmélet Könyvtár sorozatban.)

tani.[10] A „proletariátus elbukott hőstörténete" vagy a szovjet munkás „romanca", ahogyan Lewis Siegelbaum nevezte a munkástörténet-írás aranykorának „nagy" narratíváit[11], kétségtelenül véget ért – noha ezt a felfogást korántsem csak a legitimációs kényszer szülte, különösen a nyugati világban nem, hanem az abban való hit, hogy a „korábbi harcok autentikus tapasztalatai"[12] segítenek előrevinni az általános emancipációt.

Feltehetjük azonban a kérdést, hogy a régi kánon leáldozásából vajon következik-e az osztály mint vizsgálódásra érdemes kategória elvetése és különösen a munkástörténet-írás vége. Itt az érvek már korántsem egyértelműek, hiszen a Sztálin alatt „kodifikált" kommunista legitimációs ideológia[13] az eredeti marxi elmélethez képest durván leegyszerűsítette az osztályelméletet.[14] Az egyszerű képletet (osztályhelyzet>osztálytudat>poli-

[10] A magyar munkások politikai gondolkodásáról az 1980-as években lásd SZALAI Erzsébet: *Beszélgetés a gazdasági reformról.* Budapest, Pénzügykutatási Intézet Kiadványai, 1986/2; BURAWOY–LUKÁCS 1992, 111–142.

[11] SIEGELBAUM 2008.

[12] Uo.

[13] Sztálin szerepéről az uralkodó kommunista ideológia formálásában lásd KRAUSZ Tamás: *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.

[14] Meg kell persze jegyeznünk, hogy Marx írásaiban korántsem mindig következetes az osztályfogalom használata. Erről lásd. FELKAI Gábor: A német és az osztrák szociológia a társadalom előtt. In *A szociológia kialakulása.* Szerk.: FELKAI Gábor–HASKÓ Katalin–MOLNÁR Attila Károly–NÉMEDI Dénes–PÁL Eszter–SOMLAI Péter. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999 (különösen: 326–328.). Mint ismeretes, a *Kommunista Kiáltványban* Marx a burzsoáziát és a proletariátust tekintette a kapitalista társadalom két alapvető osztályának. *A tőkés termelést megelőző formák* című, híres világtörténeti vázlatában is a tőkések és a bérmunkások lényegi osztályellentétéről beszél. Politikai írásaiban azonban Marx minden bizonnyal felismerte azt a problémát, hogy az osztályhelyzetből korántsem következik egyenesen az osztálytudat. Az *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című munkájában zseniálisan elemzi a parasztság politikai viselkedését, és egyúttal azt is bemutatja, hogyan válhatott a jobbágyok örök álma, a szabad paraszti kisbirtok a tőkés fejlődés kibontakozásával a parasztok eladósodásának és elszegényedésének egyik fő okává. Ugyancsak leírja, hogyan állhatott egy bizonyos történeti pillanatban a kispolgárság is a munkásság mellé, ami megint csak azt mutatja, hogy maga Marx – szemben számos későbbi követőjével – nem tételezett fel mechanikus kapcsolatot az osztályhelyzet és a politikai tudat között. Az „elbukott hőstörténet" felfogásának nyugati kritikájához lásd még: KALB, Don: *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities – The Netherlands 1850–1950.* Durham–London, Duke University Press, 1997, 3–24.; WELSKOPP, Thomas: *Ein mo-*

tikai viselkedés) a bolsevikok győzelme maga sem igazolta, hiszen a „munkásosztály" a teljes dezintegráció állapotában volt a polgárháború időszakában.[15] Az államszocializmus összeomlásával eltűntek a politikai, legitimációs kényszerek a leegyszerűsített képlet igazolására. Azt mondhatjuk, hogy éppen 1989 után indulhatott volna el a munkástörténet-írásnak egy új reneszánsza, tisztázandó, hogy valójában hogyan viszonyultak a munkások a pártállamhoz Kelet-Európában a rendszer kiépülésének és fennállásának különböző szakaszaiban.

A fent említett okok miatt nem hogy reneszánszról nem beszélhetünk, hanem a kelet-európai munkástörténet egyenesen a perifériára szorult. Nem tárgyalhatom itt a kelet-európai félperifériás fejlődés egész történetét[16]; a tanulmány keretei között a rendszerváltozás időszakára koncentrálok. A hirtelen politikai változás miatt érthető, hogy a kezdeti időszakban a gazdaságipolitológiai magyarázatok domináltak a szakirodalomban. Csaknem húsz év távlatából azonban jogosan kritizálhatók a rendszerváltást magyarázó „nagy elméletek" a történeti perspektíva hiányáért. A dolgozat négy paradigmát vázol fel, amelyeket a „tranzitológia", az „új institucionalizmus", a „fejlődő állam" és a „világrendszer-elmélet" címszavakkal jelölhetünk. Rá szeretnék mutatni arra, hogy eltérő okok miatt ugyan, de egyik sem ad teljesen megnyugtató magyarázatot arra, hogy tulajdonképpen miért omlott össze az államszocializmus, és a jövőre vonatkozó prognózisok is sokszor tévesnek bizonyultak, mint például a tranzitológia esetében. A tervgazda-

---

dernes Klassenkonzept für die vergleichende Geschichte industrialisierender und industrieller Gesellschaften. In *Mikropolitik im Unternehmen. Arbeitsbeziehungen und Machtstrukturen in industriellen Großbetrieben des 20. Jahrhunderts.* Hrsg. LAUSCHKE, Karl-Thomas–WELSKOPP, Thomas. Essen, Klartext Verlag, 1994, 48–106.

[15] Érdemes kiemelni Moshe Lewin zseniális meglátását, aki „futóhomok-társadalomként" írta le a születő szovjet társadalmat. LEWIN, Moshe: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia.* New York, 1985.

[16] Immanuel Wallerstein a kapitalista rendszer nyugat-európai kialakulására vezeti vissza Kelet-Európa félperifériás fejlődését. WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest, Gondolat, 1983 (a továbbiakban: WALLERSTEIN 1983). Larry Wolff szerint Kelet-Európa „orientalista" képe a kora újkori Nyugat-Európában formálódott. WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford, Stanford University Press, 1994.

ság gazdasági abszurditására, mondhatni, a sztálini fordulat[17] óta rengetegen rámutattak, többek között Sztálin környezetében is. Ez egyedül nem magyarázza, hogy miért az 1980-as évek végére omlik össze a rendszer (és miért nem 1941-ben, hiszen a gyors szovjet összeomlásban Hitler is reménykedett[18]). A tanulmány utolsó része megkísérel rámutatni arra, hogy a szakirodalom túlnyomóan politológiai fókusza ellenére mennyire releváns lehet a társadalomtörténet és különösen a munkástörténet a kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlásának magyarázatában, amely nélkül a formálódó új struktúrákat és politikai attitűdöket is nehéz megérteni.

A tranzitológiai elmélet és a „big bang" elmélete

A tranzitológiát olyan széles körben vitatták és kritizálták, hogy a mai szakirodalomban a legtöbb szerző kerüli a kifejezést, és helyette a transzformációt használja. A széles körű kritika ellenére a paradigma számos eleme továbbra is jelen van a kelet-európai diskurzusban. A következőkben célunk nem annyira a vita rekapitulálása, mint inkább egy elméleti összefoglaló.

A tranzitológiai elmélet alapját azok a politológiai munkák képezik, amelyek az autokratikus uralomból a demokráciába való átmenetet vizsgálták az országok három nagy csoportjában. Ezek voltak az 1945 utáni Németország, Olaszország és Japán; az 1970-es években létrehozott dél-európai demokráciák; valamint Argentína, Brazília, Uruguay, Chile és Paraguay[19]. 1989–1991 után felmerült az a javaslat, hogy a kelet-európai rendszervál-

[17] Sztálin 1929-ben szakít a NEP politikájával, amelyet korábban támogatott. Ekkor veszi kezdetét a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás programja, amelynek következményei a pártot is megosztják. A „vita" a párt megtizedelésébe és a Nagy Terrorba torkollik. Az 1920-as évek ideológiai vitáiról lásd: KRAUSZ Tamás: *Pártviták és történettudomány: Viták „az orosz fejlődés" sajátosságairól, különös tekintettel az 1920-as évekre.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

[18] Robert Thurston a sztálini rendszer keserű tesztjének nevezte 1941-et. Érvelése szerint a második világháborúban a Szovjetunió kitartása azt bizonyítja, hogy a rendszernek volt belső támogatottsága. THURSTON, Robert W.: *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941.* New Haven, Yale University Press, 1996.

[19] *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives.* Eds. O'DONNELL, Guillermo–SCHMITTER, Philippe C.–WHITEHEAD Laurence. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.

tást úgy kell tekinteni, mint az átmenet negyedik típusát[20]. Ez az elgondolás lényegében egy predesztinált jövőt irányzott elő a kelet-európai „tranzitországok" számára: miután bevezetik a „helyes" intézményeket, vagyis a liberális demokráciát és a piacgazdaságot, hasonlókká válnak a fejlett kapitalista államokhoz. A hasonlóság alatt a kelet-európai lakosság túlnyomó többsége a nyugati jólétet és gazdasági fejlettséget értette. A tranzitológiai elmélet explicite nem ígért ugyan azonnali csodákat, de egyértelműen a tervgazdaságot és a piac hiányát tette felelőssé a nyugat- és a kelet-európai életszínvonal különbségeiért. A neoliberális gazdasági program ideológiai támaszt kapott a tranzitológiától, ami magyarázza a paradigma népszerűségét és hirtelen diszkreditálódását is.

Három fő kritikát lehet megfogalmazni az „átmenet" elméletével szemben. Először, ahogyan Claus Offe rámutat, az elmélet hívei kevés figyelmet fordítottak a többszörös átmenet problematikájára.[21] Miközben a fent említett példákban a demokráciába való átmenet kapitalista gazdasági környezetben történt, Kelet-Európában a kapitalizmusba való átmenet párhuzamosan zajlott a demokratikus változásokkal. Offe szerint a kelet-európai transzformáció specifikuma éppen az egyidejűség problémája. Valószínűtlen, hogy a gazdasági átmenet sikeres lehet egy demokratikus környezetben, mivel kevés az esélye annak, hogy a lakosság önként vállalja az óriási társadalmi és humán költségeket, különösen úgy, hogy annak gyümölcseit nem valószínű, hogy saját életükben élvezhetnék. Konszenzusra azonban szükség van, mivel az átalakulás legitimitása előfeltételezi a demokratikus átalakulást. Offe ezért arra a következtetésre jut, hogy a nyugati modellek kelet-európai transzplantációjának kísérlete felnyitja a paradoxonok Pandora-szelencéjét, ami lehetetlenné teszi annak megjóslását, hogyan alakul a régió jövője. Valószínűleg azonban a legjobb esetben is gyenge demokráciák és kapitalista rendszerek keletkeznek az egykori államszocialista országokban, míg a legrosszabb esetben egy diktatórikus visszarendeződés lehetőségét sem lehet kizártnak tekinteni.

A második kritika a tranzitológiai elmélet teleologikus és univerzalisztikus implikációi ellen irányul. Bill Lomax fejti ki, hogy ebben a vonatkozásban

---

[20] PRZEWORSKI, Adam: The Choice of Institutions in the Transition to Democracy. In *Sisyphus: Social Studies I.* 1992, 5–21.

[21] OFFE, Claus: Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokráciaelmélet szembesítése a kelet-közép-európai hármas átmenettel. In *Szociológiai Szemle* 1992/1.

az elmélet semmi más, mint a diszkreditált modernizációs paradigma egy variánsa.[22] Mindkettő a kapitalizmus normatív felfogásán alapul, amely a kezdeti feltételektől függetlenül bárhol megteremthető. A változásnak lényegében olyan forgatókönyv szerint kell lejátszódnia, amelynek alapja inkább a tankönyv-, mintsem a „létező" kapitalizmus. A modernizációs paradigma elméleti kritikája mellett a történeti előzmények sem ösztönzik a túlzottan optimista prognózisokat. Az 1960-as években ez az elmélet Latin-Amerikában irányozta elő a fejlett kapitalista világ utolérését. Ahogyan a tranzitológia egy másik kritikusa, Stephan Lessenich rámutat, előfordulhat, hogy Kelet-Európa éppen e kevésbé vonzó alternatíva felé találja magát „átmenetben"[23].

A paradigma harmadik problémája a történeti perspektíva hiánya. A szocializmus ebből a perspektívából nem volt más, mint egy diktatórikus rendszer, amelytől Kelet-Európa szerencsésen megszabadult, és amely lebontása után nem érdemel további figyelmet, legfeljebb a mindenkori bűnbak szerepét töltheti be. Kelet-Európa perifériális fejlődése azonban nem a szocializmus öröksége, és a múlt démonizálása egyre kevésbé képes választ adni az elhúzódó „átmenetre". Nem véletlenül kerülnek előtérbe a „vadkapitalizmussal" szemben a szolidaritást, igazságosságot hangsúlyozó nemzeti mitológiák (mintha a régióban létezne „szerves" kapitalizmus).

Érdekes és további vizsgálódásra érdemes kérdés, hogy minek köszönhető a modernizációs paradigma kelet-európai reneszánsza. Offe szerint ennek egyik oka az, hogy az egykori „tervezők" igen fogékonyak voltak a „designer" kapitalizmus gondolatára.[24] Én azonban azt mondanám, hogy az okok mélyebben voltak benne az államszocialista múltban. A sztálini ideológiai fordulat lényege a világforradalom koncepciójával való szakítás és a fejlett kapitalista országokhoz való felzárkózás programjának meghirdetése. Az 1970-es évekre világossá vált, hogy ezt a programot nem lehet megvalósítani; a teljes kudarcot az uralkodó kommunista pártok az államszo-

---

[22] LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. In *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998.

[23] NOWOTNY, Thomas: Transition from Communism and the Spectre of Latin-Amerikanization. In *East European Quarterly 1.* 1997. A tranzitológia kritikáját lásd még: LESSENICH, Stephan: Strukturwandel in Transformationsgesellschaften: Vom Süden zum Osten und zurück. In *Deutchland im Wandel: Sozialstrukturelle Analysen.* Hg. GLATZER, Wolfgang–OSTNER, Ilona. Opladen, Leske und Budrich, 1999.

[24] OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and the East German Experience.* Cambridge, Polity Press, 1996.

cialista rendszerek bukásával ismerték be. Miután a szocialista modernizációs kísérlet megbukott, a kelet-európai országok a kapitalizmushoz való visszatérésben vélték megtalálni a felzárkózás új lehetőségét. Az egykori szatellit államokban a nacionalista ideológiákat felhasználták arra, hogy növeljék a Szovjetunióval szembeni (létező) antipátiát. Ebben a politikai légkörben divattá vált egyedül az államszocializmust és a KGST-t okolni a régió alulfejlettségéért, mintha a kommunista uralommal kezdődött volna Kelet-Európa gazdasági elmaradottsága. Nagyon sokan hitték, hogy a szocialista örökség felszámolásával elkerülhetetlen lesz a gyors fejlődés. Röviden azt mondhatjuk, hogy a tranzitológiai elmélet éppen a szakirodalomban kritizált teleologikus implikációi miatt volt vonzó a kelet-európai országok számára.

Egészen más posztszocialista „forgatókönyvet" vázolt fel Kenneth Jowitt, amely a „geneziskörnyezet" vagy „big bang"-elmélet néven vált közismertté.[25] Jowitt úgy látta, hogy a posztszocialista országok a tökéletes destrukturáltság állapotában vannak, hasonlóan egy teljesen üres és elhagyott földhöz. Így tehát olyan helyzet várható, ahol az emberek csak passzívan vesznek részt a dolgok alakulásában, és nem képesek arra, hogy az eseményeket vagy saját sorsukat irányítsák. Ez az impotencia jellemzi nemcsak a belső tömegeket, hanem a külső elitet is, amelynek sem eszközei, sem vágya nincs arra, hogy elindítsa a modernizációt, és pusztán arra törekszik, hogy csökkentse a pusztulást, és elkerülje a további katasztrófákat. Miközben ez a kifejlet radikálisan eltér a tranzitológiai elmélet optimista jövőképétől, megkísérlem megmutatni, hogy mindkettő ugyanazzal a konceptuális kerettel operál. Először, mindkét elmélet adottnak veszi a változás végpontját, miközben magát a változást sem tudta előre jelezni, még kevésbé magyarázni. Másodszor, mindkettő figyelmen kívül hagyja a történeti kontinuitást; a „big bang" elmélete még nyilvánvalóbban, mint a tranzitológiai paradigma. Harmadszor, egyik sem számol az átalakulás társadalmi szereplőivel – a „big bang" elmélete ezeket explicite is passzívaknak tekinti. Az akaratuktól megfosztott individuumok sztereotípiája ismerős a hidegháborús ideológiaként szolgáló totalitárius elméletből.[26] A totalitaria-

[25] JOWITT, Kenneth: *The New World Disorder: the Leninist Extinction.* Berkeley, University of California Press, 1992.

[26] A totalitarianizmus politikai-ideológiai kontextusáról lásd GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War.* New York, Oxford University Press, 1995.

nizmus kritikájára itt most nem térek ki; elegendő annyit megjegyezni, hogy ha mindez igaz lenne, akkor kérdéses, hogyan sikerült a kommunista rendszereknek egyáltalán megbukniuk. A fenti hasonlóságokat figyelembe véve, a „big bang" elmélete inkább tekinthető a tranzitológiai paradigma egy változatának, mintsem egy önálló elméletnek.

Új institucionalizmus

Az új institucionalizmus kiemeli a társadalmi változás intézményes beágyazottságát (és ezért lassúságát), és arra ösztönzi az elemzőket és politikusokat, hogy inkább építeni igyekezzenek a múlt örökségére, mintsem elutasítsák, vagy megtagadják azt. A transzformáció „útfüggő" jellegét hangsúlyozta David Stark és Bruszt László. A szerzők explicite is bírálták a tranzitológiai elmélet univerzalista implikációit és a régi intézmények figyelmen kívül hagyását, amelyek azonban meghatározzák az átalakulást. Az „átmenet" helyett ezért javasolták a „transzformációk" kifejezés használatát, amelyekben „az új elemek bevezetése a legtipikusabban a már létező intézményes formák adaptációjával, újrarendeződésével, permutációjával, és rekonfigurációjával kombinálódik."[27]

A szerzők a kelet-európai transzformációk „útfüggő" jellegét a tulajdonviszonyok változásának elemzésével támasztották alá, amelyet úgy értelmeztek, mint az intézményes elemek rekonfigurációját. Megkísérelték megmutatni, hogy a különböző privatizációs stratégiák különböző mintázatot követnek, amelyet meghatároz az államszocializmus típusa és az ország történeti öröksége. Magyarországon például, mondják a szerzők, a politikai elit szándékosan lassította a „tényleges" privatizációt a társadalmi reakciótól való félelmében. Ez azt eredményezte, hogy a leggyorsabban terjedő tulajdonforma a „kft., amely egy másik kft. tulajdonában van, amely részvénytársaságok tulajdonában van, amelyek az állam tulajdonában vannak"[28]. Ezt a típusú privatizációt nevezik a szerzők „intézményes keresztTulajdonlásnak".

---

[27] STARK, David–BRUSZT, László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 83. (a továbbiakban: STARK–BRUSZT 1998).

[28] STARK–BRUSZT 1998, 99.

Az elmélet előnye, hogy elismeri a kontinuitást a transzformációban, és inkább vizsgálni, mintsem démonizálni akarja a szocialista múltat. Ennek a paradigmának azonban két nagy hiányossága van. Az egyik az, hogy az elemzést a nemzetállam kereteire korlátozza, és alábecsüli a globális erőket és a külső tényezők jelentőségét. Az a feltételezés, hogy a földrajzi helyzet és a nemzeti történelem számos „átmenetet" jelöl ki a kelet-európai országok számára, a perifériális fejlődés egész problematikáját visszautalja a centrumból a perifériára, mintha a különböző kapitalizmusok egymástól függetlenül fejlődnének. Ahogyan azonban Böröcz József is rámutat[29], az államszocializmus bukását csak globális perspektívából lehet adekvátan megérteni, hiszen a belső okok, amelyek alatt leggyakrabban a tervgazdaság ellentmondásait szokták érteni, kezdettől fogva jelen voltak az államszocializmus történetében.[30] Míg az új kapitalizmusok felfedezésével meg lehet indokolni, hogy miért nem teljesültek a nyugati életszínvonal eléréséhez fűződő várakozások Kelet-Európában, igencsak vitatható, mennyire ragadja meg az „útfüggő" perspektíva a globális változásokat.

Stark és Bruszt munkájának másik problémája a történeti módszer inadekvát alkalmazása. Ha valaki a kontinuitás mintázatát keresi, nem elegendő 10–15 évet „visszamenni" a történelemben. A kelet-európai gazdasági elmaradottság nem a kommunista rendszerek „öröksége". Éppen ellenkezőleg, a kommunizmus inkább volt a régió perifériális fejlődésének terméke, mint okozója. A szerzők felületes történelemolvasata igen spekulatív munkát eredményez például a magyarországi privatizációról. Az a jelenség, amelyet Móra „(ál)privatizációnak" nevez[31], a privatizáció első szakaszára volt jellemző, amikor a KGST-piac összeomlása után több állami nagyvállalat a csőd szélére került. Az állam mint „tulajdonos" megpróbálta konszolidálni a helyzetet, míg a vállalat elég nyereséges lesz ahhoz, hogy privatizálni lehessen. Ez volt az a specifikus helyzet, amikor van egy „kft., amely egy másik kft. tulajdonában van, amely részvénytársaságok tulajdonában

---

[29] BÖRÖCZ, József: Change Rules. In *American Journal of Sociology,* vol. 106./Nr. 4. 2001, 1152–1168.

[30] Ehhez lásd még Burawoy kritikáját: BURAWOY, Michael: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. In *American Journal of Sociology,* vol. 106./Nr. 4. 2001, 1099–1120.

[31] MÓRA, Mária: Az állami vállalatok (ál)privatizációja. In *Közgazdasági Szemle* 38 (6). 1991.

van, amelyek az állam tulajdonában vannak". Az (ál)privatizáció azonban sokkal inkább volt a KGST-piac összeomlásának eredménye, mintsem egy már létező intézményes forma rekonfigurációja.

A „fejlődő állam" elmélete

A „fejlődő állam" elmélete a nyugat-európai és kelet-ázsiai „állami-üzleti" kapcsolatok összehasonlító elemzéséből nőtt ki, illetve fejlődött olyan különböző „üzletrendszerek" modelljévé, amelyekben a nemzetenként igen különböző intézményes viszonyok, különösen az állam és a pénzügyi intézmények közötti kapcsolat alakítja ki a kapitalizmus különféle egymással versenyző formáit.[32] A posztszocialista változás szempontjából releváns része az, hogy közvetlenül is kihívást jelent a *laissez-faire* kapitalizmus egyirányú politikai modellje számára, mivel a sikeres kapitalista fejlődés olyan alternatív empirikus példáit produkálja, amelyekben az állam döntő szerepet játszott vagy játszik még ma is. Amsden *et al.* tették közé az első komoly tanulmányt a kelet-európai neoliberális politika és a kelet-ázsiai országok iparosítási útjának összehasonlításáról.[33] A munka fő tanulsága, hogy elmaradt gazdaságok csak akkor remélhetik a világkapitalizmushoz való felzárkózást, ha az állam aktívan részt vesz a kapitalista fejlődés intézményeinek létrehozásában. Ha a *laissez-faire* politikára hagyják, a volt állami vállalatok tönkremennek az átszervezéshez és modernizáláshoz szükséges segítség nélkül, és egész szektorokat sújthat a kereskedelem korlátlan liberalizálása, melyek a fejlődéshez exporttámogatás és importtarifák stratégiai kombinációját igénylik.

Az Amsden *et al.* által festett posztszocialista Kelet-Európa-kép mint a „pszeudoszocializmusból a pszeudokapitalizmusba" való átmenet a 19. századi kapitalizmuson alapuló neoklasszikus tranzitmodellek éles kritikája. A munka konklúziója az, hogy a történelmi előzményeket nézve a régió egy, már érvényét vesztette „átmeneti" modellel kísérletezik, amely magában

[32] WHITLEY, Richard: Societies, Firms and Markets: the Social Restructuring of Business Systems. In *European Business System: Firms and Markets in their National Contexts.* Ed. WHITLEY, Richard. London, SAGE, 1992.

[33] *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe.* Ed. AMSDEN, Alice H. et al. Cambridge, Harvard University Press, 1994 (a továbbiakban: AMSDEN 1994).

hordja a saját kudarcát, mivel másodrangú szerepre kárhoztatja a világgazdaságban Kelet-Európát. Ennek a politikának a legnagyobb mulasztása, hogy nem használta ki a már létező intézmények potenciálját az „átmenet" korai szakaszában, így például azokat az állami vállalatokat, amelyek, ha megkapják az átálláshoz szükséges segítséget, meg tudták volna állni a helyüket a világversenyben, valamint a képzett munkaerőt, amelynek tudása és szakképzettsége megegyezett az ázsiai „tigrisekével".

Jan Adam elemzése Magyarországról hasonlóképpen rámutat az állami beavatkozás hiányára. Miközben a reálbérek itt nem csökkentek olyan drasztikusan, mint például Lengyelországban, az állam „el a kezekkel" szemlélete nem sokat tett azért, hogy mérsékelje a bizonytalanság klímáját és a hitelkorlátozást, amelyben a vállalati eladósodottság ördögi köre rendkívül magas kamatokat eredményezett. Ez viszont megakadályozta a modernizációt, ami segített volna a vállalatnak kimászni adósságaiból[34]. Más tényezők is hozzájárultak a recesszióhoz: Magyarország a szomszédainál is jobban megérezte a KGST-piac összeomlását, és mezőgazdasága 42%-os termelésvisszaesést produkált 1989 és 1993 között. A lefelé való spirál utolsó eleme az 1992-es drákói csődtörvény volt: az állam ahelyett, hogy segítette volna a struktúraváltást, olyan törvényt hozott, amelynek értelmében egy cégnek kérnie kellett az átszervezést, ha nem tudta adósságait 90 napon belül kiegyenlíteni. Noha ezt később módosították, igen komoly károkat okozott: többek szerint egyedül 3-5%-os visszaesést jelentett a GDP-ben[35].

Amsden *et al.* szerint a szabadpiac dogmájának és az ideológiai korlátozásnak az anyagi alapját a Bretton Woods-i intézmények szolgáltatták Kelet-Európában, amelyek elítélték az állam beavatkozását a gazdaságba. Mikroökonómiai szinten a Világbank mindig azonosította a struktúraváltást a privatizációval, és miközben a tervgazdaság ideje alatt nem habozott kölcsönöket folyósítani Magyarországnak, 1989 után megtiltotta, hogy a struktúraváltásra adott kölcsönök az állami szektorban kerüljenek felhasználásra, illetve előírta, hogy a kormány csökkentse az ipartámogatást, függetlenül attól, hogy gyengélkedő vagy ígéretes vállalatokról van szó, hiszen az „anyagi fegyelem" kikényszerítését önmagában is serkentőnek tekintette.

[34] ADAM, Jan: The transition to a Market Economy in Hungary. In *Europe-Asia Studies* 47 (6), 1995, 994. (A továbbiakban: ADAM 1995.)

[35] ADAM 1995, 997.

A Bretton Woods-i intézmények pénzügyi közreműködésével a tervező „tőke" az ipartervezés helyett a privatizációs folyamat csatornáiba vándorolt[36].

A „fejlődő állam" erőssége a neoliberális gazdasági program átfogó, szemléletes kritikája. Ahhoz az érvhez, hogy a neoklasszikus gazdasági modellek a 19. századi kapitalizmuson alapulnak, érdemes hozzátenni Kopátsy Sándor elemzését a magántulajdon magyarországi restaurációjáról. Kopátsy úgy érvelt, hogy azok a koncepciók, amelyek a két világháború közötti Magyarország modelljének mintájára kívánták visszaállítani a magántulajdon dominanciáját, figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a fejlett kapitalista országokban egyre inkább csökken ez a tulajdonforma.[37] Ezért ahelyett, hogy Magyarország ezzel felzárkózna a „Nyugathoz", a magántulajdon dominanciájának visszaállításával csak a kapitalizmus egy már meghaladott formáját sikerül konzerválni.

A „fejlődő állam" elméletének azonban van egy gyengesége: az összehasonlíthatóság problémájának negligálása. A tervgazdaságról a piacgazdaságra való átállás egészen más jellegű problémákat vet fel, mint a jórészt paraszti, illetve önellátó termelésről az ipari fejlettségre való áttérés. Szintúgy nem esik szó az ázsiai „államkapitalizmus" exportjának politikai és ideológiai akadályairól olyan országokba, amelyek éppen örömmel szabadultak meg egy antidemokratikus tervgazdaságtól. Amsden *et al.* és Whitley egyszerűen úgy utalnak a legitim, erős állam hiányára, mintha ezzel vissza lehetne hozni az államot, szocializmus nélkül.[38]

A világrendszer-elmélet

Immanuel Wallerstein 1974-ben publikálta úttörő munkáját az európai kapitalista világgazdasági rendszer kialakulásáról, amellyel megalapozta a világrendszer-elméletet. Rosa Luxemburg és Lenin után Wallerstein úgy határozta meg a világrendszert, mint amelyben széles körű munkamegosztás folyik. A munka pedig nem pusztán funkcionálisan – azaz foglalkozások

---

[36] AMSDEN 1994, 14.

[37] KOPÁTSY, Sándor: Még soha, sehol elő nem fordult feladat. In *Valóság* 34/2. 1991, 3.

[38] AMSDEN 1994 és WHITLEY, Richard: Transformation and Change in Europe: Critical Themes. In *Industrial Transformation in Europe: Process and Contexts.* Ed. DITTRICH, Eckhardt J. et al. London, SAGE, 1995.

szerint – kerül megosztásra, hanem földrajzi vonatkozásban is. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági feladatok egész sora oszlik el egyenetlenül a világban. A munka e társadalmi szervezete, mondja Wallerstein, „megnöveli és legitimálja egynéhány csoport azon lehetőségét, hogy a rendszer keretein belül mások munkáját kizsákmányolja, azaz nagyobb arányú részesedéshez jusson a többletből"[39]. A kevésbé fejlett területeknek a kapitalista világgazdaságba való bekebelezése tovább növeli a munkamegosztás egyenlőtlenségeit. A centrumországok ipari és technológiai árucikkekkel látják el a perifériát, míg az utóbbi az elsődleges termékek és olcsó munkaerő „raktáraként", valamint a centrum szabad felvevő piacaként szolgál. Wallerstein emellett kialakította a félperiféria koncepcióját, hogy jelezze Kelet-Európa „felemás" strukturális helyzetét a korai kapitalista világgazdaságban, amely olyan különálló és egyenlőtlen társadalmakat foglal magában, amelyek nyugatiak ugyan módszereikben, de elmaradnak a teljesítmény tekintetében. A perifériális fejlődést tehát nem a nemzeti sajátosságok, a vallási, netán faji különbségek magyarázzák, hanem a kapitalista világgazdasági rendszer működéséből következik.

A világrendszer-perspektívát először Andre Gunder Frank alkalmazta az 1945 utáni Kelet-Európára. Úttörő esszéjében Frank amellett érvelt, hogy Kelet-Európa reintegrációja a kapitalista világgazdaságba már igen előrehaladt. A kereskedelmi kapcsolatokat elemezve pedig arra a következtetésre jut, hogy a szocialista Kelet éppúgy kizsákmányolja a fejlődő világ országait, mint a nyugati kapitalista országok. A tanulmányban Frank helyesen „prognosztizálja" azokat a bomlási folyamatokat, amelyek egy évtized múlva az államszocialista rendszerek bukását okozzák[40]:

[39] WALLERSTEIN 1983.

[40] Érdemes itt megjegyezni, hogy a kapitalista visszarendeződés lehetősége már Trockijnál felmerült, aki a sztálini rendszerről írt híres kritikájában (TROTSKY, Leon: *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and where is it going?* New York, Doran & Co., 1937) rámutatott arra, hogy az állami tulajdon nem jelent kommunizmust, és a termelőeszközöket és az elosztást ellenőrző állami és pártbürokrácia olyan privilégiumokat halmoz fel, ami ugyancsak illuzórikussá teszi az osztálymentes társadalmat. A központi elosztó rendszerben ráadásul a kizsákmányolás is megmarad. Trockij azonban – későbbi követőivel ellentétben – ennek ellenére sem tekintette a kapitalizmus visszaállításának a sztálini rendszert; a restaurációról csak mint lehetőségről beszélt, ami akkor fog bekövetkezni, amikor a bürokrácia már nem elégszik meg a termelőeszközök feletti ellenőrzéssel, hanem örökletessé is kívánja tenni privilégiumait, vagyis magántulajdonná alakítja át az állami tulajdont.

„Tehát a „szocialista" Kelet nemzetközi gazdasági viszonyai és hatásuk a társadalomra nem osztálysemleges, hanem osztályalapú, nem kevésbé, mint a fejlett kapitalista Nyugaton vagy a fejletlen szocialista Délen. A belső gazdasági reformot követelő politikai nyomás és az ehhez kapcsolódó külső politikai »liberalizálás« az uralkodó osztálytól ered, és célja az, hogy előnyökhöz juttassa, amit meg is tesz, annak tagjait és más privilegizált csoportokat. A liberalizálás gazdaságilag nyújt nekik hasznot az így bejövő importárun, termelésen és fogyasztáson keresztül, amelyet a nyugati kocsi szimbolizál. Talán ennél is fontosabbak azonban a politikai előnyök, mivel így meg tudják vásárolni a potenciálisan érdektelen bürokratikus, professzionális és más értelmiségi csoportok támogatását, akik semlegesítik vagy ellenőrzik az elidegenedett munkástömegek politikai nyomását. Ezeket az osztályimperatívuszokat és -célokat Kelet-Európa és a Szovjetunió »szocialista« államaiban tovább erősíti és támogatja a kapitalista nemzetközi munkamegosztásban való egyre fokozódó részvételük, amely lehetővé teszi a technológia és járulékainak importját a kapitalista Nyugatról."[41]

A világrendszer-elmélet szempontjából tehát 1989–1991 nem a kezdetet, hanem a már megindult reintegrációs folyamat végét jelentette. Frank szerint pirruszi győzelemnek bizonyult az 1973-as olajválság, amelyet Keleten a kapitalizmus általános válságának tekintettek. A fejlett országok iparának átrendeződése – a nehézipari ágazatok kitelepítése Ázsiába és a szolgáltatóipar óriási expanziója – versenyképtelenné tette a szocialista országok iparát, hiszen a tervgazdaság nem tudott átállni a szolgáltatóiparra. Az államszocializmus bukása tehát a centrumban dőlt el, amelyet a szocialista tervgazdaság sokat emlegetett működésképtelensége vajmi kevéssé befolyásolhatott.

Ezek a feltételek azonban nem voltak különösebben kedvezők egy sikeres „átmenetre", és a világrendszer-elemzők nem is osztották az optimista prognózisokat. Noha a szerzők az államszocialista rendszerek bukását pozitív eseményként értékelték, tekintve, hogy ezeket a rendszereket nem tekintették szocialistának, többen úgy gondolták, hogy a régió „visszacsúszik" a világgazdasági rendszerben elfoglalt félperifériális helyzetéből a perifé-

[41] FRANK, Andre Gunder: Long Live Transideological Enterprises! In *Review*, I (1). 1977, 118.

riába. Wallerstein szerint[42] éppúgy alaptalanok a kelet-európai országoknak a liberális piacgazdasághoz fűződő reményei, mint ahogyan a „nemzeti fejlődés" is illúziónak bizonyult, hiszen a globális versenyben az alulfejlett országok eleve egyenlőtlen feltételek mellett versenyeznek. A politikai függetlenség elnyerése, mondja Wallerstein, nem jelent egyúttal egyenlőséget a világgazdasági rendszer nemzetközi munkamegosztásában, amelynek rendező elve a hierarchia. Az optimisták pedig igen hamar szembesülni fognak a világgazdasági rendszer strukturális realitásaival.

Hasonlóan kedvezőtlennek látta a térség lehetőségeit Frank[43], aki a neoliberális programot okolta az elmélyülő válságért, különösen a volt Szovjetunió perifériális területein. A KGST felszámolása a végső csődöt készítette elő a periférián, hiszen az utóbbi termékei csak a világpiactól „védett" piacokon voltak eladhatók. A térség ipara, amelyre „rászabadítják" a világpiacot, rövid időn belül tönkremegy, és a gazdasági élet teljesen a centrum ellenőrzése alá kerül. Frank szerint fennáll a veszély, hogy az integráció folyamatát a teljes periferizálódás zárja le, amelynek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok.

Frank ezek közé sorolja egyes társadalmi rétegek teljes leszakadását, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződését, populista diktatúrák hatalomra kerülését és újabb területi háborúkat[44]. A centrumországokra gyakorolt hatás Frank szerint a xenofóbia növekedése, illetve a perifériáktól való hermetikus elzárkózás lehet. Ez a lehetőség mindenesetre elég riasztó alternatívája egy olyan közös Európának, amely a kontinens perifériáit is magában foglalná.[45]

A világrendszer-elmélet előnye nemcsak az, hogy a többinél használhatóbb prognózisokat állított fel a kelet-európai átmenetre. Elméleti erőssége, hogy történeti perspektívába helyezi Kelet-Európa gazdasági elmaradott-

---

[42] WALLERSTEIN, Immanuel: A XX. századi szocialista kísérletről. In *Eszmélet* (8), 1991.

[43] FRANK, Andre Gunder: Economic Ironies in Europe: A World Economic Interpretation of East-West European Politics. In *International Social Science Journal (2)*. 1992 (a továbbiakban: FRANK 1992).

[44] FRANK 1992, 51–52.

[45] Hasonlóan pesszimista állásponton van Perry Anderson, aki szerint az európai integráció gyengítette a munkásmozgalmat Nyugaton, és nem tette „osztálytudatosabbá" a kelet-európai munkásokat. ANDERSON, Perry: *Theories of European Integration: A Geoculture*. http://cadmus.iue.it/dspace/handle/1814/7801.

ságát, illetve a kapitalista világgazdasági rendszer globális összefüggéseiben láttatja az elmaradottság problémáját. A perifériális fejlődés nem elválasztható a kapitalista rendszer evolúciójától, és ezért a probléma nem szűnik meg attól, hogy az állami vezetőket és párttitkárokat felváltják a menedzserek. Kelet-Európa nem azért nem fejlődik úgy, mint a Nyugat, mert „rosszul" ültették át a kapitalizmust, hanem a perifériális fejlődés éppen a kapitalizmus „logikájából" következik. Az államszocializmus tehát a periféria alternatív kísérleteként is értelmezhető egy más világrend kialakítására vagy legalábbis a felzárkózásra. Ebből a perspektívából az államszocializmus kialakulása és bukása elválaszthatatlan a kapitalizmustól. Ezt azonban általában kevesen hiszik el a periférián. Ahogyan a zambiai dezindusztrializáció hatásait kutató James Ferguson rámutat, a modernitás mítosza soha nem pusztán egy akadémiai mítosz volt, hanem olyan kategóriákat és premisszákat produkált, amelyek továbbra is formálják az emberek tapasztalatát és véleményét, jóval azután, hogy a modernizációs paradigmát diszkreditálta a tudomány. Úgy tűnik, hogy a „modernitás várakozásai" a negatív tapasztalatok ellenére is tovább élnek a periférián.[46]

A világrendszer-elmélettel szemben megfogalmazható kritika a perifériák közötti differenciálás hiánya. Világos, hogy Szlovénia Ukrajnához képest „centrum", de Kelet-Közép-Európa országai között is jelentős különbségeket találhatunk. Ma még nem látható, hogy milyen gazdasági-társadalmi következményei lesznek az európai gazdaságba való integrációnak, és milyen mértékben teljesednek be az új tagországoknak az életszínvonalbeli felzárkózáshoz fűzött reményei. Arról is korai volna még spekulálni, hogy a munkaerő szabad mozgása, a „feketemunkás", vagy a „bevándorló" tapasztalat[47] a nacionalista érzelmeket erősíti, vagy ellenkezőleg, mégiscsak formálódik egy közös európai identitás. A világrendszer-elmélet hívei mintha itt sokban nagyon mereven várnának „lázadó" tudatot a munkásoktól, holott az „elbukott hőstörténet" egyik nagy tanulsága, hogy az osztályhelyzet és az osztálytudat közötti viszony korántsem olyan egyértelmű – és nem is konstans –, ahogyan a munkástörténet-írás hőskorában feltételezték.

---

[46] FERGUSON, James: *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt.* Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1999.

[47] Ehhez lásd: BAUMAN, Zygmunt: *Globalizáció: a társadalmi következmények.* Szeged, Szukits Kiadó, 2002.

A „nagy" narratívákon túl

Nagy elméleteket ugyan nem, de alternatív megközelítést az antropológusok javasoltak. Az etnográfiai kutatások, terepmunkák vonzereje gyorsan növekedett a nagy elméleti paradigmák empirikus értékének megkérdőjeleződésével. Ha a paradigmák nem segítenek előrejelezni, hogy valójában mi is történik a térségben, logikusnak tűnt megfordítani a kutatás irányát és az empíriától haladni az elmélet felé. Kiemelném itt Michael Burawoy munkáját, aki munkástörténeti kutatásai mellett nagyon sokat tett a „globális etnográfia" módszertani megalapozásáért. Burawoy „kiterjesztett esettanulmány"-nak hívta a makrostruktúrák iránt *is* orientált etnográfiát, amelynek négy dimenzióját különböztette meg.[48] Az első dimenzió a részvevő megfigyelés, amelynek során a kutató a „terepen" gyűjt adatokat. A második a kutatásnak a makrovilág felé való kiterjesztése, amely a „kiterjesztett esettanulmány" módszerét követve dialektikus viszony formájában tételeződik, vagyis a hétköznapok „mikrovilága" *nem* a makrostruktúrák puszta reflexiója. A harmadik dimenzió a kutatás időbeli kiterjesztése, amit a történeti módszer alkalmazásának is nevezhetünk. Az utolsó dimenzió az elmélet „kiterjesztése", ha a kutató adekvát magyarázatot talál a terepen megfigyelt „anomáliára".

Tekintve, hogy a tranzitológia számos „anomáliát" produkált, nem véletlen, hogy Kelet-Európa-kutatók, mint Chris Hann vagy Katherine Verdery[49], úgy gondolták, hogy erősíteni kell a „posztszocialista" kutatások antropológiai irányultságát. Ez a reorientáció a munkástörténet-írásban is igen termékenynek bizonyult (talán azért is, mert számos kutatót vonzott a lehetőség, hogy a „terepen" tanulmányozhatja a társadalmi változást). Az a kérdés, hogy mi lett a munkásokkal a rendszerváltozás után, nyilvánvalóan igényel-

---

[48] Lásd: BURAWOY, Michael: Introduction: Reaching for the Global. In *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World.* Ed. BURAWOY, Michael. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2000, 1–38.

[49] *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World.* Eds. BURAWOY, Michael–VERDERY, Katherine. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 1999; *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.* Ed. HANN, Chris. London, Routledge, 2002.

te a kvalitatív-etnográfiai megközelítést.[50] Hozzá kell tennünk, hogy ugyanez a perspektívaváltás a kelet-európai munkástörténet-írásban is megfigyelhető: az „elbukott hőstörténet" helyébe lép a mikrotörténet iránti érdeklő-

[50] Lehetetlen lenne felsorolni a szakirodalmat. A német esetet emelem ki példának, mivel az újraegyesített Németországnak volt a legnagyobb gazdasági-politikai lehetősége arra, hogy kezelje a *Wende* társadalmi-emberi költségeit a volt szocialista országok közül. Ez és az erős német szociáldemokrata hagyomány is indokolja a munkáskutatások fellendülését. Lásd: HÜBNER, Peter: Die Zukunft war gestern: soziale und mentale Trends in der DDR-Industriearbeiterschaft. In *Sozialgeschichte der DDR.* Hg. KAELBLE, Hartmut–KOCKA, Jürgen–ZWAHR, Hartmut. Stuttgart, Klett-Cotta, 1994, 171–187.; id.: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970.* Berlin, Akademie Verlag, 1995; BITTNER, Regina: *Kolonien des Eigensinns. Ethnographie einer ostdeutschen Industrieregion.* Frankfurt–New York, Campus Verlag, 1998; id.: Rund um die Uhr – ostdeutscher Arbeiteralltag im Kraftwerk Elbe. In *Zeitschrift für Volkskunde* 2000 (96), 203–217.; id.: Der kleine Mann – Paradoxien und Ambivalenzen einer ostdeutschen Arbeiterfigur vor und nach der Wende. In *Der Schein der Stabilität: DDR-Betriebsalltag in der Ära-Honecker.* Hg. Hürtgen, Renate–REICHEL, Thomas. Berlin, Metropol-Verlag, 2001, 217–228.; RICHTER, Jenny–FÖRSTER, Heike–LAKEMANN, Ulrich: *Stalinstadt-Eisenhüttenstadt: von der Utopie zur Gegenwart: Wandelindustrieller, regionaler und sozialer Strukturen Eisenhüttenstadt.* Marburg, Schüren, 1997; *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung.* Hg. VESTER, Michael–HOFMANN, Michael–ZIERKE, Irene. Köln, Bund-Verlag, 1995; ANSORG, Leonore: Ich hab immer von unten Druck gekriegt und von oben: Weibliche Leitungskader und Arbeiterinnen in einem DDR-Textilbetrieb. Eine Studie zum Innenleben der DDR-Industrie. In *Archiv für Sozialgeschichte 1999* (39.), 123–165.; MERKEL, Ina: *...und Du, Frau an der Werkband: Die DDR in der 50er Jahren.* Berlin, Elefanten Press, 1990; SCHÜLER, Anette: *Die Spinne': Die Erfahrungsgeschicte weiblicher Industriearbeit im VEB Leipziger Baumvollspinerei.* Leipzig, Leipziger-Univ.-Verlag, 2001; WEIL, Francesca: *Herrschaftsanspruch und soziale Wirklichkeit: Zwei sachsische Betriebe in der DDR während der Honecker Ära.* Köln, Böhlau, 2000. Az osztály mint kategória azonban ezekből a vizsgálatokból is kimarad: jellemzően előtérbe kerülnek a regionális tanulmányok, a gender, a fogyasztás és a hétköznapok. A Honecker-korszakról lásd BOUVIER, Beatrix: *Die DDR – ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker.* Bonn, Dietz, 2002; MERKEL, Ina: *Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR.* Köln, Böhlau, 1999; FAULENBACH, BERND– WEBERSKIRCH, Anette Leo-Klaus: Die 'Wende' 1989/90 aus der Sicht von Stahlarbeitern in Henningsdorf und Dortmund. In *Jahrbuch Arbeit, Bildung, Kultur* 1994 (12.), 167–201.; FAULENBACH, Bernd–WEBERSKIRCH, Anette Leo-Klaus: *Zweierlei Geschichte. Lebensgeschcichte und Geschichtsbewusstsein von Arbeitnehmern in West- und Ostdeutschland.* Essen, Klartext-Verlag, 2000.

dés, a munkások életkörülményeit, tudatát alakító tényezők sokféleségének vizsgálata.[51]

Úgy tűnik tehát, hogy a nagy narratívák bukásával a rendszerváltó szakirodalomban is elindulhat egy reorientáció. Természetes, hogy mindenki a saját tudománya haszna mellett érvel, ahogyan megfigyelhetjük a szakirodalom kezdetben politológus dominanciáját, majd az antropológusok küzdelmét a „terepért". Én azonban a befejezésben szeretném néhány olyan szempontra felhívni a figyelmet, amely miatt a társadalomtörténet különösen komoly perspektívákat ígér azok számára, akik szeretnék mélyebben megérteni a rendszerváltozás okait és következményeit.[52]

---

[51] A rendszerváltozás utáni magyar munkástörténet-írás paradigmaváltását Siegelbaum is kiemeli (SIEGELBAUM 2008). Lásd HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004; id.: *Remaking Working-Class in Hungary's First Socialist City.* In *Journal of International Labor and Working-Class History,* no. 68. (Fall 2005), 24–46.; PITTAWAY, Mark: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958.* Ph. D., University of Liverpool, 1998; id.: The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture and the State in Early Socialist Hungary. In *Journal of Modern History* 74 (December 2002), 737–769.; FODOR, Éva: *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945–1995.* Durham, Duke University Press, 2003; TÓTH Eszter Zsófia: Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben. In *Évkönyv X.* Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 76–89.; id.: *„Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Napvilág, Budapest, 2007. Lásd még GYÁNI Gábor előszavával *Munkástörténet – munkásantropológia.* Szerk.: HORVÁTH Sándor– PETHŐ László–TÓTH Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. H. Sas Judit munkájában különösen érdekes, hogy különböző időpontokban készített interjúk tükrében dolgozza fel a késő Kádár-korszak és a rendszerváltozás tapasztalatát. H. SAS Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994.* Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1995.

[52] Miközben megjelentek olyan művek, amelyek társadalmi kontextusban vizsgálták a munkások válaszát (csak példaként említem: *Labour in Transition: The Labour Process in Eastern Europe and China.* Eds. SMITH, Chris–THOMPSON Paul. London, Routledge, 1992.; SIEGELBAUM, Lewis–WALKOWITZ, Daniel: *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992.* Albany, 1995; BURAWOY, Michael–KROTOV, Pavel: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. In *American Sociological Review,* 57 (1992), 16–38. Kevés szintetizáló kísérlet történt azonban a kelet-európai munkások viselkedésének értelmezésére. Linda Fuller teszi fel a kérdést, hogy miért nem lépnek fel „osztályként" a keletnémet munkások a rendszerváltozás folyamán. Az ő válasza az,

Először, a politikai változások gyorsasága miatt 1989-re sokáig úgy tekintettek (a tudományban is), mint megkérdőjelezhetetlen határvonalra. Egyszerűbben: az 1989 előtti időszakkal a történészek foglalkoztak, míg a rendszerváltozás a politológusok, szociológusok területe lett. Történeti perspektívából azonban nyilvánvalóan nem 1989-ben veszíti el egy csapásra a legitimitását a Kádár-rendszer. A társadalmi támogatottság csökkenése döntő szerepet játszott az államszocializmus összeomlásában, ezt azonban pusztán gazdasági okokkal nem lehet magyarázni, hiszen akkor az is kétséges, hogyan tudott a sztálini rendszer egyáltalán fennmaradni az 1930-as években, amikor káoszhoz és tömeges éhhalálhoz vezet az erőszakos kollektivizálás sztálini politikája.

Másodszor, éppen itt lehetne „visszahozni" a narratívába a munkásokat, hiszen a rezsim deklaráltan a munkásosztályt tekinti a fő társadalmi bázisának, és társadalmi, szociális politikájában is elsősorban a nagyipari munkásságra koncentrál. A pártállam és a munkások viszonyát nyilvánvalóan csak történetileg orientált kutatás tisztázhatja, hiszen különböző időszakokban és országokban ez meglehetősen eltérően alakult. Természetesen könnyű lenne egyszerűen visszájára fordítani a korábban uralkodó kommunista legitimációs narratívát és visszatérni a nyugati akadémiában egyébként már az 1970-es években diszkreditálódott totalitarianizmushoz.[53] Leegyszerűsítve Arendt eredetileg sokkal differenciáltabb elméletét, arról van szó, hogy a totalitárius államokban nincs értelme vizsgálni a támogatottság kérdését, mert a totális terror és az emberi individuum belső lényege, a szabadság elvesztése magyarázza a rezsim fennmaradását. Ez azonban ideológiai és nem történeti magyarázat. (Nem véletlen, hogy a nyugati szovjetológiában a társadalomtörténészek támadták a legjobban a totalitárius elméletet.)

---

hogy az értelmiség sikeresen elidegenítette magától a munkásokat, olyannyira, hogy nem kívántak beleavatkozni a „reformerek" és a „keményvonalasak" közötti küzdelembe. FULLER, Linda: *Where Was the Working Class?: Revolution in Eastern Germany.* Urbana, 1999. Más magyarázatot ad, igaz, több idő távlatából David Ost a lengyel munkások viselkedésére. A valamikor a baloldalon álló munkásoknak szerinte a liberális értelmiség annyi csalódást okozott a neoliberális politikával és a munkásellenes retorikával, hogy elkeseredésükben fordultak, illetve szavaztak „jobbra". Lásd. OST, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* Ithaca, Cornell University Press, 2005.

[53] A totalitárius paradigma nyugati kritikáját részletesen bemutatom in BARTHA Eszter: A holokauszt és a totalitarianizmus. In *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2006, 123–133.

Az utolsó szempont szociológiai jellegű. A „nagy" narratívák nyilvánvalóan megbuktak, már ami az előrejelzést illeti. Klaus von Beyme szerint 1989 (is) valóságos „fekete péntek" volt a társadalomtudomány számára, mivel az államszocializmus összeomlása váratlanul érte a tudományt.[54] Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a régi nómenklatúra nagy részét is váratlanul érte, amikor a „tömegek" kinyilvánították akaratukat. Ha a munkások ismét a történelem „elfeledett" szereplői lesznek, nemcsak az a tudományos veszély áll fenn, hogy kevésbé értjük meg a rendszerváltozás társadalmi hátterét és magát a Kádár-korszakot, hanem az is, hogy rejtve maradnak politikai viselkedésük motívumai, amelyek pedig nagyon is formálják a demokratikus Magyarország jelenkori történetét.

[54] Von BEYME, Klaus: *Transition to Democracy in Eastern Europe.* London, Houndmills–Macmillan, 1996.

II.
KUTATÁS ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET

Krausz Tamás

Lenin élete a historiográfia tükrében*

A család

Lenin maga nemigen foglalkozott a családfájával, nem érdekelték őt „őseinek" tettei, még kevésbé származásuk, és így nem is sokat tudott róluk.[1] Nem volt akkoriban a dolognak jelentősége. Lenin forradalmártársai között az értelmiségiek voltak nagy többségben, egyesek nemesi családból származtak, mint például G. V. Plehanov vagy Csicserin, lengyel kisnemesi családból érkezett Feliksz Dzerzsinszkij, mások, mint Zinovjev vagy Kamenyev kispolgári vagy kifejezetten értelmiségi háttérrel rendelkeztek, mint a Leninnél 18 évvel fiatalabb Buharin, hogy csak a leghíresebb társakat említsük különböző korszakokból. Ritkaságszámba ment az olyan forradalmár, akinek apja kétkezi munkás volt, mint Sztáliné, Kalinyin pedig, aki korábban munkapad mellett dolgozott ipari munkásként, egyenesen kivételesnek számított. Az, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt alapítói és vezetői között éppen a munkások voltak kis számban jelen, sok mindent elárul az orosz fejlődés, benne a szociáldemokrácia társadalmi sajátosságairól. Kétségtelen, hogy forradalmárok sokasága került ki a „raznocsinyec", a „vegyes rendű" értelmiségiek közül, akik a társadalom alsóbb rétegeiből emelkedtek fel, mint maga Vlagyimir Iljics Uljanov (Lenin) édesapja is.

---

* Ez a tanulmány egy nagyobb kutatás része.

[1] Az életrajzírók általában megemlítik, hogy Lenin az 1922-es pártösszeírás részletes kérdőívén az apai nagyapa foglalkozásának rubrikájába azt írta: „nem tudom". Vö.: Vladlen LOGINOV: *Vlagyimir Lenin. Vibor putyi.* Moszkva, Izdat. „Reszpublika", 2005. 11. o. LÖM 44. köt. Nem véletlen, hogy éppen a rendszerváltás után álltak (állhattak) neki a történészek Oroszországban (és másutt) a genealógia kiterjedt kutatásának, amikor ez az érdeklődés az új rendszer legitimációjának ideológiai vonzásában ismét megerősödött.

Vlagyimir Iljics az 1917 után használatos naptár szerint 1870. április 22-én született Szimbirszkben. Április 28-án keresztelték meg a pravoszláv szokásoknak megfelelően. A Volga-parti város furcsa ellentéteivel tipikus oroszországi kisváros volt, csendes, poros, provinciális, soknemzetiségű település, alig több mint 30 ezer lakóval. A városkát a XVII. század közepén alapították, hogy védje „Moszkóviát" a keleti támadásoktól[2]. A XIX. század végi statisztika a város lakosságának 57,5%-át a kispolgárság csoportjába sorolta, ami azt jelentette, hogy nem voltak sem munkások, sem parasztok, de az uralkodó osztályokhoz sem tartoztak. Ma azt mondanánk rájuk, hogy „kis egszisztenciák", „kisvállalkozók", valójában persze kisiparosok, kiskereskedők, szatócsok voltak, akik már akkoriban is szép számmal iparkodtak errefelé. A történeti irodalom főképpen a fafeldolgozó iparról tesz említést. A település élvezte a kormányzósági „főváros" rangját, tehát adminisztratív, katonai központ volt kereskedelmi jellegzetességekkel. A város mindennek megfelelően három részre tagolódott, a nemesi, a kereskedő és a kispolgári „végekre". Az összlakosság 17%-a volt katona, fegyveres személy (noha katonai jelentőségét a város már régen elveszítette), 11%-a paraszt, 8,8 %-a nemes, 3,2 %-a pedig kereskedő és tiszteletbeli polgár *(pocsotnij grazsdanyin)*. Megőrződött az a történelmi emlék, hogy a város ellenállt a tatároknak, és ez is közrejátszhatott abban, hogy még a XIX. század 70-es éveiben is volt itt helyőrség. Lenin tudhatott arról is, hogy szimbirszki pravoszláv parasztok részt vettek 1670-ben Sztyenka Razin, 100 évvel később pedig Pugacsov lázadásában (1774) is. Az öregek még Lenin idejében is tudták, hogy melyik az a ház, amelyben Pugacsovot vasra verve tartották. Éltek a városban és környékén kis számban száműzöttek is. A lakosság 88%-a volt pravoszláv (ami nem feltétlenül jelentette, hogy mind orosz nemzetiségű lett volna), a muzulmán hitűek a lakosság 9%-át alkották, de éltek Szimbirszkben mordvinok, tatárok, csuvasok és egy mintegy 400 fős zsidó közösség is. Noha természetesen a település házainak nagy többsége faház volt, a város két gimnáziummal, papi szemináriummal, csuvas iskolával, tatár medresszel, a nagy Karamzin Könyvtárral és a Goncsarov Könyvtárral, valamint színházzal is büszkélkedhetett.[3]

---

[2] V. ALEKSZEJEV i A. SVER: *Szemja Uljanovih v Szimbirszke (1869–1887)*. Pod redakcijej i sz primecsanyijami A. I. Uljanovoj (Elizarovoj). Insztyitut Lenina pri CK RKP. Moszkva– Leningrad, 1925, 6–7. o.

[3] Vö.: V. LOGINOV i. m. 30. o., Robert SERVICE: *Lenin*. Minszk, Poppuri, 2002 (oroszul), 26–27. o.

Az Uljanov család, amely 1869-ben költözött Szimbirszkbe, a börtön mellett vett ki lakást. Itt született Lenin. Azt, hogy a város és környéke milyen mértékben határozta meg Lenin személyiségének, érdeklődésének kereteit, pontosan nem lehet megválaszolni, de mint ahogy a tapasztalatok mutatják, a „szülőhely" a gyermek fejlődését nagyban befolyásolja. Az is igaz azonban, hogy ők oda „csak" betelepültek voltak, és anyja, Marija Alekszandrovna, német luteránus neveltetésénél, kultúrájánál fogva nem is igen talált itt társaságra. Egyébként sem volt könnyű beilleszkedni a provinciális Szimbirszk kispolgári, pletykáló, úrhatnám „középosztályá"-ba, amire túlságosan nagy igénye sem lehetett az anyának a nagycsaláddal járó rengeteg otthoni teendő mellett.[4]

Szimbirszktől északra esett az egyetemi város, Kazany, délnyugatra pedig Penza számított nagyobb településnek, emellett a Volga összekötötte Lenin szülővárosát Szizrannyal, Szaratovval, végső soron a Kaszpi-tengerrel, ahová az „orosz folyó" torkollik. Éppen erről a vidékről, nevezetesen Asztrahánból származott el Lenin édesapja, Ilja Nyikolajevics Uljanov. Családfája szintén tipikusan *oroszországi* volt, vagyis etnikailag és szociálisan „vegyes". Amikor Vlagyimir Iljics megszületett, édesapja a kor mércéjével mérve igen szép karrier előtt állt, bár fiatalságán már túl volt, elmúlt negyvenéves és két gyerek apja volt. Ilja Nyikolajevicset rendkívüli munkabírású, ambiciózus és tehetséges embernek ismerték. Előbb népiskolai tanfelügyelő lett a Szimbirszki Kormányzóságban, majd amikor kinevezték a körzet népiskoláinak igazgatójává, már tekintélyes értelmiséginek számított Szimbirszkben. Ilja Nyikolajevics tehát Asztrahán városából származott, egy „városi szegény kispolgári családból".[5] Lenin apai nagyapja, Nyikolaj Vasziljevics Uljanyin (majd Uljanov) még jobbágyparaszt volt a Nyizsnyij Novgorod-i Kormányzóságban. Miután a jobbágysorból városi munkára elbocsátották, Asztrahánban telepedett le, ahol kitanult szabónak, 1808-ban

---

[4] Louis FISCHER: *Zsizny Lenyina* (Haper and Row, N. Y., London, 1964). Overseas Publication Interchange, Ltd. London, 1970. 20. o.; L. még V. ALEKSZEJEV–A. SVER: *Szemja Uljanovih v Szimbirszke.* I. m. *Lenin i Szimbirszk.* Szaratov, 1968.

[5] *Vlagyimir Iljics Lenin. Biograficseszkaja hronyika. 1870–1905.* 1. köt. Izdatyeltsztvo polityicseszkoj lityeraturi, Moszkva, 1970. (A kiadást a Marxizmus–Leninizmus Intézet munkatársai készítették elő G. N. GOLIKOV vezetésével) 1. o. L. az apa életéről részletesebben: M. ULJANOVA: *Otyec Vlagyimira Iljicsa Lenina, Ilja Nyikolajevics Uljanov* (1831–1886). Moszkva–Leningrád, 1931.

pedig felvették a városi kispolgárság rendjébe. A fia, vagyis Lenin apja késői gyermek volt, az atya hatvanéves is elmúlt a fiú születésekor, az anya pedig betöltötte a negyvenharmadik évét. Ritka társadalmi felemelkedésnek számított, hogy a jobbágyból lett szabómester utódja, Ilja Nyikolajevics végül is nemesi címet szerzett. Ez a fejlemény kétségtelenül kihatott Vlagyimir Iljics Uljanov-Lenin életére is, hiszen így ő maga is nemesember lett.[6] Vlagyimir Iljics apai nagyanyja, Anna Alekszejevna Szmirnova egyes források szerint egy megkeresztelt kalmük leánya volt, de az asszonyról nem sokat tud az irodalom.

Vlagyimir Iljics apja, Ilja Nyikolajevics 1854-ben ezüstéremmel leérettségizett az asztraháni gimnáziumban, utána gyermektelen bátyja anyagi támogatásával elvégezte a kazanyi egyetem matematika–fizika szakát, méghozzá olyan sikeresen, hogy állást ajánlottak neki a tanszéken. Végül a tanítói pálya mellett döntött. Kezdetben Penzában tanított a Nemesi Intézetben, ahol 1860-ban a „címzetes tanácsnok" kitüntető címet adományozták neki. Itt tevékenykedett 1869-ig, amikor a népiskolák tanfelügyelőjévé nevezték ki.[7] Egyik kollégájának, Ivan Dmitrijevics Veretyennyikovnak a felesége, született Blank ismertette össze egy rokonával, a tanítónő *Marija Alekszandrovna Blank*kal, akit 1863-ban eljegyzett, és hamarosan feleségül is vett. Ekkor költöztek át a Volga menti Nyizsnyij Novgorodba, ebbe a jelentős történelmi tradícióval rendelkező és akkor már ipari-kereskedelmi jelentősséggel is bíró városba.

Ilja Nyikolajevics minden bizonnyal ismerte az 1860-as évek forradalmas nemzedékének, Herzennek, Csernisevszkijnek, Dobroljubovnak, Piszarjevnak lázadó „üzeneteit", de ő maga sohasem adta fejét az önkényuralom megdöntésére irányuló ellenzéki tevékenységre, még kevésbé lehetett híve a

---

[6] *V. I. Lenin. Nyeizvesztnije dokumenti. 1891–1922 gg.* Moszkva, „Rosszijszkaja polityicseszkaja enciklopegyija" (ROSZSZPEN), 1999, 1. dok. *Zapisz o celi prijezda v Sz.-Petyerburg* 1891. márc. 29. és ápr. 1. között. 15. o. A Szimbirszki Kormányzóság nemesicsaládfakönyvébe felvétetett és a tényleges állami tanácsnok fiának, Vlagyimir Iljin Uljanovnak jogai bizonyítékául megadják az örökletes nemesség címét. Már Ilja Nyikolajevics átmehetett volna hamarabb a nemesi cím birtokosai közé, mert birtokolta a Szent Vlagyimir-érdemrend harmadik fokozatának lovagja kitüntetést, valamint olyan személyként is, aki a rangtáblázaton elérte azt a pozíciót, amely a nemesi cím felvételére alkalmassá tette, de ezekkel a lehetőségekkel nem kívánt élni. Csak halála után özvegye, M. A. Uljanova érte el, hogy őt magát és gyerekeit a nemesi rendbe sorolják.

[7] Loginov i. m. 12–13. o.

forradalmi terrorizmus eszméinek, amely legidősebb fiát hódította meg csaknem két évtizeddel később. Hitt azonban a bürokratikus önkény korlátozásában, a szegények és általában Oroszország kulturális felemelkedésében.

Ebből a szempontból fontos volt az apa már említett *raznocsinyec,* „vegyes rendű" eredete. Azokat nevezték így, akik az alsó népcsoportokból emelkedtek fel a társadalom felsőbb osztályaiba. Közülük sokan váltak az önkényuralom ellenfeleivé, ellenzékivé, forradalmárrá. Lenin apja azonban nem volt sem forradalmár, sem ellenzéki, de mint tanárember azon volt, hogy a társadalom alsó rétegeiből kikerülő gyermekek is tanulhassanak. Lenin nővére, Anna Iljinyicsna „békés narodnyiknak" nevezte édesapját, akinek „kedvenc költője Nyekraszov volt", ami tükrözte demokratikus szellemiségét.[8] Vallásos emberként nem lázadt a pravoszláv egyház ellen, noha semmiképpen sem volt bigott vagy fanatikus hívő, de rendszeresen járt templomba. A családban a vallási ünnepeket betartották, megkeresztelték a gyerekeket, de nem kényszerítették őket arra, hogy templomba járjanak. Az apa elfogadta II. Sándor reformjait, és sajnálta, amikor 1881-ben merénylet áldozata lett.

A népiskolai ügyre rengeteg energiát áldozott, kitöltötte életét, sokszor hetekig nem tért haza, hogy az óriási területeket beutazva ellenőrizze a több száz falusi iskola működését. Ez ügyben gyakran ütközött bele a nemesi konzervativizmus előítéleteibe, ellenállásába is. Két évvel később maga II. Sándor rendelkezett a vasárnapi iskolák felszámolásáról, mondván, hogy az ilyen iskolákban néhol „káros eszméket" terjesztenek a tulajdonjogról és a hitetlenségről.[9]

Ilja Nyikolajevics komolyan foglalkozott a pedagógiával, főleg metodológiai kérdésekkel, és tudományos publikációi is voltak. Fáradságot nem kímélve kitartóan dolgozott, munkáját a hatóságok is elismerték, kollégái nagyra becsülték.[10] Sok elfoglaltsága és gyakori távolléte ellenére is szerető apaként maradt fenn gyermekeinek az emlékezetében. Ő testesítette meg a tekintélyt a családban, ami összefügg azzal, hogy halála után gyer-

---

[8] Anna ILJINYICSNA-JELIZAROVA: Lenin. In BÉLÁDI L.–KRAUSZ T.: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből.* Bp., ELTE, ÁJTK, 1988, 9–10. o.

[9] Vö. Service i. m. 36. o. és Loginov 28. o.

[10] 1882. január 1. (13.) I. Ny. Uljanov a hosszú és gyümölcsöző munkájáért megkapta a Vlagyimir-rend 3. fokozatát és jogot a nemesi cím viselésére. *Biograficseszkaja hronyika…* 1. köt. 11. o.

mekei életében óriási változások történtek. Végül is mindegyikükből forradalmár lett. Az 1864-ben született Anna volt a legidősebb gyermek, utána következett Alekszandr Iljics (1866), akit Szásának becéztek, majd Vlagyimir Iljics, azaz Vologya, a sort azután a korán elhunyt Olga folytatta, 1873-ban született Nyikolaj, aki csak néhány hónapot élt, őt követte az öcs, a későbbi orvosi diplomát szerzett Dmitrij 1874-ben, végül pedig Marija látta meg a napvilágot 1878-ban. A testvérek megértésben cseperedtek fel egy olyan otthonban, amelyben a kényelem (takarítónő és szakácsnő segítette a család életét, Vologyának is volt nevelőnője) és a tágasság mellett puritán légkör és stílus uralkodott. A nagyobb gyerekek, beleértve Vologyát, külön szobában laktak, a kisebbek közös gyerekszobában. A szolidaritás a családban természetes viszony volt, de a neveltetéssel ez a családon kívüli életre is kiterjedt, és a gyerekek segítőkész, mások bajaira érzékeny fiatalemberekké cseperedtek. Ilja Nyikolajevics sokszor sétált velük az erdőben, ahol – Anna elbeszélése szerint – „gyermekeinek gyakran énekelt tiltott egyetemista dalokat".[11]

Értékes képek, festmények nem díszítették a ház falait, volt viszont zongora, sok-sok könyv mind a tudomány, mind az irodalom és a művészet területeiről. Anna Iljinyicsna ezt a sajátosságot, ezt az egyszerűséget a *raznocsinyec,* a „vegyes rendű" kulturális hagyománnyal magyarázta.[12] Ebből az „eredetből" adódott a társadalmi felemelkedés iránti elkötelezettség, ami azonban nemcsak az apai, hanem mint látni fogjuk, az anyai társadalmi-kulturális örökségből is következett. Az összes gyermek felsőfokú oktatásban részesült.

Hogy mindebben az édesanyának, Marija Alekszandrovnának rendkívüli szerepe volt, azt senki sem vitatja az irodalomban. A kor megítélése szerint Marija Alekszandrovna, született Blank „jobb házból" való volt, mint a férje. Egy A. D. Blank nevű orvos ötödik gyermekeként született 1835-ben. Édesanyját korán elveszítette, édesapjával sokfelé megfordult az országban, mivel ő fürdő- és vízgyógyászati (balnelógus) orvosként szerzett magá-

[11] Anna ILJINYICSNA JELIZAROVA: Lenin i. m. 10. o. L. még a fiatal Leninről: Je. JAKOVLEV: *Zsiznyi pervaja trety. Dokumentalnoje povesztvovanyije o szemje Uljanovih. O gyetsztve i junosztyi Vlagyimira Iljicsa.* Moszkva, 1985; I. Sz. ZILBERSTEJN: *Molodoj Lenin v zsiznyi i za rabotoj. Po voszpominanyijam szovremennyikov i dokumentam epohi.* Moszkva, 1929; Lenin i Szimbirszk... i. m.

[12] Vö. LOGINOV 34. o.

nak hírnevet, szakmájának úttörőjeként dolgozott a Szmolenszki, a Permi és a Kazanyi Kormányzóságban. Különösen a Szovjetunió felbomlása után vált történészkörökben is ádáz vita tárgyává a Blank nagypapa származásának kérdése. Ugyanis az ő esetleges zsidó volta miatt Lenin is zsidó lehetett egynegyed részben, ami az antiszemita új korszellemben „sok mindenre" magyarázatot ad, és visszavezet bennünket az ismert feketeszázas tradícióhoz. Persze a történészek körében ez a vita nagyon-nagyon régi. Már Sub és Valentyinov is „összeszólalkozott" e tárgyban évtizedekkel ezelőtt, és az utóbbi tagadta Lenin nagyapjának zsidó származását.[13]

A Blank család eredetét néhányan komolyan kutatták korábban is, legelőbb is Lenin két leánytestvére, később pedig M. Sz. Saginjan, A. G. Petrov, M. G. Stejn, V. V. Caplin és mások. Anna Iljinyicsnának, aki hivatalból kutatta családja, így az anyai ági rokonság eredetét, már 1932-ben dokumentált, világos képe volt az egyik nagypapa zsidó származásáról is. Ez utóbbi felismeréséről még 1932. december 28-án tájékoztatta Sztálint, aki abszolút hallgatást parancsolt neki, noha A. I. Uljanova maga sem értette, hogy a „kommunistáknak miért kellene e tényt elhallgatniuk". 1934-ben újra Sztálinhoz fordult a megtalált dokumentumok publikálása érdekében, de Sztálin hajlíthatatlan maradt.[14] Miközben Lenin nővérei és felesége inkább az antiszemitizmus elleni érvet tételeztek fel e tény nyilvános „beismerésében", Sztálin éppen ellenkezőleg, az antiszemitizmus erősödő negatív hatásától tartott inkább.[15] Mindenesetre Lenin családfájának kutatása a Szovjetunióban évtizedekre „veszélyes tematika" maradt.[16] Ami csak az újabb histo-

---

[13] L. erről Louis FISCHER: Lenin i. m. 12. o. Ezért is furcsa, hogy napjainkban Lenin öccsének késői lánya, Olga Dmitrijevna Uljanova talán a régi beidegződéseknek megfelelően vagy a nacionalista korszellemnek engedve, miközben nemzetközi méretű küzdelmet folytatott az 1990-es években a Lenin-emlékhelyek meggyalázása ellen, „igazságot tevő" könyvecskéjében csupán a család orosz, német és svéd gyökereiről hajlandó tudomást venni. Vö.: Olga DMITRIJEVNA ULJANOVA: *Rodnoj Lenin.* ITRK, Moszkva, 2002, 15–20. o.

[14] M. G. STEJN: *Uljanovi i Lenini. Tajni rodoszlovnoj i pszevdonima.* VIRD, Szankt-Petyerburg, 1997. 57–60. o.

[15] STEIN i. m. uo. skk. és Loginov i. m. 14. o. Otyecsesztvennije arhivi, 1992, 4. sz. 78–81. o.

[16] Marietta Saginjan és más kutatók esete is eklatánsan mutatják ezt a fejleményt. L. erről M.G. STEJN: Uljanovi i Lenini. I. m. 3–37., 136–143. o. Még a P. N. POSZPELOV vezetésével összeállított 1963-as hivatalos „hruscsovista" Lenin-életrajzban sem tettek említést nagyapja nemzetiségéről, az szerepelt csak, hogy „orvos volt". I. m. 2. o. A téma egészen Gorbacsovig lényegében tabu maradt.

riográfia tükrében derült ki, az az, hogy Lenin dédapja, Mose Ickovics Blank, miután még a 19. század elején összetűzésbe került a helyi zsidó közösséggel, Zsitomirba költözött családjával. Egy I. Miklóshoz írt leveléből kiderült, hogy Mose nemcsak „kikeresztelkedett", hanem antiszemitaként lépett át a pravoszláv egyházba. Javaslata a cárnak, miszerint korlátozzák a zsidók nemzeti öltözködési és vallási szokásait, s írják elő, hogy a cári családért kelljen imádkozniuk, csak 1854-ben talált meghallgatásra, amikor is ezeket a korlátozásokat és az ima szövegének módosítását bevezették. Akadtak még ilyen zsidók Oroszországban, a legismertebb közülük V. A. Gringmut, aki a feketeszázas Orosz Nép Szövetsége egyik alapítója és vezetője volt Moszkvában. A dédpapa Izrail nevű fiát Alekszandr néven „pravoszlavizálta". Ő lett Lenin nagyapja, aki éppen Lenin születésének évében halt meg kokuskinói birtokán.[17] Alekszandr Dmitrijevics egy balti német (Groschopf) és egy svéd (Estedt) luteránus család leszármazottját, Anna Johannovna Groschopfot vette el feleségül, s leányuk, Marija Alekszandrovna lett Lenin édesanyja. Marija keresztszülei rangos személyiségek voltak a cári udvar környezetéből. Mariját, édesanyja halála után annak nővére, Anna Nyikolajevna von Essen vette pártfogásba. Apja, akárcsak későbbi férje, személyes nemességre tett szert, s így tulajdonképpen maga is nemessé vált, noha ezt a címet apai ágon tartották nyilván.

Marija édesapja 1848-ban vette meg a híres kokuskinói birtokot, ahol unokái később oly sok nyarat töltöttek el (kb. 500 hektár 39 jobbágyparaszttal és vízimalommal). Marija esküvőjére is a kokuskinói birtokon került sor 1863. augusztus 25-én.[18] A „lübecki orvos" azután gyökeret is vert azon a vidéken, és a környékbeli parasztok kisebb-nagyobb betegségekkel nemritkán fordultak hozzá.

Vlagyimir Iljics a családtól tulajdonképpen gyermekkorában mindent megkapott, amit egy gyermek egy értelmiségi családban a korabeli Oroszországban megkaphatott. Édesanyja, noha sok gyermekről kellett gondoskodnia, Vologyának mindig nagy figyelmet szentelt, aki már kisgyerek korában is kiváló adottságokkal rendelkezett. Ötéves korában tudott írni-olvasni. Édesanyjától is volt mit tanulnia, hiszen több nyelven beszélt, főképpen persze a német luteránus hatás volt az erős, emellett Vologya a testvéreivel

---

[17] Vö. STEJN i. m. 43. o., 255. o. és Loginov i. m. 17–18. o.

[18] I. Sz. ZILBERSTEJN: Molodoj Lenin v zsiznyi i za rabotoj. Po voszpominanyijam szovremennyikov i dokumentam epohi. M., 1929, 41. o.

gyakran hallotta őt zongorázni. Ez is táplálhatta Vlagyimir Iljics komolyzene iránti vonzalmát, a könyv iránti rendkívüli tiszteletét és rajongását, egyáltalán az egyetemes kultúra iránti fogékonyságát.

Szinte minden feldolgozás megemlíti: Vologya Uljanov gyermekkorában sok más elfoglaltság mellett szeretett katonásdit játszani, és keménypapírból maga vágta ki a katonákat. Maradandó és későbbiekben is szerepet játszó momentumra következtethetünk abból, hogy már ekkor a Lincoln vezette amerikai északiakkal tartott a gyűlölt déli rabszolgatartókkal szemben. Kedvenc könyve volt a *Tamás bátya kunyhója*, melyet számtalanszor elolvasott. Az anyának volt ideje a gyerekekkel foglalkozni, kéziratos családi újságot készítettek, sőt Marija Alekszandrovna maga varrta a gyerekek ruháit Singer varrógépén. Vologyát ő tanította otthon zongorázni, de a fiúcska szívesen énekelt is, öccse, Dmitrij emlékezete szerint különösen Heine lírai dalait és Valentin áriáját Gounod *Faust*jából.[19] Apjától korán megtanult sakkozni, és számtalan visszaemlékezés tanúsítja, hogy élete végéig nagyon szívesen ült a táblához, bár öccsétől eltérően nem mélyedt el a sakkelmélet rejtelmeiben.[20] Persze nemcsak a könyv és a „városi" játékok jelentettek kikapcsolódást, szórakozást a gyerekek számára, hanem a rokonságnál töltött hosszú vakációk is.

1877 nyarán például az Uljanov család délen, Sztavropolban pihent az apai rokonoknál, más nyarakat a gyerekek általában a kokuskinói birtokon vagy eleinte az asztraháni rokonságnál töltöttek, ahol megismerték a paraszti életet, a falusi mindennapokat.

Ugyanebben az esztendőben február 1-jén (13.) I. Ny. Uljanov kérésére a papi konszisztórium kiadta neki fia, Vologya születési anyakönyvi kivonatát.[21] Talán éppen Vologya iskolai beiratkozásához volt erre szüksége... Ám az iskolai kötelező hittanoktatás ellenére sem lett az egyház komoly hatással Vologya személyiségére, mert a pravoszláv alsó papság jelentős része nem tudott írni-olvasni sem, ezért az egyház kulturális kisugárzása olyan gyerekekre, akik a családban az anyatejjel szívták magukba a kultúrát, nemigen lehetett mély vagy meghatározó a XIX. század végén. Az apai és anyai szellemi poggyász és kulturális háttér minden különbözősége ellenére

[19] Később, 1888. november 7-én Olga húgával Kazanyban megnézték Gounod *Faust*ját operaelőadásban is. *Biograficseszkaja*... 1. köt. 39. o.

[20] Vö. FISCHER i. m. 17–18. o.

[21] *Biograficseszkaja*... 1. köt. i. m. 5. o.

a családban mind erkölcsi, mind intellektuális és világszemléleti értelemben egyfajta harmónia jött létre. Vlagyimir Iljics gyermekkorában, úgymond, semmiféle rendkívüli dolgot nem lehet felfedezni. Nővérei visszaemlékezései alapján „életvidám", „élénk", „mozgékony" „érdeklődő" kisgyerek képe rajzolódik ki előttünk, aki nagyon koncentráltan és egyedül is szeret játszani. A játékokat nagy előszeretettel szétszedte, a babákat belül is „átvizsgálta", amiben a vulgárpszichologizáló megközelítések igyekeznek „már akkor" valamiféle „kíméletlenséget", „kegyetlenséget" belelátni Vlagyimir Iljics személyiségébe.

Ugyanakkor az irodalom kiemeli Vologya fokozatosan kialakuló rendszeretetét, dolgainak rendben tartását, pedáns iskolai előmenetelét, amiben Alekszandr bátyjának is lehetett valami szerepe, aki a legidősebb testvér jogán gyakran rendre intette szertelenkedő öccsét. Mindkét szülőt a munka- és rendszeretet, sőt az édesanyát bizonyos pedantéria is jellemezte, ami Oroszországban alighanem akkoriban sem volt magától értetődő családi jellegzetesség. Szimbirszk szülöttének, a családban is nagyon kedvelt írónak, Goncsarovnak Oblomovja egy másfajta orosz mentalitás szimbóluma: a lustaságé, a nemtörődömségé, az akaratgyengeségé, a perspektívátlanságé. Lenin a későbbiekben is gyakran említi Oblomov alakját mint az „orosz nemesség" szimbólumát. Noha vannak szerzők, akik szerint Vlagyimir Iljics „fóbiásan" gyűlölte már gyermekkorában – talán éppen édesapja elbeszélései alapján – az „orosz nemességet", a „művelt középosztályt" a közteherviselés és a privilegizáltakkal szembeni megvetés nevében, ám ez a „fóbia" magából a klasszikus orosz irodalomból jött: Gogol, Turgenyev, Csehov, Tolsztoj közvetítésével... S hát valóban, a „művelt orosz társadalom" mozdulatlan, határozatlan, semmittevő, egoista és felelőtlen volt.[22]

A jobbágyfelszabadítás és általában az 1861-es reformok (amelyek a parasztságot nem tették földtulajdonossá) a vidéki társadalmi élet elmaradottságán valamicskét változtattak, de kevés olyan terület volt a XIX. század utolsó harmadában, ahol oly mértékben lettek volna szembeszökők a társadalmi bajok, mint a falusi és kisvárosi oktatásban. A privilegizált rétegek és a parasztság között elhelyezkedő orosz értelmiségiek e „raznocsinyec" csoportja, amelyhez az Uljanov család is tartozott, érzett leginkább felelősséget az iránt, hogy a falu, a nép, a parasztság életét megváltoztassa, „civilizálja". Ez a törekvés átsugárzott a gyerekekre is. Az apa tapasztalatai mind-

[22] Vö.: R. SERVICE: Lenin (oroszul), i. m. 66. o.

inkább elhomályosították az önkényuralmi hatalomhoz való alkalmazkodás alternatíváját, annál inkább erősítették a tőle való eltávolodást az édesanya észak-európai – a nagypapa lübecki, a nagymama svéd–német–balti – kulturális gyökerei.

Számos visszaemlékezés említi a „családi melegséget" és az „összetartást". A testvérek odaadóan segítették egymást, de főleg édesanyjukat, amikor apjuk távol volt az otthontól.[23] Anna Iljinyicsna anyjukat erős akaratú, nagy munkabírású, tevékeny, igazságszerető asszonynak írta le, mely tulajdonságokat a legidősebb fiú, Alekszandr is megörökölte.[24] Anyja rajongott Vologyáért, és egészen haláláig kitartó hűséggel segítette fiát a száműzetésben és az emigrációban. Mint tanítónő Marija Alekszandrovna volt gyakorlatilag minden gyermekének „házi tanítónője", noha ő maga a megszerzett diplomája ellenére sem tanított iskolában. A nagycsalád mellett Marija Alekszandrovnának az iskolai munkára nem futotta idejéből. Vologyához ötéves korától házitanító is járt, aki négy évig, 1879-ig gyakorolt a gyerekekkel nyelveket is (német, francia) az anyai instrukcióknak megfelelően. Vologya 1879. augusztus 8–14. között sikeres felvételi vizsgát tett a szimbirszki „klasszikus gimnáziumba". Október 2-án (14.) a gimnázium pedagógiai tanácsa mentesítette a kilencéves Uljanovot a tandíj fizetése alól, tekintettel apjára, aki több mint tíz évet szolgált alkalmazottként a Népoktatási Minisztérium középfokú oktatási intézményében. Vologyának a második osztályban mindenből ötöse volt. Visszaemlékezések szerint igen sokat olvasott. Alapavetően segítőkész gyermek volt, de csak nagyon kevés igazi barátja akadt, akivel „össze is járt" a tanítás után. Osztálytársai közül kiemelkedett kivételes tehetségével, szorgalmával. Kiváló tanuló volt már a gimnázium első éveitől.[25] A gimnázium igazgatója Fjodor Kerenszkij volt, Alekszandr Kerenszkij édesapja, aki majd harmincnyolc év múlva, 1917-ben az Ideiglenes Kormány miniszterelnöke lett.

---

[23] E tény szerepét hangsúlyozza pl. Ronald W. CLARK: *Lenin. Behind the Mask*. London, 1988, 9. o.

[24] A. I. JELIZAROVA: Lenin i. m. uo. 10. o.

[25] *Biograficseszkaja hronyika*... 1. köt. 7., 9. o.

[26] Ez a memoárok alapján korán közhely lett az irodalomban. Egyszer azt mondta öccsének, hogy „abszurd, sőt immorális dolog, ha az ember nem ért a medicinához, de gyógyítani akar. Még sokkal abszurdabb és immorálisabb, ha valaki gyógyítani akarja a társadalmi betegségeket anélkül, hogy annak értené okait." David SHUB: *Lenin*. Penguin Books, Baltimore etc., 1967, 13–14. o.

Testvérei közül Alekszandr volt rá a legnagyobb hatással,[26] akinek vegytani kísérleteinél is segédkezhetett.[27] Gyakran játszottak együtt a kertben, sakkoztak, vagy a Volga partján hancúroztak. L. Fischer megjegyezte, hogy noha Vologya, mint a fiatalabb fiútestvérek oly gyakran, sok mindenen utánozta bátyját, de ugyanakkor jelentős különbségek mutatkoztak alapvető jellemvonásaikban, részben erkölcsi elveikben, magatartásukban, és mások voltak külsőleg is. A testvérek az „évjáratnak" megfelelő párokban álltak legközelebb egymáshoz: Anna Szásával, Vologya Olgával, Dmitrij Marijával játszott a legtöbbet, amiről Anna Iljinyicsna is említést tesz.[28]

Ifjúkori évek – az iskolák

Az iskolás években Vlagyimir Iljicsnek nem alakultak ki még határozott politikai nézetei. A családban a szüleitől nem sok mindent hallhatott a maguk konkrétságában a hazai politikai fejleményekről. Anyja könyvespolcán ott találta Thierry francia forradalomról szóló – az osztályharc polgári koncepcióját magában foglaló – sokkötetes munkáját. Bátyja, Alekszandr Iljics kivégzése a tizenhét éves, érettségire készülő Vologya politikai felfogására, érdeklődésére és nézetei irányultságára jelentős és bonyolult hatást gyakorolt. Nővérét, Annát is letartóztatták, noha ő nem volt tagja a földalatti szervezetnek. Bátyjuk önként vállalt mártíromsága bizonyos erkölcsi kötelességet rótt rájuk, amivel a testvérek édesanyjukkal egyetemben bátran szembe is néztek. A kivégzést követően megszűnt annak a lehetősége, hogy a lázongó ifjú kompromisszumra jusson az önkényuralmi rendszerrel.

Politikai-intellektuális fejlődésének szellemi kiindulópontja, első állomása nem Marx volt. A legendákkal szemben „csak" tizenkilenc éves korára ismerkedett meg Marx *A tőke* c. munkájának első fejezeteivel. Ez az ismerkedés évekig tartott. Van dokumentum, amely arról tanúskodik, hogy *A tőke* III. kötetét 1893-ban is tanulmányozni kívánta.[29] Marx tanulmányozása egész életére jellemző foglalatosság. Krupszkaja Leninnek Marxhoz

---

[27] ALEKSZEJEV–SVER: *Szemja...* i. m. 42. o.

[28] Vö.: Louis FISCHER i. m. 24. o.

[29] Marija Iljinyincsnának, (Manyácskának) 1894. XII. 13. Pétervárról Moszkvába írt levelében Vlagyimir Iljics *A tőke* harmadik kötetének megszerzésére kéri. Vö.: LÖM 55. köt. *Levelek a hozzátartozókhoz 1893–1922*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979, 4. o.

való viszonyát vizsgálva megjegyezte – már jóval Lenin halála után –, hogy „a forradalom legnehezebb, döntő pillanataiban is nekifogott Marx újraolvasásának", és „szavajárása volt, hogy »tanácskoznia kell Marxszal«".[30]

Pályája szempontjából bizonyos értelemben fordulópontnak egy olyan olvasmányélménye számít, amelyre élete folyamán sokszor visszatért: N. G. Csernisevszkij *Mi a teendő?* című regényéről van szó, amely rendkívüli hatással volt rá. Volt olyan nyár, hogy ötször olvasta el Csernisevszkij művét, amelynek főhőse, Rahmetov, a forradalmár modellje volt.[31] Ez a nyár alighanem a kazanyi egyetemről való kizárása utáni lehetett, amikor saját bevallása szerint falta a könyveket. Bizonyos források szerint már tizennégy éves korában elolvasta Csernisevszkij könyvét. N. Valentyinov, az 1904-ben „dezertált" bolsevik híres visszaemlékezése szerint Vlagyimir Iljics kokuskinói „száműzetésének" olvasmányélményeiről így nyilatkozott: „Legkedvesebb szerzőm Csernisevszkij volt. Mindent, amit a *Szovremennyik*ben kinyomtattak, elolvastam az utolsó sorig, nem is egyszer. Hála Csernisevszkijnek, megtörtént első ismeretségem a filozófiai materializmussal. Ő mutatta meg először Hegel szerepét a filozófiai gondolkodás fejlődésében, és tőle jött a dialektikus módszer fogalma, ami után sokkal könnyebb volt elsajátítani Marx dialektikáját."[32] Lenin saját bevallása szerint is Marx, Engels és Plehanov mellett gondolkodására egész életében a legnagyobb hatással Csernisevszkij volt. 1888 szeptemberében még levelet is írt neki, s nagyon elkeserítette, hogy nem kapott rá választ.[33] Van olyan szerző, aki meggyőzően érvel amellett, hogy a romantikus Vologya forradalmárrá válásában „Rahmetov modellje" döntő fontosságú volt, és benne véli felismerni Lenin számos sajátosságát. Persze Vlagyimir Iljics megvesztegethetetlensége, fizikai és lelki kitartása valóban a rahmetovi „modell" befolyásáról tanúskodik. De nagyon fontos különbség, hogy Lenin, Rahmetovval ellen-

---

[30] N. K. KRUPSZKAJA: Kak Lenin rabotal nad Markszom? In: *Lenin i knyiga.* Moszkva, Izd. Pol. Lit. 1964, 299. o.

[31] L.: Marija Esszen, Lenin bolsevik harcostársa visszaemlékezését in *Lenin i knyiga* i. m. 375. o.

[32] N. VALENTYINOV: Vsztrecsi sz Leninim. In *Voproszi Lityeraturi,* 1957. No. 8. 133–134. o. A késői visszaemlékezést persze a szokásos kritikával kell fogadnunk: amennyiben a dialektika csernisevszkiji felfogása messze áll attól, amit Lenin rekonstruált és alkalmazott az 1910-es években, hiteles a csernisevszkiji kiindulópont kiemelése.

[33] Vö. *Biograficseszkaja...* 1. köt. 39. o. Uljanov Csernisevszkijjel már nem találkozhatott, mert a nagy forradalmár a következő évben meghalt.

tétben, nem volt aszkéta. Fizikai erejének tudatos fejlesztését kifejezetten élvezettel végezte, valódi sportember volt. Élete folyamán a legkülönbözőbb sportokat űzte. Fiatalabb éveiben korcsolyázott, hegyet mászott, síelt, sakkozott, de jól tudott úszni, biciklizni, tornászni, lőni, vadászni. Húszéves korában még volgai hajóvontatónak is kipróbálta magát, és kísérletezett a súlyemeléssel is.[34]

Még jóval az érettségi előtt elolvasta Puskin, Lermontov, Gogol, Tugenyev, Nyekraszov, Szaltikov-Scsedrin, Lev Tolsztoj, Belinszkij, Herzen, Dobroljubov, Piszarjev számos művét, hogy a külföldi klasszikus irodalomról ne is beszéljünk.[35] De e szerzők könyveit később is gyakran kézbe vette (sőt élete későbbi szakaszaiban önálló irodalmi és politikai észrevételeket is megfogalmazott velük kapcsolatban[36]). Tizenöt-tizenhat éves korában megtörtént első lázadása: szakított a vallással. Miközben az iskolában 1885 májusában Vologya olyan értékelő bejegyzést kapott, hogy „szerfölött tehetséges, szorgalmas és pontos" (a gimnáziumban még hittanból is mindig jelese volt), talán bátyja hatására is kezdi „felülvizsgálni" az önkényuralom hivatalos értékeit: a feltétlen alárendelődést a tekintélynek. A vallással való nyílt szakításra 1885 végén érkezett el az „alkalom": apja egy vendégének arról panaszkodott, hogy gyerekei „kerülik" a templomot. Vlagyimir okkal magára vehette a vendég megjegyzését, aki azt ajánlotta, hogy az ilyen fiúkat „ütni kell, ütni!" *(„szecs, szecs nado!").* Ezt Krupszkaja elbeszéléséből lehet tudni, akinek Vlagyimir Iljics mesélte el valamikor, úgy tizenhárom évvel később a szibériai száműzetésben. Eszerint Vologya a vendég felcsattanását követően kiszaladt az udvarra, és letépte a nyakából a keresztet, majd földhöz vágta.[37] Ez nem annyira az édesapja elleni lázadás megnyilvánulása volt, hanem inkább a konzervatív renddel szembeni ösztönös gyermeki fellobbanás, amiben a tudatosság elemei is jelen vannak már. A következő évben, 1886 januárjában hirtelen meghalt az édesapa agyvérzésben. Halála felforgatta a családi nyugalmat.

---

[34] Vö.: Alekszandr A. MAJSZURJAN: *Drugoj Lenin.* Moszkva, Vagriusz, 2006, 23., 27–31. o.

[35] Vlagyimir Iljics Lenin. *Biograficseszkaja hronyika...* 1. köt. 16. o.

[36] Ennek talán legelső hozzáértő feldolgozását A. LUNACSARSZKIJ adta közre, l.: *Lenin i lityeraturovegyenyije. Lityeraturnaja enciklopegyija* XI. köt. Moszkva, 1932, 194–260. o., különösen 226–247. o.

[37] Vlagyimir Iljics Lenin. *Biograficseszkaja hronyika...* 1. köt. 17. o. *Krupszakja Leninről.* 1965. 35–36. o. és vö.: Alekszandr A. MAJSZURJAN... I. m. 435. o.

Alekszandr ekkor már Péterváron tanult az egyetemen, ahol a biológia területén megmutatkozó tehetségével hívta fel magára tanárai figyelmét. A fiatalember számára azonban a tudománynál fontosabbnak bizonyult, hogy a fővárosban a diákság már határozottan kereste az önkényuralommal szembeni alternatívát. Alekszandr erkölcsi és intellektuális bátorsága megnyilvánult abban, hogy nem habozott saját életét is kockára tenni az ügyért. 1887-ben egy terrorista szervezet tagjaként vállalta, hogy részt vesz a III. Sándor elleni merénylet előkészítésében és végrehajtásában. A merénylet kudarcot vallott, a fiatalembert március 1-jén (13.) letartóztatták.

Alekszandr a végsőkig hű maradt elveihez, és úgy állt a bitófa alá, hogy nem kért kegyelmet édesanyja minden könyörgése ellenére sem.[38] Május 8-án kivégezték.

Vlagyimir Iljics május–júniusban tette le érettségi vizsgáit kiváló eredménnyel, s mint a legjobb tanulót aranymedállal tüntették ki.[39] A család természetesen nagyon megszenvedte Szása kivégzését.[40] Ezt követően a család körül megfagyott a levegő. Vlagyimir Iljics életében nyomot hagyott az a tény, hogy Alekszandr halála után – fontos élettapasztalat kamaszkorban – a szimbirszki liberális „művelt társdalom" azonnal hátat fordított az édesanyának, sőt az egész a családnak, és még csak együttérzésüket sem fejezték ki a fiú elvesztését gyászoló hozzátartozóknak: „átmentek az utca túloldalára" – írta később Lenin.[41] Vlagyimir Iljics a nyár folyamán elhagyta szülővárosát, augusztus 13-án ugyanis felvételt nyert a kazanyi egyetem jogi karára. 1887. augusztus 10-én (22.) Fjodor Kerenszkij – elismerő jellemzést írt a bátyja kivégzéséről elhíresült diákról: „rendkívül tehetséges, szorgalmas és gondos tanulónak" nevezte Vlagyimirt. „Uljanov – írta Kerenszkij

[38] *Biograficseszkaja hronyika...* 1. köt.. 23. o. és l. a háttérhez V. ALEKSZEJEV–A. SVER: *Szemja Uljanovih v Szimbirszke (1869–1887).* 1925, 30., 33. o., l. még A. I. ULJANOVA-JELIZAROVA: *Voszpominanyija ob Alekszandre Iljicse Uljanove.* Moszkva, 1930.

[39] *Biograficseszkaja...*1. köt. 25–26., 29. o.

[40] Bátyjához való ragaszkodása, testvérének emléke igen erősen élt benne. Jóval később, a száműzetése után az emigrációban, egy 1902. szeptember 14-i Londonból Szamarába, édesanyjának írt levelében köszönetet mondott Alekszandr fényképéiért. Sőt 1906 szeptemberében levélben kérte meg egy elvtársát, hogy Genfből juttassa el ezeket az „ereklyéket" hozzá Pétervárra. Mintegy cáfolat mindez arra az állításra is, hogy bátyjával való kapcsolatait bármiféle emberi vagy jellembeli okok megzavarták volna. LÖM 55. köt., Bp., Kossuth, 1979, 214. o. és vö.: LÖM 47. köt. 109. o.

[41] L. erről MAJSZURJAN i. m. 15. o.

– egyetlen esetben sem mondott vagy tett olyat a gimnáziumban, vagy annak falain kívül, ami a gimnázium elöljárói és tanárai részéről róla kialakított dicséretes véleményt megingatta volna."[42] Kétségtelen tekintélye volt osztálytársai körében is.

Alighogy megkezdte egyetemi tanulmányait, az elsők között csatlakozott az alsóbb néposztályok gyermekeinek egyetemi tanulását megakadályozó „egyetemi törvény" ellen kibontakozó diákmegmozdulásokhoz. Szeptemberben belépett a szamarai–szimbirszki *zemljacsesztvó*ba, egy olyan „civil szervezetbe", amelynek „elvben" nem lehetett volna tagja, mert aláírt az egyetemre való beiratkozáskor egy fogadalmat, miszerint nem lesz semmiféle társaság tagja. Ekkorra Vlagyimir Uljanovban az önkényuralom iránti erkölcsi elkötelezettség már megszűnt létezni.[43] Egy új, forradalmi erkölcs kialakulásáról van már szó, amelynek szervezeti kereteit az egyetemről való kizárása után találta meg a helyi forradalmi körökben, illegális marxista vagy narodovolec szervezkedésekben, az alternatív nyilvánosságban. December 4-én, még a megmozdulások napján, Vlagyimir Iljicset letartóztatták, azonnali hatállyal kizárták az egyetemről, és ugyane hónap 7-én kényszerlakóhelyül Kokuskinót jelölték ki számára.[44]

A szigorú rendőrségi megfigyelés időszakát[45] „végigolvasta". A közel egy esztendő alatt a régi szerzők után újak jöttek, Dobroljubov, Uszpenszkij, a narodnyik közgazdászok (pl. V. P. Voroncov, Mihajlovszkij, Nyikolajszon, azaz N. F. Danielszon, aki 1872-ben oroszra fordította *A tőkét*), a híres hazai és emigráns folyóiratok, *Szovremennyik, Russzkoje szlovo, Otyecsesztven-*

---

[42] *Biograficseszkaja hronyika*... 29. o.

[43] Napjaink divatja, hogy Lenint erkölcsi nihilistaként bélyegzik meg. Jellemző e tekintetben D. V. Koleszov „népszerűsítő publicisztikai" könyve: V. I. LENIN: *Licsnoszty i szugyba.* Moszkovszkij pszihologo-szocialnij insztyitut. Izd. „Flinta", Moszkva, 1999. Koleszov „trendi" pszichologizáló beállításában testvérbátyja, Alekszandr a hagyományos erkölcs embere volt, hajlíthatatlan, az erkölcs primátusa az igazságosság érdekében, Vlagyimir pedig afféle amorális pragmatikusként jelenik meg.

[44] *Biograficseszkaja hronyika*... 1. köt. 31–32. o.

[45] A rendőrségi jelentésekből kiderült, hogy Vlagyimir Iljics Uljanovot potenciálisan veszélyes forradalmárként tartották nyilván mint a „cárgyilkos" öccsét. Pedig 1888. február 13-án F. M. Kerenszkij, a gimnázium igazgatója a kazanyi oktatási körzet főfelügyelőjének ezt jelentette, mentegetve a fiút a diákmegmozdulásokban való részvétele miatt: „Vlagyimir Uljanov túlfűtött lelkiállapotba került a végzetes katasztrófa (bátyja kivégzése – KT) következtében, amely megrázta a szerencsétlen családot és, valószínűleg, pusztítóan hatott az érzékeny fiatalemberre." *Biograficseszkaja*... I. köt. 37. o.

nyije zapiszki, Vesztnyik Jevropi, Russzkoje bogatsztvo. De legalább ilyen fontosak voltak Vlagyimir Iljics számára az első találkozások is forradalmi szervezetek képviselőivel. Lenin ekkortájt lépett be egy marxista körbe, melyet N. E. Fedoszejev hozott létre, akit 1889 júliusában letartóztattak. Lenin az első „szamarai marxistát" sok évvel annak halála után is nagyon meleg hangon emlegette. 1888–89 fordulóján sorsdöntő intellektuális kalandba kezdett, ekkor látott neki ugyanis, hogy aprólékosan feldolgozza *A tőke* I. kötetét, majd belefogott Darwin fejlődéselméletének tanulmányozásába, illetve ekkor fedezte fel az angol közgazdaságtant. Ez a tél fordulópont volt szellemi fejlődése szempontjából. Tavasszal a család az időközben megvásárolt Alakajevka-birtokra utazott, melyet Marija Alkeszandrovna 1889 január–februárjában a szimbirszki ház eladásáért kapott pénzből vett meg.[46]

Lenin ekkoriban ismerkedett meg A. P. Szkljarenkóval, a szamarai forradalmi körök egyik első szervezőjével. Szkljarenko lakásán találkozott a narodovolec M. V. Subanajevvel. Általában a narodovolecektől sok mindent megtanult a forradalmi szervezkedés „technikáiból", a „konspiráció művészetéből", a börtön és a külvilág közötti kapcsolattartásból, a narodnyikok politikai múltjából, aminek később nagy hasznát vette. 1889 végén Szkljarenko lakásán folytatta a kör hallgatóival *A tőke* feldolgozását. 1890 májusában utazást tett a Szkljarenko-kör tagjaival a Volga-vidéken. Jekatyerinovkában meglátogatta A. P. Nyecsajev házát, ahol a híres forradalmár édesapjával elbeszélgetett a paraszti obscsina rétegződéséről, a mezőgazdasági kapitalizmus megjelenéséről és következményeiről.[47] Nyecsajevről, erről a kimeríthetetlen energiájú, még a börtönőröket is magával ragadó forradalmár terroristáról Vologya sokat hallhatott a forradalmárrá érés romantikus éveiben. Vologya tizenkét éves volt, amikor Nyecsajev, a Narodnaja Raszprava (Népi leszámolás) vezéregyénisége a Péter-Pál-erődben meghalt. Hősies magatartása a XIX. század végi forradalmárok egész generációját megszemélyesítette, annak ellenére, hogy a „népboldogítás" valóságos lehetőségeitől elrugaszkodott Nyecsajev hírnevét Dosztojevszkij *Ördögök* című regénye erősen megtépázta. Nyecsajevet mint a forradalmi konspiráció alakját és mint bátor ellenállót Lenin „ősforrásai" között emlegetni erős túlzásként hat, ekkorra ugyanis Lenin már nem nyecsajevi vagy tkacsovi típusú „összeesküvő" forradalmár. Igaz, mind a mai orosz monarchista konzervati-

[46] *Biograficseszkaja*... 1. köt. 41. o.

[47] *Biograficseszkaja*... 1. köt. 45–46., 48. o.

vizmus, mind a liberalizmus igyekszik őt – Dosztojevszkij etikai megalapozottságú nihilizmuskritikájára hivatkozva – nyecsajevista–blanquista „típussá" redukálni, egyszerűsíteni.[48] Így formálódik meg azután az a felfogás, amely a forradalmár lenini „tradícióját", „eredetét" nem Csernisevszkij „megvesztegethetetlen" forradalmárjából, Rahmetovból, hanem Dosztojevszkij gátlástalan és amorális Raszkolnyikovjából vagy az ördögig eltorzított Nyecsajevjéből vezeti le.[49] Valójában Lenin szellemi-politikai és erkölcsi arculatát sokféle irányzat és hagyomány együttesen formálta: Csernisevszkij és Marx mellett az orosz narodovolec forradalmi hagyomány és az ún. „forradalmi demokraták" szellemi öröksége, a francia felvilágosodás, a francia forradalmi jakobinizmus, az orosz jakobinizmus, valamint az európai szocialista-szociáldemokrata közgazdasági és politikai gondolkodás. Tehát Lenin éppen az orosz nihilizmus kritikáján és a terrorizmus mint célszerűtlen ellenállási forma elutasításán keresztül tört utat magának a feltámadó, az új szociáldemokrata munkásmozalom felé. Lenin már nem lázadó volt, hanem forradalmár, annak történelmileg eredeti típusa (aki tisztán történeti értelemben természetesen egyszeri és megismételhetetlen). Uljanov-Lenin fejlődésének jellemzője volt a tudományok iránti korai érdeklődése, az elméleti gondolkodás iránti fogékonysága, illetve már nagyon fiatal korában az elméletnek a forradalmi gyakorlattal való – kezdetben szinte ösztönös – összekapcsolása. A racionális megfontolások és gondolkodás jellemzi már tizenkilenc évesen, mert nem hódolt be semmiféle szentimentális és magamutogató moralizálásnak vagy a keresztényi alázatosság prédikálásának.

Vlagyimir édesanyja 1888. május 9-étől (21.) fogva – miután korábbi kérvényét, hogy tanulmányait fia újrakezdhesse a kazanyi egyetemen, az oktatási miniszter elutasította[50] – más egyetemekkel próbálkozott. Két évre

---

[48] E leegyszerűsítő képletnek egész történetírói hagyománya van, amelynek eredete Bergyajevtől Ny. Valentyinovig, D. Shubtól Szamuely Tiborig és L. Shapiróig terjed, napjainkban újra reneszánszát éli. L. e historiográfiai tradícióról: Krausz T.: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól", különös tekintettel a 20-as évekre.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 101–105. o., 112–113. o.

[49] Vö. például V. BJELOV: *Isztorija odnoj „druzsbi" (V. I. Lenin i P. B. Sztruve).* Szankt-Petyerburg, Sz.-P.GU, 2005, különösen l. 17. o. skk.

[50] M. A. Uljanova kérvényére P. N. Durnovo, a rendőri ügyosztály hírhedett igazgatója azt a megjegyzést írta, hogy „aligha lehet bármit felhozni Uljanov javára". *Biograficseszkaja...* I. köt. 40. o.

rá végül célba ért. Fia „rendkívüli" vizsgákat tehetett a Pétervári Egyetemen. 1890 augusztusának végén – életében először – Lenin Pétervárra érkezett, hogy letegye vizsgáit a jogi karon. 1891. március végétől május 9-ig a városban lakott, hogy felkészüljön vizsgáira, amiket azután áprilisban teljes sikerrel le is tett.[51] Ekkor újabb tragédia sújtotta a családot, Péterváron tífuszban elhunyt Olga. Húga temetését követően Lenin anyjával együtt Alakajevkába utazott, ahonnan gyakran bejárt Szamarába. Intenzíven olvasott, tanult egész nyáron, majd a szeptemberi vizsgák után november 15-én (27.) első fokozatú diplomát kapott a jogi karon.[52]

Gondolkodására hatással volt a nála idősebb, már képzett marxista, A. I. Szkorcov, akivel 1891-ben találkozott Nyizsnyij Novgorodban. Később az ő vezetésével 1892 decemberében jött létre a szamarai marxisták illegális köre Szkljarenko, M. I. Szemjonov, M. I. Lebegyev és mások részvételével; ennek a körnek volt bizonyos befolyása a Volga menti fiatalokra. 1893-ban sikerült kapcsolatot létrehoznia N. Je. Fedoszejevvel, aki szintén a marxista gondolkodás egyik úttörője volt Oroszországban. Lenin 1892 végén egy alkalommal Marx *A filozófia nyomorúsága* című művét referálta. Alakajevkán is gyakran találkozott Szkljarenkóval és I. H. Lalajanccal,[53] akikkel az elméleti és a szervezeti tevékenység elemi iskoláját járta végig.

Az első fontosabb politikai jellegű akció, amelyben Lenin részt vett, egy országos jelentőségű ügy volt: az 1891-es éhínség enyhítésére szervezett „civil kezdeményezés". Az esemény megvilágítása abból a szempontból is érdekes, hogy hogyan folyik ma Uljanov-Lenin eseményeinek modern meghamisítása. A már említett moralizáló megközelítések között is „klaszszikusnak" tűnik az a beállítás, amely Leninnek már fiatalkorában megnyilvánuló „embertelen kegyetlenségét" az 1891-es éhínség példáján keresztül kívánja érzékeltetni, „bizonyítani", mintha a huszonegy éves Uljanov álláspontja „már akkor" a parasztság kiéheztetésére irányult volna. V. Vodovozov[54] – persze Lenin halála után – úgy állította be a dolgot – és ezt néhány történész készpénznek veszi –, hogy teljesen idegen volt tőle a morális

[51] *Biograficseszkaja*... I. köt. 51., 54–55. o.

[52] Uo. 61–62. o.

[53] Vö.: SERVICE: *Lenin* (oroszul) 67–70. o.; *Biograficseszkaja*... 70–71., 73–75. o.

[54] V. Vodovozov feltehetően fia volt N. V. Vodovozovnak (1870–1896), a fiatalon elhunyt könyvkiadónak, akinek felesége adta ki Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* c. könyvét.

indíték.[55] Vlagyimir Iljics az 1891–92-es éhínség idején valóban elutasította, hogy „a művelt osztályok képviselőivel együttműködjön" az éhínség „hivatalos felszámolásában", ehelyett független szervezkedésben vett részt. Vodovozov a szamarai fiatalok beszélgetéseit felidézve több mint húsz évvel később úgy emlékezett, hogy Vlagyimir Iljics számára „...ezek a beszélgetések az éhezők megsegítéséről pszichológiailag nem voltak egyebek, mint a patetikus szentimentalizmus kifejeződése, ami annyira jellemző értelmiségünkre". Vodovozov szerint Lenint az emberek csak abból a nézőpontból érdekelték, hogy azok hasznosak-e az önkényuralom megdöntésének szempontjából, vagy sem.[56] Vodovozov, aki néhány évvel idősebb volt Leninnél, Szamarában, balszerencséjére, egy vitában megütközött Vlagyimir Iljiccsel, ami lelkületében láthatóan mély nyomokat hagyott.[57]

Vlagyimir Iljics a lelkiismeret-furdalásokat enyhítő akciókat nem tekintette sem a problémák feltárásának, még kevésbé megoldásának, hanem éppen ellenkezőleg, elfedésének. Az éhínség elleni kampány fontosságát természetesen sohasem kérdőjelezte meg, amint azt egy későbbi írásában (*„Pártunk programjának tervezete")* maga hangsúlyozta: „...3.) éppen most, amikor a parasztok millióinak éhezése krónikussá válik, amikor a kormány milliókat tékozol el a földesurak és a tőkések megajándékozására, a kalandor külpolitikára, s az éhezők segélyezésénél garasoskodik... 4.) a szociáldemokraták nem nézhetik közömbösen, hogy a parasztság éhezik és éhen pusztul. Arra vonatkozólag, hogy az éhezőket legnagyobb mértékben segíteni kell, az orosz szociáldemokraták között sohasem volt véleményeltérés."[58] Amíg a liberálisok 1891-ben Szamarában táncoltak, báloztak, koncerteztek „az éhezők javára" – írja V. Loginov –, a szociáldemokraták, köztük Lenin, éppen ennek a leleplezésével foglalatoskodtak, miközben maguk is önállóan részt vettek a szegények javára folyó gyűjtésben.[59]

Uljanov a diploma megszerzése után egy rövid ideig ügyvédként dolgozott, közben sem adta fel azonban az őt izgató narodnyikizmus gazdaság-

---

[55] V. BJELOV: *Isztorija odnoj „druzsbi".* I. m. A szerző Pjotr Sztruvéval veti egybe Lenin teljesítményét, s az előbbi a „morális kiindulópontokkal" rendelkező forradalmár értelmiségi megtestesítője lesz.

[56] V. BJELOV idézi i. m. 16–17. o. V. VODOVOZOV: *Mojo znakomsztvo sz Leninim. Na csuzsoj sztoronye*, Praga, 1925. No. 12. 89. o.

[57] Vö.: V. LOGINOV i. m. 124–125. o.

[58] LÖM 4. köt. Bp., Kossuth, 1964, 219.

[59] Vö.: LOGINOV i. m. 128–135. o.

elméleti és gazdaságtörténeti bírálatát. 1892 januárjától 1893 augusztusáig folytatott ügyvédi praxist.[60] Jobbára sikeres perei voltak. Összesen 24 vádlottat védett. Később, a forradalom után egy istenkáromló szabómester védelmében folytatott pere vált híressé. Minden esetben elérte az ítéletek enyhítését. Később Zinovjevnek mesélte el humorosan, hogy milyen védői praktikákhoz folyamodott. Egyszer egy gazdag kereskedőt nem volt hajlandó védeni jelentősebb összeg ellenében sem, miközben kliensei között szép számmal akadtak lopással vádolt parasztok. Mindenesetre ezek a perek gazdagították valóságismeretét. Védett kereskedőket, sőt egy olyan férjet is, aki feleségét kínozta, de a végén elállt a büntetés csökkentésének követelésétől. Elvi alapon szemlélte védenceinek ügyeit is. Nem lett volna jó ügyvéd belőle, mert szociális vezérelvei és ennek megfelelő morális „törvényei" voltak, s már ekkor minden döntését a gazdaságilag elnyomottak, az alul lévők nézőpontjából igyekezett kialakítani. 1892 júliusában engedélyt kapott, hogy – a rendőri megfigyelés fenntartása mellett – önállóan dolgozhasson a szamarai bíróságon. [61]

Intellektuális fejlődése szempontjából nem volt közömbös, hogy a család biztos anyagi alapokon állt, így minden gyermeknek jutott támogatás az anya gondos gazdálkodásának köszönhetően.[62] Édesanyja elhunyt férje után évi 1200 aranyrubel nyugdíjat kapott, és a kokuskinói birtokból is maradt pénz.[63] Ilja Nyikolajevics emellett 2000 rubelt hagyott hátra a szimbirszki városi bankban. Bérbe adták a kokuskinói birtokot: nem számítva az abból befolyó jövedelmet, a megörökölt föld értéke eredetileg 3000 rubel volt. Mindezen felül Marija Alekszandrovna valamennyi pénzt örökölt még korábban elhunyt apjától és férjének bátyja után is, aki 1878-ban halt meg. Természetesen Vlagyimir Iljics az ügyvédi tevékenység feladása után sem élősködött családján, amit néhány modern „elemző" feltételez, hanem független értelmiségiként „rendezkedett be". Első publikációi nem sok pénzt hoztak a konyhára, de a száműzetésben befejezett, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című tanulmánya mintegy 2000 rubel honoráriumhoz juttatta.[64]

---

[60] *V. I. Lenin. Nyeizvesztnije...* i. m. 17. o.

[61] *Biograficseszkaja hronyika...* 1. köt. 67. o. és vö.: MAJSZURJAN... i. m. 20–21. o.

[62] Erről tájékoztat N. VALENTYINOV visszaemlékezésében: *Maloznakomij Lenin.* Moszkva, 1992, 5–11. o.

[63] Az üzleti viszonyok hátteréről l. *V. I Lenin. Nyeizvesztnije dokumenti.* I. m. 18. o.

[64] R. SERVICE: *Lenin* (oroszul), i. m. 81. o.

Mindez nem jelenti azt, hogy édesanyja állandó támogatása nélkül is gondtalanul élhetett volna. Vlagyimir Iljics sohasem élt nagy lábon, sőt nagyon takarékos ember volt, aki fiatal éveiben már hozzászokott a szerény életvitelhez, amit anyjához írt számos levele dokumentál. Egy szemléletes példa erre az alábbi levélrészlet: „Szent-Pétervárott most először jegyeztem fel bevételeimet és kiadásaimat, hogy lássam, mennyit költök a valóságban. Kiderült, hogy a VIII/28-tól IX/27-ig eltelt egy hónap alatt összesen 54 rubel 30 kop.-et költöttem... Igaz, ebben az 54 rubelben olyan kiadások is szerepelnek, amelyek nem ismétlődnek meg minden hónapban (sárcipő, ruha, könyvek, golyós számológép stb.), de ha ezt le is számítom (16 rubel), mégis csak túl sok a kiadás... Nyilvánvaló, hogy nem éltem elég takarékosan..."[65]

1893 nyarán a *Kik azok a népbarátok és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen?* című munkájának vázlatain dolgozott, s ezzel párhuzamosan illegális vitakörökben lépett fel a narodnyikizmust támadva, illetve Marx egyes munkáiról tartott előadásokat főképpen száműzött forradalmároknak. Novemberben elolvasta Csehov *6-os számú kórterem* c. elbeszélését, amely rendkívül nagy hatással volt rá. Anna Iljinyicsnának azt mondta: „Amikor elolvastam az elbeszélést tegnap este, egyszerűen rosszul lettem *(sztalo prjamo-taki zsutko),* nem tudtam a szobámban maradni, felkeltem és kimentem. Olyan érzésem volt, hogy én is be vagyok zárva a 6-os számú kórterembe."

Életében új fordulatot jelentett, hogy 1893 augusztusában Szamarából – Nyizsnyij Novgorod és Moszkva érintésével – Pétervárra költözött. Péterváron idejét jórészt könyvtárakban töltötte, de hamarosan komoly társaságra talált a Technológiai Intézet diákjainak körében. A marxista kör, amelynek tagjává vált, olyan forradalmárokat tudott tagjai körében, akikkel Lenin szinte egész forradalmár- és politikusi pályafutását összekötötte: G. B. Kraszint és Sz. I. Radcsenkót, G. M. Krzsizsanovszkijt, V. V. Sztarkovot, P. K. Zaporozsecet, A. A. Vanyejevet, M. A. Szilvint. Későbbi barátainak e találkozásról az első benyomásuk és egyszersmind meglepetésük Uljanov rendkívüli felkészültsége volt: a közgazdasági irodalmat, Marx és Engels munkáit nagy-

[65] Vlagyimir Iljics 1893. X. 5-i keletezésű, édesanyjának írt levele, amelyet Pétervárra költözését követően írt. LÖM 55. köt. 2. o.

szerűen ismerte, magával ragadó vitakészsége, hevülete, a meggyőződés ereje, szenvedélye mindjárt tekintélyt adott neki.[66]

Vlagyimir Iljics 1894 januárjában Moszkvában tett rokoni látogatást, amikor is, mint ahogy az már szokásává vált, felkereste az illegális marxista csoportosulásokat; Voroncovval való vitáját még az Ohrana ügynöke is elismeréssel kommentálta a felettesei számára írt jelentésében. Ez volt a fiatalember első nyilvános moszkvai szereplése. Pétervárra visszatérve munkások is felveszik vele a kapcsolatot: most már nemcsak ő „jár másokhoz", őt is „megtalálják" mások.[67] Ismertsége és tekintélye a forradalmi hangulatú csoportok között gyorsan növekedett. Február elején Klasszon mérnök „szalonjában" is feltűnt, ahol marxista-marxizáló értelmiségiek vitafóruma alakult ki. 1894 végén itt találkozott először Nagyezsda Krupszkajával, aki később, szibériai száműzetésében lett a felesége.[68] Hétvégi „időtöltései" közé tartozott, hogy meglátogatta Krupszkaját, aki édesanyjával a Nyevszkij proszpekten lakott. Klasszon lakásán találkozott össze az ún. legális marxistákkal, mindenekelőtt Pjotr Sztruvéval, M. I. Tugan-Baranovszkijjal. E neves értelmiségiekkel az együttműködés néhány éve után egy életre szóló politikai küzdelem alakult ki, később Sztruvéval (aki az ellenforradalom táborában, Gyenyikin és Vrangel szolgálatában kötött ki) a szó szoros értelmében élet-halál harcot folytatott.

Lenin és Sztruve történelmi vitáját[69] erős lelki aspektusok is terhelték,[70] ám a 90-es években ez még nagyon is „kezelhetőnek" látszott, sőt alapjában véve barátságos viszony uralkodott kettejük között. Azt, hogy Leninnek és Sztruvénak baráti kapcsolata volt a 90-es évek közepén, a szovjet történet-

---

[66] L.: M. A. SZILVIN: *Lenin v period zarozsgyenyija partyii.* 1958.; G. M. KRZSIZSANOVSZKIJ: *Velikij Lenin.* Moszkva, 1968.

[67] *Biograficseszkaja...* 1. köt. 84. o. skk.

[68] Találkozásukat sokan leírták, maga Krupszkaja a „fő forrás", de a nyugati irodalom is általában részletesen foglalkozik az eseménnyel. Pl. R. W. CLARK: Lenin. i. m.

[69] E vita történetéhez l. Richard PIPES: *Sztruve: levij liberal 1870–1905.* I. köt. és II. köt. *Pravij liberal.* „Moszkovszkaja skola polityicseszkih isszledovanyij", Moszkva, 2001. A legújabb, A. BJELOV feldolgozása már nem egyszerűen konzervatív szemléletben íródott, mint a pipesi mű, hanem következetesen orosz monarchista nézőpontból tekinti át Lenin és Sztruve viszonyát.

[70] Sztruve visszaemlékezéseinek első orosz nyelvű kiadása, amely „Moji vsztrecsi i sztolknovenyija sz Leninim" címmel megjelent 1991-ben a *Novij mir* 4. számában, eredendően a *Russzkaja Miszl*ben látott napvilágot (kn. 9–12.) mindjárt Lenin halála után: *Podlinnij szmiszl i neobhogyimij konyec bolseviszt szkogo kommunyizma.*

írás korábban tagadta vagy elhallgatta.[71] Lenin később, 1907-ben maga is beszámolt első találkozásukról, amikor újra publikálta Sztruve könyvének kritikáját. Ez eredetileg *A marxizmus tükröződése a polgári irodalomban* című előadása volt, és amelynek vitájában a Néva-parti lakásban részt vettek azok a szociáldemokraták is, akik egy évvel később – mindenekelőtt Martov és Lenin csoportjai – létrehozták a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért forradalmi szervezetet, köztük az olyan „legális marxisták" is, mint maga Sztruve, Potreszov és Klasszon.[72]

A kezdeti barátság szálaira utal, hogy Uljanov és Sztruve 1895–96-ban sok estét töltött együtt az aktuális gazdasági és politikai kérdéseket vitatva baráti (és barátnői) társaságban. Sztruve későbbi állítása a Leninnel való kezdeti „ellenségeskedésről" tehát nem megalapozott.[73] Lenin értékelte is Sztruve olyan közismert teljesítményét, mint az OSZDMP I. (minszki) kongresszusára (1898) megírt pártprogramot; e periódusban Pjotr Berngardovics számtalan könyvet küldött Vlagyimir Iljicsnek a susenszkojei száműzetésébe, és Uljanov nem egy munkájának publikálásánál is bábáskodott.[74]

---

[71] Alekszandra Mihajlovna Kalmikova könyvesboltjába érkezett könyvekkel is támogatta Sztruve a száműzött Lenin kutatói munkáját, amelynek középpontjában akkor *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című könyvének elkészítése állt. P. Sztruve apja halála után 1889 februárjában átköltözött évfolyamtársához, D. A. Kalmikov szenátor fiához. Hét évet töltött el a családnál, itt formálódott ki marxista szemlélete. Kalmikova a híres pétervári vasárnapi iskolákban tanított, ahol Krupszkaja is. L. még.: N. Valentyinov: *Maloznakomij Lenin.* Moszkva, Na bojevom posztu, 1992. 14–16. o. Sztruve késői visszaemlékezése Leninnel való első találkozására azzal az elfogultsággal készült, amelyet a vesztes fél szokott táplálni az őt legyőzővel szemben. P. Sztruve: *Lenin kak cselovek. Otrivki i voszpominanyija.* Novoje Russzkoje szlovo, N.Y., 1976. jan. 25.

[72] Richard PIPES már 1963-ban elmarasztalta a szovjet történetírást, hogy Lenin jelentőségét a szervezet létrehozásában eltúlozták, és „vetélytársainak" valódi szerepét elhallgatták. Ugyanakkor a mai történetírás sem tagadja Lenin kiemelkedő szerepét a szervezet létrejöttében. L.: PIPES: *Social Democracy and St Petersbug's Labor Movement 1885–1897.*

[73] Vö.: BJELOV i. m. 13., 41–43. o. A. Tirkova-Viljamsz (*Na putyah k szvobogye.* N.Y., 1952), aki a kapcsolatok „barátnői" síkján is bemutatta a Lenin–Sztruve viszonyt, írta memoárjában, hogy a vasárnapi iskolákban is tanító három legjobb gimnazista barátnő közül az egyik, N. Krupszkaja lett Lenin felesége, a másik Sztruvéé, a harmadik fiatal hölgy pedig Tugan-Baranovszkijé.

[74] Lenin nővérének, Anna Iljinyicsnának írt egyik levelében (1898. nov. 11.) mindez dokumentált. Uljanov igen nagy elismeréssel emlékezett meg Sztruve és felesége segítségéről: LÖM 55. köt. Bp., Kossuth, 1979, 102–103. o. L. még erről N. VALENTYINOV: *Maloznakomij...* i. m. uo.

Egy dolog azonban kétségtelen. Amíg Lenin meg nem jelent a színen, addig a pétervári marxisták között Sztruve volt az első számú „tekintély", ezután viszont hamar leszorult a piedesztálról. Mivel Vlagyimir Iljics annak az Uljanovnak volt az öccse, akit a cár elleni merénylet miatt kivégeztek, már eleve olyan személyes tekintélye volt a lázadó fiatalok körében, amilyennel Sztruve nem rendelkezhetett. Ráadásul Lenin világosabban beszélt, jobban adott elő, mint Sztruve, aki még később, érett korában sem tudott nemhogy magával ragadóan beszélni, ellenkezőleg, rossz előadó és még rosszabb szónok maradt. Harmadszor pedig nem vetélkedhetett Lenin szervezői képességeivel sem. Egész egyszerűen szólva, Lenin felbukkanásával Sztruve megszűnt a diákság ideálja lenni.[75]

1894 nyárának jó részét Lenin Moszkvában töltötte a családdal, ami persze nem telhetett el Marx és Engels írásainak tanulmányozása nélkül, és dolgozott a *Népbarátok* újabb kiadásán. Vidéki városokban is kinyomtatták a művet, amely különösen a forradalmi ifjúság körében szerzett neki országos hírnevet. Gondos figyelemmel követte a diákmegmozdulásokat, például egy 1894. XII. 13-i keltezésű levélben Marija Iljinyicsnától érdeklődött, hogyan történt az egyetemen az a híres eset Kljucsevszkijjel, amikor a diákjai tiltakozásképpen kifütyülték. Az az incidens 50 diák letartóztatásával ért véget, és egy részüket kitiltották Moszkvából.[76]

1895-ben Lenin életében két fontos esemény történt. Az első az volt, hogy külföldi utazást tett Svájcban, Németországban és Franciaországban. Május elsején hagyta el hazáját, és szeptember 9-én tért vissza. A hosszú úton megismerkedett az emigrációban élő orosz szociáldemokratákkal,

---

[75] BJELOV i. m. uo. 37. o. Martov egyenesen arról ír, hogy Sztruve bár olvasott ember volt, de egy német liberálist juttatott az ember eszébe, rossz szónok volt stb., Lenin viszont már kezdetben vezetői képességeket mutatott, főként a forradalmi agitáció megújítása terén. Ju. MARTOV: *Zapiszki szocial-demokrata.* Berlin–Petersburg–Moszkva, 1922, 94–95. o.

[76] Levél Marija Iljinyincsnának Pétervárról Moszkvába. Arról volt szó, hogy Kljucsevszkij „Őfelsége az istenben megboldogult III. Sándor cár emlékére" mondott beszédét külön brosúrában adták ki. A moszkvai egyetem hallgatói összevásároltak néhány száz példányt ebből a brosúrából, és hozzátoldva D. I. Fonvizin „A cselszövő róka" című állatmeséjének sokszorosított példányait, „javított és bővített" kiadásként terjesztették. Egy példányt átadtak az órán magának Kljucsevszkijnek is, majd kifütyülték és lepisszegték. Erre következtek a letartóztatások. LÖM 55. köt. Levelek a hozzátartozókhoz 1893–1922. Második kiadás, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 4., 449. o.

mindenekelőtt természetesen G.V. Plehanovval és a Munka Felszabadítása Csoporttal. Visszaúton, Berlinben Plehanov ajánlólevelével („Ajánlom Önnek egyik legjobb orosz barátunkat...") felkereste W. Liebknechtet, a német szociáldemokrácia egyik vezérét. Ha már Berlinben járt, könyvtárban is megfordult: „...Berlinnel egyelőre meg vagyok elégedve – írta anyjának... Továbbra is a Königliche Bibliothekban dolgozom, esténként pedig rendszerint különböző helyeken kószálok, tanulmányozom a berlini szokásokat és hallgatom a német beszédet..."[77]

Az orosz titkosrendőrség az üldözendő szociáldemokraták között is első helyen Vlagyimir Iljicset figyelte. Mégis, amikor a határon egy dupla fenekű bőröndben illegális irodalmat hozott haza, a titkosrendőrségi arról számolt, hogy a csomag leggondosabb átvizsgálása során sem találtak semmit.[78] Az út nemcsak a forradalmár Uljanov horizontját szélesítette ki európai méretekben, hanem abban is segítette, hogy szert tegyen fontos szervezeti és irodalmi kapcsolatokra, amelyekre később oly nagy szüksége lesz.

A másik nagy esemény, amely életét alapjában megváltoztatta, hogy a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért szervezet december 8-i, éjszakába nyúló alakuló gyűlésen Vlagyimir Iljics Uljanovot elvbarátai társaságában letartóztatták, és a Péter-Pál-erődben „szállásolták el". Ezzel megkezdődtek Lenin börtön- és száműzetési évei, miután 14 hónap magánzárkát követően hároméves szibériai száműzetésre ítélték.[79]

A fiatal Lenin jellemvonásai – a száműzetés és az emigráció

Vlagyimir Iljics már marxista, szociáldemokrata (akkor még e két szó szinonima volt) forradalmárként került börtönbe, amit olyasképpen fogott föl, mint ami élete folyamának természetes része, a forradalomhoz vezető út egyik, úgymond, elkerülhetetlen állomása... Minderről elsődleges forrásokat találunk családtagjaihoz írt leveleiben. A száműzetésben, börtönben, emigrációban a levelezés tulajdonképpen életforma, a külvilághoz szóló mindennapi közlés szinte egyetlen formája. Nővére, Anna Iljinyicsna Uljanova-Jelizarova Vlagyimir Iljics leveleinek publikációja elé írt 1931-es előszavában joggal hangsúlyozta, hogy testvére valójában milyen kevés időt fordított

[77] Levél anyjának, 1895. aug. 29. Berlinből Moszkvába LÖM 55. köt. 11–12. o.
[78] *Biograficseszkaja*... 1. köt. 104–105. o.
[79] Uo. 112–113. o.

saját személyes problémáira, annál inkább feloldódott viszont abban a „közös ügyben", amelyet szolgált[80]. Maga a levelezés mint „műfaj" a személyes érzelmek, a mindennapi élet része. Uljanov a sors kényszere folytán nagy levelezővé vált. Igaz, levelei középpontjában elméleti és tudományos művei, általánosságban szólva a „könyvek", saját művei állnak.[81] És persze családtagjai, akik mindent elkövettek, hogy Vlagyimir Iljics hozzájusson ahhoz az irodalomhoz, amelyet a börtönszabályok lehetővé tettek. Levelei különösen értékesek abból a szempontból is, hogy Lenin személyiségének „titkát" megértsük, feltérképezzük.[82] Másik leánytestvére, a fiatalabb Marija Iljinyicsna szintén hangsúlyozta a család fontosságát Lenin életében.[83] Még legendás pontossága, amelyről szinte minden feldolgozás megemlékezik, is családi örökség: „Vlagyimir Iljics egyik jellemző vonása a nagy precizitás és pontosság volt, valamint a szigorú takarékosság általában és különösen a személyi kiadások terén. Ezeket a tulajdonságokat valószínűleg anyjától örökölte, akihez sok jellemvonásában hasonlított. Anyánk pedig anyai ágon német volt, és mindezek a tulajdonságok nagymértékben megvoltak benne."[84] Jóval későbbi tapasztalatot tükröz Molotové, aki szintén

---

[80] LÖM 55. köt. A. I. ULJANOVA-JELIZAROVA: *Vlagyimir Iljicsnek a hozzátartozóihoz intézett leveleiről (XXX–XLVI)*, XXXI. o.

[81] Semmiről nem tudott oly emelkedetten vagy hálálkodva nyilatkozni, mint egy-egy fontos könyvélményről, főleg ha abból recenziók, cikkek vagy vitairatok keletkeztek: „A Bogdanovért köszönet. A felét már elolvastam. Nagyon érdekes és okos. Recenziót szándékozom írni." BOGDANOV *A közgazdaságtudomány rövid tanfolyama* c. könyvéről valóban megírta recenzióját, amely meg is jelent a *Mir Bozsij* című folyóirat 1898. áprilisi számában. LÖM 4. köt. 33–41. o. Vagy anyjának írt ugyanez év február 14-én ugyancsak a későbbi bolsevik, majd nagy ellenlábas Bogdanov könyvéről, valamint Bulgakov munkájáról is említést tesz, aki akkor még kacérkodott a marxszizmussal: „nagyon tetszett (Bogdanov könyve – KT) és recenziót írtam róla. Bulgakov könyvecskéje sem rossz, de a tőke körforgásáról szóló fejezet nem tetszett nekem, a külső piac kérdésének megfogalmazása pedig nem egészen pontos. Megküldésének persze nagyon örültem." LÖM 55. köt. 71., 74. o.

[82] Uo. XXXII. o. Hiszen a börtön, a száműzetés és az emigráció, „a kényszerű magány és az élettől való elszigeteltség", ami neki osztályrészül jutott – még a legzárkózottabb embert is hajlamossá teszi a levélírásra... ezekben domborodik ki a legjobban egyénisége..."

[83] Különösen az egészségük foglalkoztatta, tanácsokat adott, aggódott, gondoskodni próbált róluk a messzeségből is. Különösen anyja iránt érzett gyöngéd szeretetet, aki öregen is járta csomagokkal a börtönöket, kilincselt a hivatalokban kedvezményekért, „órákig ült a csendőrök és a titkosrendőrök előszobáiban, hogy láthassa letartóztatott, fogságban sínylődő gyermekeit". LÖM 55. köt. uo. XXV–XXVI. o.

úgy vélte, hogy volt Leninben valami „németes" jellegzetesség, „a pontosság, az ördögi szervezettség" – ez az anyai ágról származó pedantéria mint hagyomány mélyen gyökerezett Lenin személyiségében, gyűlölte a félmunkát.[85] Talán ez a gyakorlatiassága, „szervezettsége" is szerepet játszott abban, hogy Vlagyimir Iljics képes volt a legnehezebb feltételekhez is úgy alkalmazkodni, hogy „alkotóképes" maradjon. Mintha egész életében versenyt futott volna az idővel, látni akarta a cári Oroszország végét és az új Oroszország születését.

Hihetetlenül gyorsan alkalmazkodott a magánzárka, az elzártság, a hideg feltételeihez. A huszonöt éves fiatalember lelkileg és fizikailag tudatosan felkészült a börtön és a száműzetés körülményeire. A börtönt úgy fogta föl, mint ahol viszonylag kedvező körülmények adódnak a tudományos és elméleti munka számára. A börtönviszonyokról úgy nyilatkozott nővérének, Annának – aki már Alekszandr bátyja perének idején megismerte a pétervári fogdában uralkodó állapotokat – a pétervári vizsgálati fogházból írt, 1896. I. 12-i keltezésű levelében, hogy „mindennel el vagyok látva, ami szükséges, sőt még többel is". Majd így folytatta: „Egészségi állapotom teljesen kielégítő. Ásványvizemet itt is megkapom: elhozzák nekem a patikából még aznap, amikor megrendelem. Naponta kilenc órát alszom és álmomban jövendő könyvemnek különböző fejezeteit látom."[86] Volt ebben bizonyos nagyvonalúság, önbizalom, az a képesség, hogy helyzetét a humoros oldaláról is felfogja. Ez a humorérzéke máskor sem csalta meg.[87] A Lenin személyiségével foglalkozó irodalom Vlagyimir Iljics alaptermészetét kifejezetten „életvidámnak", őt magát az életet nagyon is szerető embernek írja le. Már élete korai szakaszában megnyilvánult szenvedélyessége, semmit sem tudott csak úgy mellékesen csinálni. Mindennel, ami számára

[84] LÖM 55. köt. Uo. XII. o. „Mindig zokon vette – jegyezte meg Marija Iljinyicsna – a pontatlanságot, a halogatást a munka vagy a megbízatások elvégzésében, a levelezésben. A száműzetésben írt leveleiben például szidja Sztruvét, amiért nem válaszol pontosan leveleire..." uo. XLIV. o.

[85] Vö.: Majszurjan... i. m. 79. o.

[86] LÖM 55. o. 18. o.

[87] Helyesen jegyzi meg a téma egyik legjobb ismerője, hogy humorérzék nélkül nem mond olyat az ember a Péter-Pál-erőd börtönéből szabadulva, hogy még korai a távozása, mert gazdaságtörténeti munkájához nem gyűjtött elegendő anyagot a fővárosi könyvtárakból, pedig lenne még mit elolvasni. Vö.: Vlagyimir MELNYICSENKO: *Fenomen i fantom Lenina* (350 miniatyur). Moszkva, 1993, 101. o.

fontos volt, odaadóan foglalkozott. Szenvedélyes politikus volt, de szenvedélyesen sportolt és játszott is, sohasem adta meg magát. A vitában is ilyen volt. N. Volszkij (Valentyinov) írja, hogy Lenin nem szerette a szenvedély nélküli és morózus embereket, a lelkes és vidám forradalmárokat kedvelte. Általában ő volt a társaság középpontja, mert mindig szenvedélyes hévvel beszélt, és nagyokat tudott nevetni, akár egy gyermek. Olyan emberekkel beszélgetett szívesen, akik más emberek körében már tekintélyt vívtak ki maguknak. Érdekes azonban, hogy minden szenvedélyessége ellenére is nagyvonalúan tudott veszíteni, ha úgy adódott, bár ezt természetszerűleg nem szerette. Volt egyfajta önreflexiója, ami összefüggött azzal, hogy mentes volt minden hiúságtól, és egyszerűen nem volt szokása, hogy magáról beszéljen.[88] Értette a humort, és képes volt saját magán is nevetni.[89]

Magabiztossága, önbizalma részben abból fakadt, hogy iskolai tanulmányai során mindig a legjobb volt, vagy a legjobbak közé tartozott. Rendkívüli elemző és szintetizáló tehetsége, egészen kiváló memóriája úgyszólván predesztinálta arra, hogy valamely tudományágban vagy akár a politikában kiemelkedő személyiség legyen. Vlagyimir Iljics nem volt szorongásos személyiség, nem tekinthető gátlásos embernek a szó hétköznapi értelmében. Mindenkihez természetesen, elfogulatlanul tudott viszonyulni. Semmi sem állt tőle távolabb, mint a képmutatás, az alakoskodás és a szégyenlősködés. Mindegy volt neki, hogy miniszterrel vagy munkásemberrel beszél, nála egyedül a beszélgetés témája, politikai vagy elméleti jelentősége számított. Ugyanakkor az önmagába vetett hite szerénységgel párosult, aminek olykor megragadó példáiról tanúskodnak a dokumentumok, visszaemléke-

---

[88] N. VALENTYINOV (Volszkij): Vsztrecsi sz Leninim. Id. m. In *Vopr. Lit.* 131–132. o.; MAJSZURJAN i. m. 49., 59. o. Vlagyimir Melnyicsenko: *Licsnaja zsizny Lenina*. Moszkva, „Voszkreszenje", 1998, 9., 23. o. Hasonló ábrázolást nyújt Lenint talán legközelebbről ismerő és karakterét legrészletesebben elemző A. BALABANOFF: *Impressions of Lenin*. The University Press Ann Arbor 1964, 1–6., 119–136. o.

[89] E tekintetben is jellemző, hogy később a szovjet rendszer visszásságain is tudott nevetni és vitriolosan gúnyolódni. Egyszer, 1920 októberében a Kelet népei első kongresszusának küldötteit meghívták a Politikai Bizottság ülésére, ahol „a kalmük küldött, M. A. Amur-Szanana mondott néhány üdvözlő szót, majd ezt követően Vlagyimir Iljics megkérdezte a kalmük delegátust, hogy miképpen viszonyulnak a kalmükök a szovjethatalomhoz. A delegátus nem szégyenlősködve azt mondta, hogy a kalmükök úgy vélekednek, »volt a nagy pestisjárvány – elmúlt, aztán volt a kolera – az is elment, most meg itt vannak a bolsevikok, de azok nem mennek el«." Lenin mindenkinél hangosabban nevetett." Vö.: MELNYICSENKO: *Licsnaja zsizny...* i. m. 39. o.

zések.[90] A fiatal Uljanov személyiségében a „kemény" és „lágy" vonások érdekes elegye jött létre. Szinte gyermekkorától kezdve jellemző vonása volt, hogy a hozzá közel álló emberekkel is ölre tudott menni egy-egy vitában, de szükség esetén fenntartás nélkül a segítségükre sietett. E jellemvonások különösen megmutatkoztak zárt közösségekben, így a börtönben vagy a száműzetésben, amiből Vlagyimir Iljics igazán kivette a részét 1895 és 1917 között.

Mint nővére rámutatott, Lenin szembetűnő vonása „személyi kapcsolatainak tartóssága... hogy ugyanazokhoz az emberekhez fűződő viszonya hosszú évek során tartós és egyenletes... „megállapítható ezekből a levelekből rokonszenvének tartóssága, jellemének egyenletessége és állhatatossága".[91] Ugyanakkor nem sok olyan közeli barátja volt, akivel tegeződött volna. Ilyen ritka eset volt Martov, Krzsizsanovszkij vagy Lepesinszkij, rajtuk kívül nem is igen tegeződött senkivel. Nőismerősei közül Inessza Armanddal került igen közeli kapcsolatba. Később Kamenyev és Zinovjev lettek legközelebbi politikai „tanítványai". Martovval való kapcsolata „külön eset" volt. Lenin vonzódott Julij Cederbaum (Martov) színes, vibráló személyiségéhez, intelligenciájához. A száműzetés éveiben írt leveleiben gyakran emlegeti barátját.[92] Közismert, hogy még 1922-ben is baráti-aggódó hangon érdeklődött egészsége felől, miközben már kibékíthetetlen politikai ellenfelek voltak csaknem két évtizede.[93] Vlagyimir Iljics bizonyos értelemben zárkózott emberré vált, talán bátyja kivégzésének hatására is. De már gyermekkorában is szeretett egyedül lenni, olvasgatni, ami nem jelenti azt,

---

[90] Anna ILJINYICSNA in LÖM 55. köt. i. h. XLIII. o. „...szembetűnik Vlagyimir Iljics egyszerűsége, természetessége, nagy szerénysége – emlékezett Anna Iljinyicsna –; nemcsak dicsekvésről, hencegésről nincs szó nála, hanem még az érdemeit sem helyezi bármiképpen is előtérbe, nem büszkélkedik velük – még fiatal korában sem, amikor a tehetséges emberek általában hajlamosak az ilyesmire. Sokáig nem egyezett bele például abba, hogy nagy, alapos műve *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* címmel jelenjék meg, mondván, hogy »ez túlságosan merész, tág és sokat ígérő«, hogy a címnek... szerényebbnek kellene lennie..." (99. II. 13. 99. I. 10.)

[91] LÖM 55. köt. XLII. o.

[92] Példának okáért anyjának említette aggódva egy alkalommal Martovot, hogy hírt kapott arról, miszerint „Julij fagyoskodik Turuhanszkban (a lakásban reggelenként –2 fok van), és alig várja, hogy áthelyezzék." LÖM 55. köt. 111. o. vagy „Julij azt írja Turuhanszkból, hogy tűrhetően él – szerencsére nem olyan legény az, aki elcsügged." Uo. 81. o.

[93] Martov pályájáról egy újabb keletű áttekintés: I. H. URILOV: *Martov – polityik i isztorik*. Moszkva, 1997.

hogy ne lett volna társasági ember, csupán ragaszkodott magánéletének teljes ellenőrzéséhez, amit senki előtt nem akart kiteregetni. Mint Krupszkaja megjegyezte, „Vlagyimir Iljics semmit sem vetett meg annyira, mint a pletykálkodást, a mások magánéletébe való beavatkozást... gyűlölte a lélekben való vájkálást és a kínzó önelemzéseket".[94]

Vlagyimir Iljics jellemrajza kapcsán Anna Iljinyicsna megjegyzi valahol, hogy már gyermekkorában is „józan kisfiú" volt, bármennyire is a szangvinikus és a kolerikus típus elegyeként írható le vérmérséklete. Oly mértékben racionálisan és „történetien" fogta föl börtöntapasztalatait is, hogy évekkel később, már a száműzetésből, az éppen bebörtönzött orvos öccsét „oktatta ki", hogy milyen tornagyakorlatokkal kerülhető el a teljes fizikai legyengülés és megbetegedés. Egy 1898. II. 7-i keltezésű, édesanyjának írt levelében a Dmitrijnek küldött tanácsok között ez olvasható: „Nem jó dolog, hogy már két és fél hónap múltán valami puffadtság lépett fel nála. Először is, tart-e diétát a börtönben. Bizonyára nem. Ott pedig szerintem ez szükséges. Másodszor, tornászik-e? Valószínűleg szintén nem. Ez pedig ugyancsak szükséges. Én legalábbis tapasztalataim alapján mondom, hogy lefekvés előtt *mindennap* nagy élvezettel és haszonnal tornásztam. Néha annyit mozog az ember, hogy még a legnagyobb hidegben is felmelegszik, amikor a zárka teljesen kihűlt, és azután sokkal jobban alszik. Elég jó (jóllehet nevetséges) tornászási módszert ajánlok neki: *ötvenszer* földig hajolni. Én magamnak éppen ezt a leckét tűztem ki, és nem zavart, hogy a fegyőr, aki a kémlelőlyukon benézett, rendkívül csodálkozott, mitől lett hirtelen olyan istenfélő az az ember, aki egyszer sem óhajtott megjelenni a vizsgálati fogház templomában!"[95] Lenin testvérbátyja kivégzése nyomán sem vált valamiféle „küldetéstudatos" lázadóvá. Gondolkodásában semmiféle misztikus mozzanatnak nem volt helye. A rendőri üldözés nem torzította el személyiségét, úgy fogta azt föl, mint az időjárás viszontagságait. A börtönben is megőrizte kiegyensúlyozottságát.

1897. február 14-én hagyta el a börtönt, és hamarosan elindult a távoli Szibériába. Hetekig tartott az út Susenszkojéba, száműzetésének helyére.

---

[94] N. K. KRUPSZKAJA: *Emlékezések* i. m. 508–509. o., 516. o. és Vö.: MELNYICSENKO: *Licsnaja zsizny*... 50. o.

[95] LÖM 55. köt. 70. o. Manyácskának, húgának Münchenből 1901. V. 19-i keltezéssel – ügyészi végzés alapján – a moszkvai börtönbe kézbesített levélből kiderül, hogy Mark Jelizarovnak és Manyácskának a börtönben a torna és a „ledörzsölés" fontosságát hangsúlyozta. „Magánzárkában ez úgyszólván elengedhetetlen." Uo. 200. o.

Egyetlen komoly panasz sem hagyta el ajkát, sőt nagyon elégedett volt száműzetési helyével.[96] Még az odafelé tartó úton is csak arról panaszkodott 1897. március 2-i keltezésű levelében az Ob vasúti állomáson pihenve, hogy mennyi pénzt kell fizetnie a „magánútért" [97] Kelet-Szibériába: „Még mindig két nap út áll előttem. Most lovas szánon átkeltem az Obon és már megvettem a jegyeket Krasznojarszkig… mindössze 700 versztért kénytelen voltam leszurkolni 10 rubelt. A jegyért, 5 rubelt a poggyászért… Most a bizonytalanság sokkal kisebb, és ezért jól érzem magam" – fejezi be a levelet.[98] Alig egy héttel később Krasznojarszkból azt írta Manyácskának (M. I. Uljanova), hogy be tudott menni „Jugyin itteni híres könyvtárába", aki őt barátsággal fogadta. „Olvastam a lapokban, hogy tavasztól kezdve gyorsvonat fog járni ide: Pétervártól Krasznojarszkig 8 nap, tehát Moszkvától körülbelül 6 nap. Akkor aztán sokkal könnyebb lesz a levelezés."[99]

Az e periódusban írott leveleit tanulmányozva egyértelműen kiderül, hogy érdeklődésének középpontjában a természet, az új tájak, az új emberek és továbbra is a család és természetesen a könyvek állnak, főképpen gazdaságtörténeti és statisztikai jellegű munkák, de persze nemcsak azok. Többhetes utazás után, száműzetésének helyéhez közeledve írta családtagjainak: „Én Susenszkoje faluba kerülök. (…) Ez – nagy falu (másfél ezernél több lakosa van), járási székhely, ott lakik a zemsztvoülnök (a mi kerületi rendőrfőnökünknek megfelelő rang, de nagyobb hatáskörrel), van iskola stb. A Jenyiszej jobb partján épült, Minuszinszktól 56 versztnyire délre." Minuszinszkig hajón kell utazniuk. Barátait, Krzsizsanovszkijt meg Bazilt más településre, Tyeszinszkoje faluba irányították. Más összefüggésben még nagyon fog örülni annak, hogy a többi száműzötttől viszonylag távol került. Vlagyimir Iljicset a minuszinszki táj a Jenyiszej folyó mentén a

---

[96] Levél 1897. IV. 5-éről anyjának Krasznojarszkból Moszkvába: „A kijelölt tartózkodási hellyel (…) nagyon meg vagyok elégedve, mert Minuszinszk és körzete ezen a vidéken a legjobb, a klíma is kitűnő, az élet is olcsó." Megjegyezte még: „Láttam a *Novoje Szlovót* és óriási élvezettel olvastam." LÖM 55. köt. 29–30. o.

[97] Régi, szűműzött elvbarátairól is tájékoztatta Marija Alekszandrovnát, hogy ők, G. M. Krzsizsanovszkij, V. Sztarkov, J. O. Cederbaum és A. Vanyejev – vele ellentétben – államköltségen utaztak, de felsorolta a „krasznojarszki kapcsolatot" is: P. Kraszikov, V. A. Buksnyisz, N. A. Merhalev, A. A. Filippov, V. A. Karaulov, N. V. Jacevics, P. J. Kulakov, V. N. Kudrjasev. 1897. III. 15., Krasznojarszkból Moszkvába. LÖM 55. köt. 25. o.

[98] LÖM 55. köt. 22. o.

[99] 1897. III. 10. Levél Krasznojarszkból Moszkvába. LÖM 55. köt. 24–25. o.

svájci hegyekre és a Zsiguli csúcsra emlékeztette, továbbá örömmel informálta családját arról, hogy sikerült statisztikai könyveket beszereznie tanulmányaihoz. Viccesen ajánlja a települést testvéröccsének is azzal, hogy majd együtt fognak vadászni, „ha ugyan Szibériának sikerül belőlem vadászt faragnia".[100]

Szinte minden levelében beszámolt arról, hogy éppen milyen fontos könyvet olvasott, illetve arról, hogy milyen könyvekre lenne feltétlenül szüksége. Anyutának írta például (1897. XII. 10-én, Susenszkojéból Moszkvába), hogy „...most Labriolát olvasom, Essais sur la conception matérialiste de l'histoire. Rendkívül értelmes és érdekes írást... 'doktrinánknak' (Labriola kifejezése) rendkívül okos védelmét."[101] Itt persze a cenzúra megtévesztésére szolgáló fogalomról van szó, vagyis a marxizmus védelméről. Ez az olvasmányélménye azután felbukkan a narodnyik „bürokratikus és kincstári utópiák" ellen írott tanulmányában, amely egy évvel később egy szentpétervári kötetben jelent meg.[102]

Már Susenszkojéból írott legelső levelében (1897. V. 18.) anyjának és Marija húgának „festői szépségekről" áradozott, „úgy látszik, egészen jól lehet vadászni".[103] Leveleiben egyre gyakrabban bukkan fel szerelmének, Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkajának a neve, akit – ugyanabból az ügyből kifolyólag, mint Uljanovot – jóval később, 1896. augusztus 12-én tartóztattak le. 1897. X. 19-i, december 10-i és december 21-i leveleiben (Susából Moszkvába anyjának, Manyácskának és Anyutának) – Saint-Simon, Marx és Engels munkáinak gyors megszerzése iránt érdeklődve – informálta rokonait, hogy Nagyezsda Konsztantyinovna talán nemsokára megérkezik hozzá, mert az engedélyt megkapta, hogy Észak-Oroszország helyett Susenszkojét válassza.[104]

Végül egy 1898. május 10-i levelében tájékoztatta az édesanyját Nagyezsda Krupszkaja megérkezéséről: „Végre a vendégek is megérkeztek hozzám, drága Anyuska. Május hetedikén este érkeztek, nekem meg éppen ezen a napon jutott eszembe, hogy vadászni megyek, így hát nem találtak otthon...

---

[100] Levél anyjához és Jelizarovához (A. I.) Krasznojarszkból M.-ba, 1897. IV. 17. LÖM 55. köt. 30–31. o.

[101] LÖM 55. köt. 58. o.

[102] L.: Lenin: *A narodnyik tervkovácsolás gyöngyszemei.* LÖM 2. köt. 469. o.

[103] LÖM 55. köt. uo. 41. o.

[104] LÖM 55. köt. uo. 56–58., 61–63. o. A száműzetés autentikus leírását I. N. KRUPSZKAJA: *Visszaemlékezések Leninre.* I. m. 29–49. o.

Rólam Jelizaveta Vasziljevna azt mondotta: „»Tyűh, de meghízott«" – mint látod, olyan vélemény, hogy jobb nem is kell." Az esküvő szervezésének is mindjárt nekikezdtek, mert Krupszkaja odaköltözésének előfeltétele volt az azonnali hivatalos házasság. Vlagyimir Iljics szerette volna, ha az egész család eljön Szibériába, de hát ez inkább csak romantikus vágyálom volt: „Igaz, Anyuta azt kérdezte tőlem, hogy kit hívok meg az esküvőre: mindnyájatokat meghívlak, csak azt nem tudom, nem lenne-e jobb, ha a meghívást táviratilag küldeném!! Amint tudod, N. K. ideutazását tragikomikus feltételekhez kötötték: ha nem megy férjhez *azonnal* (sic!), akkor vissza Ufába. Én ezt semmiképpen sem vagyok hajlandó megengedni, s ezért máris megkezdjük a »lótást-futást« (...), hogy a böjt előtt (a Péter-nap utáni böjt *előtt*) összeházasodhassunk... Meghívom a tyeszieket (már írják, hogy hiszen tanúkra van szükségem) – remélem, elengedik őket."[105] Utalás – már régi száműzöttnek számító – barátaira. A következő, június 7-i leveléből kiderül, hogy – bürokratikus okok miatt – az esküvőre csak július 10-én került sor, a susenszkojei templomban összeadta őket a pap. Édesanyját próbálta rábeszélni az utazásra, de figyelmeztette is: Krupszkaja anyja aggódik, hogy túlságosan fárasztó lesz neki a soknapos út.[106] Végül is Marija Alekszandrovna már hatvanhárom éves volt.

Uljanov levelezésében még a mindennapok problémái is valamiképpen összefüggésbe kerültek egymással. Egy-egy kérdésfelvetése, gondjaik ecsetelése magáról a korról, annak szokásairól is sok mindent elmondanak. Furcsa emberi tulajdonság, de mutatja Lenin teljesen szabad szellemű, komplexusok nélküli magatartását, hogy az élet bármely dolgáról eszmét tudott cserélni, ha komoly beszélgető- vagy levelezőpartnerre talált. A „háztartási alkalmazott" franciaországi bérezésétől (tudvalévő, hogy egy középosztálybeli vagy értelmiségi családban „nélkülözhetetlen" volt a háztartási alkalmazott, szolgáló felfogadása) a lakásviszonyokig, a vadászattól a barátok szokásaiig érdekelte az „élet minden aprósága".[107]

---

[105] LÖM 55. köt. 86. o.

[106] LÖM 55. köt. uo. 88. o.

[107] Még 1895. V. 20-i levelében írta anyjának Svájcból Moszkvába: „Kiderült, hogy a háztartási alkalmazott itt nagyon drága: 2025 frank havonta és teljes ellátás, pedig itt úgy mondják, hogy nagyon jó kosztot kell adni." LÖM 55. köt. 8. o.; Vagy egy másik levelében anyjának Párizsból így írt 1895. június 25-én: „Itt nagyon olcsók a lakások: például havi 30–35 fr.-ot kérnek kétszoba-konyháért... Uo. 9. o. 1898. XI. 28. anyjának és Dmitrij öccsének Susából Podolszkba így kommentálta mulatságaikat: „Most új szórakozásunk van – a korcsolyázás, és ez nagymértékben elvon a vadászattól..." Uo. 110. o.

A visszaemlékezők szerint a száműzöttek életében a legnagyobb problémát az élet egyhangúsága jelentette. Vlagyimir Iljics ezt a problémát egyebek mellett úgy „oldotta meg", hogy vett egy kutyakölyköt.[108] Közismert, hogy Lenin igen szerette a macskákat is, fénykép, sőt karikatúra is létezik, ami ezt tanúsítja, egyáltalán, ez is a természetért való rajongásának a része volt. Az egyhangúságot a sakk iránti odaadása is megtörhette, szinte rajongással tudott írni kedvenc játékáról. Az 1898. decemberi, Susából, illetve Minuszinszkból Podolszkba küldött levelekben Krupszkajával együtt arról informálta a Podolszkban lévő Marija Alekszandrovnát és a családot, hogy nagy csapat gyűlik össze szilveszterezni Minuszinszkben.[109] Lenin szeretett énekelni, főleg forradalmi dalokat, de „áriázott" is, noha nem volt különösebben jó hallása. Persze szomorú események is gyakran előkerülnek a levelekben. Minden bizonnyal legjobban Fedoszejev esete viselte meg Vlagyimir Iljicset, aki nem véletlenül maradt egyedül feleségével és anyósával „Susában", mivel nem bírta hosszan az értelmiségi összezártságot. E téren sem volt előítéletes, de nem szerette az állandó „lelkizéseket". Az *értelmiség* fogalma itt a túlzott érzékenység, az individualista magamutogatás és a társra vonatkozó féltékenység, a „konkurens" kíméletlen rágalmazásának a szinonimája. Fedoszejev sorsa minden szempontból alátámasztotta Uljanov óvatosságát, magánélete integritásának védelmét. Történt, hogy Vlagyimir Iljics itt említett idősebb barátját (mint tájékoztatta a családot Anyután keresztül) megrágalmazták („ellopta a száműzöttek pénzét"): „N. J. F. nem ír nekem, nem is válaszol, noha 2 levelet is írtam neki. A verholenszki »históriáról« hallottam: egy utálatos krakéler megtámadta N. J.-t. Nem, inkább ne kívánj nekem társakat Susában az értelmiségiek közül! N. K. érkeztével már úgyis egész kolónia lesz itt."[110] Anyutának írt 1898. VII. 15-i leveléből derül fény az öngyilkosságra: „N. J.-ről tegnap levelet kaptam a doktortól. N. J. egy revolverrel főbe lőtte magát. VI. 23-án temették el. Levelet hagyott Glebnek, neki hagyta a kéziratait is, nekem meg, azt mondják, azt üzente, úgy hal meg, hogy »teljes és törhetetlen hittel hisz az életben, és nem a kétségbeesés kergeti a halálba«."[111] Egy másik, néhány héttel késöb-

[108] Levél anyjának, Susából Moszkvába, 1897. okt. 12. LÖM 55. köt. uo. 53. o. Máskor meg tréfálkozva írta: „P. S. Újra van vadászkutyám: szetter... Egy hibája van – a női nemhez tartozik." LÖM 55. köt. 66. o.

[109] LÖM 55. köt. 116–121. o.

[110] A levél 98. II. 27. LÖM 55. köt. 69. o. Az N. J. Fedoszejev elleni rágalomról uo. 456. o.-on.

[111] LÖM 55. köt. 90. o.

bi levelében is visszatért az eseményre, s tükröződik benne személyes megrendülése és a dolog „objektív" természete: „A száműzetésben nincs rosszabb, mint ezek a »száműzött-históriák«, de sohasem hittem volna, hogy ilyen arányokat ölthetnek! A rágalmazót az összes elvtársak már régen nyíltan és határozottan elítélték, és sohasem hittem volna, hogy N. J. (akinek volt némi tapasztalata a »száműzött-históriákban«) ezt ilyen szörnyen a szívére veszi." Később külön arról is informálta családját, hogy a száműzöttek körében gyűjtés indult Fedoszejev sírkövéhez.[112] Miközben Lenin számára a magánélet szent és sérthetetlen volt, valójában sohasem szimpatizált azokkal a forradalmárokkal, akiket a mozgalomhoz az egyén korlátozatlan, zabolázatlan szabadságának a vágya vezetett. Az egyén szabadságát csak valamely „kollektívum" (párt, szervezet, „ügy") részeként fogta föl. A fegyelem („a kisebbség aláveti magát a többség döntésének"), a közösségi szolidaritás az ő értékei szerint az egyén belső lényegéhez tartozott, pontosabban oda *kellett* tartoznia.

Amint közeledett a száműzetés vége, újra felmerült az ifjú házasok szétválásának szomorú lehetősége, mivel Nagyezsda Konsztantyinovna száműzetési ideje még nem járt le. A fiatal pár szépen élt, amiben szerepe volt annak, hogy az anyós sokat levett a vállukról a háztartás vezetésével. Az irodalom általában azt hangsúlyozza, hogy Nagyezsda Konsztantyinovna csapnivaló háziasszony volt, nem szeretett főzni, háztartást vezetni, tipikus értelmiségiként élt. Vlagyimir Iljics maga varrta fel a gombjait, hacsak Jelizaveta Vasziljevna el nem látta ezeket a feladatokat. Később, az emigrációban sem tüntette ki magát Krupszkaja mint nagy „partiszervező, társasági" hölgy. Ám mindez csak félig igaz, mert a valóságban – ha nem is szerette a házimunkát – sok mindent megcsinált már fiatal korukban is. Például Manyácskának írta 1898. szeptember 11-én, hogy Lenin egy hétre Krasznojarszkba ment, és „Vologya távolléte alatt a következőket szándékozom tenni: 1) tisztességesen kijavítani öltönyeit, 2) megtanulni az angol olvasást". És az az igazság, hogy maga Vlagyimir Iljics sem várta el tőle, hogy háztartási ügyekben jeleskedjen, neki elsősorban intellektuális és a szervezeti ügyekben is járatos feleségre volt szüksége.[113] Együtt fordították le Sidney

[112] Levél Susenszkojéból Podolszkba. VIII. 16., LÖM 55. köt. 96. o., 111. o.
[113] LÖM 55. köt. 379. o., MELNYICSENKO: *Licsnaja...* i. m. 180. o.

és Beatrice Webb *A trade unionizmus elmélete és gyakorlata* című művét tisztán pénzkereseti okokból. Vlagyimir Iljics nem szívesen időzött az ilyen munkákkal, mert elvonta őt a közgazdasági-gazdaságtörténeti és politikai publikációs munkájától. Egymás iránt mindketten nagy figyelmet tanúsítottak életük végéig, és ez még arra a periódusra is érvényes, amikor Vlagyimir Iljicset gyengéd szálak fűzték Inessza Armandhoz, amiről később röviden még esik majd szó. A szerelmen kívül itt a közös ügy, a közös érdekek tartósságára volt szükség, ez kovácsolta ki közöttük a példás szolidaritást. A betegségek idején különösen jól dokumentálható ez a szolidáris magatartás mindkét fél részéről. Eleinte Vlagyimir Iljics csak nagy ritkán betegeskedett. Kisportolt, erős testalkatú, zömök, alacsony növésű fiatalember volt. Nágya nagyon szép lány volt, ám egy pajzsmirigyprobléma következtében hamarosan súlyos szembetegség alakult ki nála, amely egész életét végigkísérte (bazedovkór). Egyszerűen, tisztán öltözködött, kerülte a kihívó divatokat.

Amikor 1900 februárjában letelt a száműzetési idő, Uljanov hiábavalóan kérvényezte „örökletes nemesként" aláírva a kérvényt, hogy felesége vele utazhasson Pszkovba, s ne Ufában kelljen letöltenie hátralévő hónapjait a száműzetésben.[114] A száműzetésből visszatérő Vlagyimir Iljics, útban a lakóhelyéül kijelölt Pszkovba, Moszkvában meglátogatta végre családját.

A gyakori lebukások arra ösztönözték a már harmincéves forradalmárt, hogy külföldi emigrációból – kezdetben egy lap körül – próbálják összefogni a szociáldemokrata irányzatokat (noha az OSZDMP már 1898 óta formailag létezett) Plehanov elvi irányításával, aki a Munka Felszabadítása Csoportot vezette. Ennek megfelelően Martovval és Potreszovval külföldre utaztak. A hatóságok csak örültek ennek a fejleménynek, gondolván, kevesebb gond lesz velük otthon, bár a Pszkovból Pétervárra vezető úton őt és Martovot három hétre letartóztatták. A lapalapítás rengeteg energiát, aprócseprő szervező munkát igényelt. Lenin első száműzetésbeli hónapjairól szóló beszámolói is e körül forogtak. Közben örömmel közli anyjával 1901 tavaszán, hogy Nágya nemsokára szabad emberként megérkezik, továbbá,

---

[114] *Nyeizvesztnije dokumenti...* i. m. *Proscsenyije gyirektoru gyepartamenta policii 1900. márc. 10. (23.)* LÖM 55. köt. 20. o. Levél 1900. IV/6 Pszkovból Podolszkba anyjának, hogy még tavasszal akarja a feleségét meglátogatni, mert Nágya női bántalmak miatt fekszik, s hogy pénz küld neki, mert „a gyógykezelés eléggé költséges". Uo. 175. o.

hogy első kulturális élményei Münchenben igen kedvezőek, s foglalkoztatták a moszkvai kulturális események is.[115]

Az *Iszkra* (Szikra) – értelmiségi nyelvezete ellenére – hatásos és komoly újság lett a hazai forradalmárok körében is, és alapvető szerepet játszott a II. pártkongresszuson, amely Lenin életében is döntő fordulatot hozott.[116] Hogy maga az *Iszkra*-korszak nagy változás az életében, azt egy személyes momentum, névváltoztatása is jelezte. 1901. május 22. és június 1. között az illegális *Iszkra* nyomdájába beérkezett egy helyi levél, amely később publikálandó anyagokat tartalmazott. A levél alatt akkor egy senkinek sem ismerős családnév szerepelt: *Lenin*. E levél után ezen az új álnéven írt alá 1901. május 24-én egy másik levelet G. D. Dejtenzejnnek, majd még kettőt Plehanovnak, október 21-én és november 11-én. De a Lenin álnév akkor tett szert igazi ismertségre, amikor a *Zarja*, az első oroszországi szociáldemokrata elméleti-tudományos lap 2–3. számában (amely 1901. december 8-án vagy 9-én Stuttgartban jelent meg) Vlagyimir Iljics három cikke közül (*A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai*, a *Belpolitikai Szemle* és *A „kritikus" urak az agrárkérdésről* [Vö.: LÖM 5. köt. 23. o. skk.]) a harmadik cikk úgy volt aláírva: *N. Lenin*. De eleddig a legaprólékosabb kutatás sem tudta kideríteni, hogy honnan ered a név.[117] Krupszkaja is azt állította, hogy nem ismeri a név eredetét. Noha Uljanov több mint 150 álnevet használt, ez az egy maradt fenn. Trockij, aki egy börtönőrének nevét vette fel, úgy is vált ismertté, noha az *Iszkra*-periódusban több álnevet használt, amik közül talán a „Toll" a legismertebb, de Kamenyev, Zinovjev vagy Sztálin neve is eredendően egy mozgalmi álnév volt csupán.

---

[115] Anyjának 1901 februárjában írta Münchenből Moszkvába. „A napokban operában voltam, és nagy élvezettel hallgattam a »Zsidónő«-t: ezt az operát láttam egyszer Kazanyban (amikor Zakrzsevszkij énekelt), vagy 13 éve, de néhány motívum megmaradt az emlékezetemben. A zene és az ének jó volt. Színházban (német színházban) szintén voltam néhányszor, és néha értettem is a szöveget, legalábbis nagyjából. Jártok-e moszkvai színházakban?" „Csehov új darabja, a »Három nővér« milyen?" LÖM 55. köt. 194–196. o.

[116] Krupszkaja az *Iszkrát* egyenesen „Lenin gyermekének" nevezi, mely munkába hallatlan energiákat fektetett. 1900 decembere és 1903. október 22-e között 51 szám jelent meg Lenin „főszerkesztésében", azután ment át a mensevikek kezébe. Lenin szeme előtt Herzen 1857–1867 között külföldön kiadott *Kolokol* c. lapja lebegett, amely oly nagy hatással volt az orosz értelmiségre. Vö.: N. KRUPSZKAJA: „Iszkra". In. N. KRUPSZKAJA: *Izbrannie proizvegyenyija*. Moszkva, Izdat. Polityicseszkoj lityeraturi, 1988, 201. o.

[117] M. G. STEJN: *Uljanovi*... I. m. 176–177. o.

A száműzetés lassan csordogáló idejét felváltotta a hivatásos forradalmár pezsgő és izgalmas emigrációs periódusa, amelynek középpontjába a nagyvárosok könyvtárai, a pártszervezés, a vele járó társasági találkozások, gyűlések, konferenciák kerültek. Az emigrációs életbe való beilleszkedés, a gyakori költözködések, valamint a párt- és politikai ügyekből adódó gyakori utazások mindig hordoztak valami bizonytalanságot a fiatal pár számára. 1902-ben az *Iszkra* szerkesztőségének előbb Svájcból Münchenbe (Potreszovval és Vera Zaszuliccsal), majd Münchenből Londonba kellett költözni az erős rendőri megfigyelés miatt. Lenint levelei tanúsága szerint nagyon foglalkoztatta a nyugat-európai, illetve a keleti, oroszországi városfejlődés és agrárfejlődés sajátosságainak összehasonlítása, de izgatták a mindennapi élet érdekes különbözőségei is.[118] Ez az érdeklődés átterjed a második emigrációs korszakra is, ami elválaszthatatlan bizonyos érzelmi momentumoktól. Noha Lenin igazán nem volt szentimentális alkat, a honvágy gyakran erőt vett rajta, s ez a családi levelezésben szintén jól nyomon követhető.[119] Az alapvető nyugalom mégis megvan, igyekeznek csöndesen, szerényen, de szórakoztatóan élni, amibe a színház, a zene majdnem éppen úgy beletartozott, mint a könyvtár.[120] Ez a viszonylagos nyugalom azonban

[118] Vö.: Pl. LÖM 55. köt. 220. o. Levél anyjának (1903. II. 22.) Londonból Szamarába. E témakörrel összefüggésben hívták meg Lenint 1903 februárjában Párizsba, ahol előadássorozatot tartott az orosz társadalomtudományi főiskolán.

[119] 1902. május 8. Londonból Szamarába anyjának írt azzal a céllal, hogy előkészítse annak látogatását, a közös nyaralást az északfrancia partokon, és óvja a felesleges fáradalmaktól. Lenin 1902 nyarán, június végétől július 25-ig volt együtt anyjával és nővérével, Anyutával Loguivyban, a tenger partján. A levél azzal kezdődött, hogy megkapta Manyácskától a Volga látképével ellátott képes levelezőlapot. A Volga a következő, június 7-i keltezésű levélben is felmerült. „Mánya elbeszélése arról, hogyan csónakázott – felzaklatott… Jó lenne nyáron a Volga mellé utazni! Milyen remek hajókirándulást tettünk veled – írja anyjának – meg Anyutával 1900 nyarán." LÖM 55. köt. 212–213. o. Lenin azt az utazást említette, amikor édesanyjával és nővérével Ufába ment 1900 nyarán. A Volgán, a Kámán és a Belaján végighajóztak Nyizsnyij Novgorodtól Ufáig, ahol Krupszkaja száműzetésének utolsó esztendejét töltötte.

[120] Az itt jelzett attitűdre utal például egy anyjának Londonból Szamarába írt másik levél 1903. II. 4-én: „Nágya meg én egészségesek vagyunk és úgy élünk, mint eddig, csöndben és lassacskán. Nemrég – idén télen először – egy jó hangversenyen voltunk, és nagyon meg voltunk vele elégedve – különösen Csajkovszkij utolsó szimfóniájával (Symphonie pathétique). Vannak-e nálatok, Szamarában, jó hangversenyek? A német színházban egyszer voltunk – szívesen megnézném az orosz Művész Színházban az »Éjjeli menedék-

csak az 1903-as II. pártkongresszusig, a bolsevik–mensevik pártszakadásig volt jellemző. Irodalmi munkássága is főleg a pártszervezésre, a hivatásos forradalmárok illegális pártjának létrehozására irányult (l. a híres *Mi a teendő?* című könyvét, amelyre a harmadik fejezetben részletesebben is kitérek). A kongresszus után az óriási viták és a pártszakadás hatására idegkimerültség vett rajta erőt, ami később is előfordult vele heves viták után. Például jóval később, 1912 márciusában, a januári pártkonferenciát követően, amelyen létrejött az első bolsevik Központi Bizottság, felújultak a frakciós harcok, így panaszkodott húgának: „Egyébként a mieink között úgy folyik a marakodás és a gyalázkodás, mint már régóta nem vagy talán sohasem. Valamennyi csoport, alcsoport hadba vonult a legutóbbi konferencia és rendezői ellen, olyannyira, hogy az itteni összejöveteleken a szó szoros értelmében a verekedésig fajult a dolog. Egyszóval olyan kevés itt nemcsak az érdekes, hanem általában a kellemes dolog, hogy még írni sem érdemes róla."[121]

Vlagyimir Iljics nem tudott a politikai harcokban, a pártcsatározásokban „fél szívvel" részt venni, a politika számára szenvedély volt éppen úgy, ahogyan minden dolog, amibe komolyan belefogott. „Még a gombaszedést is szenvedélyből csinálta."[122] Lenin hallatlan intenzitással vitázott, szinte mindig „túlfűszerezte" álláspontját az ellenfél nézeteit denunciáló jelzőkkel és metaforákkal, hogy aláhúzza az ellenfél érvelésének gyenge pontjait. A „hülye", az „idióta", a „kretén", a „korcs" az *összes művekben* nem kevesebb mint százszor fordul elő.[123] Számtalan forrás, visszaemlékezés tanúsítja, hogy néha csaknem eksztázisba esett, bizonyos értelemben „kiborult" a tétre menő vitáktól. Anna Iljinyicsna is említést tesz ezekről az „idegkimerültségekről".

Sokan – aláhúznám, teljesen tévesen – félreértik Leninnek az emberekre gyakorolt hatását. A pártvitákban, a pártharcokban való megnyilvánulásait, szerepét valamiféle hatalmi mániából vagy hatalomszerzésből, hatalomféltésből és más ehhez hasonlókból magyarázzák. Anélkül persze, hogy a hatalmi mozzanatot bármilyen komoly politikai vitából ki lehetne küszö-

hely«-et..." Uo. 219. o. Zenei érdeklődése nem szűkíthető Csajkovszkijra és Beethovenre. Már halála után írta felesége, hogy „zenei memóriája jó", „Legjobban a hegedűt szerette". „A zongorát is." „Nagyon szerette Wagnert. De többnyire az első felvonás után szinte betegen ment haza." Vö.: N. KRUPSZKAJA: *Emlékezések*... i. m. 514. o.

121 LÖM 55. köt. 223. levél Anyutának Szaratovba Párizsból, 1912. márc. 24. 306. o.

122 MELNYICSENKO: *Licsnaja*... 19. o.

123 MELNYICSENKO: *Licsnaja*... i. m. 24. o.

bölni, Lenin esetében a döntő momentum biztosan nem vezethető vissza valamiféle kisstílű hatalmi megfontolásra. Szenvedélyes meggyőződése mozgatta. Ennek a kicsi embernek karizmatikus személyisége volt. Halála után, már akkor esküdt ellenfélként a régi szociáldemokrata elvtársa és barátja, Potreszov is elismerte ezt az olyan torz beállításokkal szemben (mint pl. Sztruvéé), miszerint Lenin „embergyűlölő" figura volt, akinek a szemében az ember értékét csak a pillanatnyi politikai célja határozta meg: „lenézte az embereket, hideg volt, és kegyetlen", „hatalomimádata megzabolázhatatlan volt"; egyszóval Sztruve egykori riválisán úgy állt kései bosszút, hogy kompromisszumképtelen és gyűlölködő emberként ábrázolta.[124] Potreszov sokak által idézett visszaemlékezéséből azonban egyáltalán nem egy rideg, számító politikus, hanem inkább egy karizmatikus vezető képe rajzolódik ki. Ő is a meggyőződés és a belső hit fontosságát hangsúlyozta az emberekre gyakorolt hatásában: „Sem Plehanov, sem Martov, sem senki más nem rendelkezett azzal a rejtélyes képességgel, amely sugárzott Leninből, amellyel hipnotikus hatással volt az emberekre. Csak Lenin után mentek az emberek hajlíthatatlanul, mint egyetlen vitathatatlan vezér után, mert Leninnek különösen Oroszországban ritkaságszámba menő vasakarata, kimeríthetetlen energiája volt, amely fanatikus hittel párosult a mozgalom, az ügy iránt, és nem kevésbé hitt önmagában. Leninnek ez a sajátságos akarati kiválasztottsága valamikor rám is hatással volt."[125] 1907-ben tulajdonképpen hasonló megfigyeléseket tett Rosa Luxemburg is. Clara Zetkin emlékezete szerint egy nemzetközi konferencián „Rosa Luxemburg, aki a művész szemével ismerte föl a jellegzetes vonásokat, ezzel a megjegyzéssel mutatott Leninre: »Jól nézd meg ezt az embert. Ez Lenin. Nézd ezt az akaratos, kemény koponyát. Igazi orosz parasztkoponya, néhány enyhén ázsiai vonással. Ez a koponya falakat akar ledönteni. Lehet, hogy szétzúzódik, de engedni sosem fog.«"[126]

---

[124] Vö.: SZTRUVE: *Lenin kak cselovek.* Id. c. *Novoje Russzkoe szlovo*, N.Y., 1976. jan. 25.

[125] Idézi Bjelov i. m. 50. o., idézi N. Valentyinovtól, de Lenin mai életrajzírói is idézik Potreszovot: Vö. MAJSZURJAN: *Drugoj Lenin.* Moszkva, Vagriusz, 2006, 59. o. De Valentyinov e téren is áthidalhatatlan ellentmondásba keveredik. Egyfelől azt állítja, hogy Lenin „a legmélyebb bizalmatlansággal viszonyult az emberekhez", másfelől „kétségtelenül titokzatos vonzerővel rendelkezett". Semmi további magyararázat. Vö. Valentyinov: *Maloznakomij...* i. m. 92. o.

[126] Vö.: Clara ZETKIN: *Visszaemlékezések Leninre.* Bp., Kossuth, 1957, 8. o.

A nagy, kimerítő viták után Leninnek hosszabb pihenésre, kirándulásokra, a világtól való elzárkózásra volt szüksége. Ám a gyors regenerálódás után ott tudta folytatni, ahol abbahagyta. A kongresszus után, amikor régi barátaival megtörtént a szakadás, magára maradt. Még Plehanov is – akibe Lenin pár évvel korábban szinte „beleszerelmesedett"[127] – 1904-ben a mensevikek mellé állt. Plehanovban, „nagy tanítójában" nem először és nem utoljára csalódott Lenin. Az *Iszkra* szervezésének időszakában „uraskodó" magatartása, tekintélyuralmi stílusa lepte meg és idegenítette el tőle érzelmileg. Ugyanakkor a Plehanovval való találkozások hatása alatt Lenin „az ész fizikai erejéről" beszélt vele kapcsolatban. Majd belebetegedett a Plehanovval való összekülönbözésbe. Mindennek ellenére Plehanovot és Martovot haláluk után is tisztelte. Hogy Lenin valamiféle „hideg, számító" vagy „mániákusan raszkolnyik" (szakadár) lett volna, ellentmond minden, vele kapcsolatos történeti információnak.[128] De Lenin kétségtelenül olyan ember volt, aki nem tért le a meggyőződése szerinti forradalmi útról. A bolsevikok, miután Lenin megvált az *Iszkrá*tól, 1904-ben életre hívták a *Vperjod,* majd 1905-ben a *Novaja zsizny* c. lapokat, amelyek az oroszországi szervezetekben is népszerűek voltak.

1904 sötét esztendő volt a család történetében : a Kijevben élő édesanya gyakorlatilag teljesen egyedül maradt, mert mindhárom otthon élő gyermekét letartóztatták.

---

[127] Krupszkaja – már Lenin halálát követő – visszaemlékezésében is ezt az odaadást hangsúlyozta: „sohasem állította szembe magát Plehanovval". Vö.: O Vlagyimire Iljicse. In: N. K. KRUPSZKAJA: *Izbrannie proizvegyenyija.* Moszkva, Izdat. Polityicseszkoj lityeraturi. 1988, 122. o.

[128] Nagyon meggyőzően érvel e tekintetben is MAJSZURJAN... vö. i. m. 153–158. o., 163–166. o. Megjegyzendő, hogy a forradalom kitörése után, 1905 októberében levélben fordult Plehanovhoz a szociáldemokrácia egyesítésével kapcsolatban: felkérte, hogy működjön közre a *Novaja zsizny*ben, és meghívta őt egy személyes találkozóra is. Vö.: *Biograficseszkaja...* i. m. 2. köt. 192. o. és a levélben többek között e mondat áll: „Aligha szükséges ismételnem Önnek, hogy mi, bolsevikok szenvedélyesen kívánjuk az együttműködést Önnel. Írtam Pétervárra, hogy az új lap valamennyi szerkesztője (egyelőre heten vagyunk: Bogdanov, Rumjancev, Bazarov, Lunacsarszkij, Orlovszkij, Olminszkij meg én) forduljon Önhöz azzal a kollektív és hivatalos kéréssel, hogy lépjen be a szerkesztő bizottságba. LÖM 47. köt. 103. o.

A forradalom és a második emigráció

A forradalom új lapot nyitott Vlagyimir Iljics életében is. Éppen úgy próba lett számára is, mint ahogyan később ő maga is 1917 próbájának nevezte 1905-öt. Kapcsolatai kiszélesedtek. Példának okáért barátságba került a bolsevikokhoz csatlakozó A. A. Bogdanovval, aki filozófusként és közgazdászként is észrevétette magát már jó pár évvel korábban. De Gorkijjal[129] vagy Lunacsarszkijjal való kapcsolatait is elmélyítette, hogy csak a később leginkább híressé vált értelmiségieket említsük, akiknek a neve jobban fennmaradt, mint az olyan munkásoké, mint például a korán elhunyt Babuskiné, akivel Vlagyimir Iljics még az 1890-es években Péterváron szervezkedett. Az élete felpezsdült az 1905-ös forradalom kitörése után, a tavaszt „elvitte" a III. pártkongresszusra való készülődés és maga a kongresszus, amelyen Lenin a párt történetében először felvetette a fegyveres felkelés problémáját a maga egészében. Ezt megelőzően hosszan tanulmányozta e problémakört mint elméleti és gyakorlati kérdések együttesét.[130] Bár a forradalom hírére nem mindjárt tért haza Oroszországba (ennek okairól csak találgatni lehet, talán érzékelte, hogy ez még nem az „ő forradalma"?), de óriási irodalmi munkát végzett, írásai sorra jelentek meg Oroszországban. Az önkényuralom bizonyos politikai „liberalizálását" megtestesítő október 17-i cári manifesztum kihirdetése után, november 2-án elindult Genfből Stockholmon keresztül Oroszországba, Pétervárra, ahova tíz nappal később követte felesége is. Magánéletre sok idejük nem jutott, hiszen Lenin Pétervárott beletemetkezett a szerkesztői és pártszervezői munkába. Krupszkajával egy ideig a Nyevszkij proszpekten laktak.[131] Lenin és Krupszkaja állandóan cserélgették szálláshelyeiket, óvatosan éltek az illegalitás körülményei között. November közepén M. N. Ljadovon keresztül Lenin felkérte a német szociáldemokraták vezetőit is, Kautskyt, Rosa Luxemburgot, K. Liebknech-

---

[129] N. Valentyinov Leninnek Gorkijjal való kapcsolatában alapjában bizonyos anyagi megfontolásokat gyanít, miszerint az író pénzt szerezhetett nevével a bolsevikoknak. Ennek később ő maga mond ellent, amikor arról ír, hogy a kapcsolat később is fennmaradt az íróval, és jellemző volt rá – főleg Lenin részéről – a számonkérés és a veszekedés. 1913 után Gorkij évekig nem válaszol Leninnek még az elnézést kérő levele után sem, pedig hát a viszony ennek ellenére megmaradt. *Maloznakomij*... i. m. 72–75. o.

[130] *Biograficseszkaja*... 2. köt. 31–87. o.

[131] Uo. 202. o.

tet, hogy vegyenek részt a *Novaja zsizny* munkájában.[132] Lenin és Krupszkaja természetesen nem adta föl illegalitását. November 23-án a pétervári cenzúrabizottság bírósági felelősségre vonást rendelt el a *Novaja zsizny* kiadója-szerkesztője, N. M. Minszkij ellen, mert a lap november 23-i számában publikálta Lenin „A haldokló önkényuralom és a néphatalom új szervei" c. írását.

1905 vége–1906 eleje újra a forradalmi fellendülés és a gyors lehanyatlás periódusának bizonyult. A decemberi moszkvai fegyveres felkelés egyrészt új perspektívát nyitott a gondolkodásban, másfelől a cselekvésben gyorsan szűkültek a lehetőségek, a felkelés leverésével szinte egy időben Lenin ellen is letartóztatási parancsot adtak ki az *Orosz szociáldemokraták feladatai* című brosúrája, majd más írásai miatt. A cenzúra, illetve a rendőrség konfiskálta ezeket a példányokat (több városban letartóztatások kíséretében). Január elején Vlagyimir Iljics Pétervárról Moszkvába érkezett, hogy közelről tanulmányozza a fegyveres felkelés következményeit, tanácskozott számos helyi bolsevik szervezet képviselőjével, majd január 23-án találkozott A. M. Gorkijjal Helsingforsban, V. M. Szmirnov lakásán. Ez azért említésre méltó,[133] mert a „munkásíró" az évek folyamán igen fontossá vált Lenin életében, hisz az alkotó a forradalmi irodalommal, az új orosz művészettel való legfontosabb kapcsolatát jelentette.

A rendőrség gyakorlatilag minden írását elkobozta, sőt februárban már Finnországban is elfogatási parancsot adott ki ellene, miközben Péterváron a legaktívabb pártmunkát végezte, ahol több tucat pártrendezvényen lépett fel. Átköltöztek Koukalába, s onnan járt be gyakran Pétervárra. Március első felében visszatért Moszkvába, majd részt vett a IV. pártkongresszus előkészítésében, és április elején megérkezett Stockholmba, a kongresszus helyszínére, az „egyesítő kongresszusra", amely nem egyesített, hanem még inkább megosztotta a pártot.

1906. május 9-e kétségtelenül sajátos fordulópontnak bizonyult pályáján. Először nyílt módja arra, hogy igazi tömeggyűlésen, háromezer ember, köztük sok munkás előtt fellépjen, ráadásul Péterváron (Panyina grófnő palotájában). A gyűlést levezető elnöknek először nehezére esett egy teljesen ismeretlen embernek megadni a szót, de amikor megtudta, hogy a bolsevikok vezéréről van szó, beadta a derekát. 1917-ig ez volt az egyetlen sze-

[132] Uo. 198. o.

[133] *Biograficseszkaja*... 2. köt. 218–219. o.

replése tömeggyűlésen. Krupszkaja vele izgulta végig e debütálást.[134] Az „ismeretlen" szónok Karpov álnéven, sápadtan ment fel az emelvényre, enyhén raccsolva, lámpalázasan, „sok mozgással" beszélt, de nagy meggyőző erővel sikeresen mutatkozott be, hatásosan leleplezte, hogy a liberálisok nemhogy a forradalom mellett állnának, de együttműködnek a kormánnyal, és megbélyegezte az ellenforradalom „cári hóhérait". „Szenvedélyesen beszélt és gesztikulált, szinte az egész testével beszélt, áradt belőle a szó. Hitte, amit mondott és átélte szavai jelentőségét. Szerette, ha végighallgatják és nem szakítják félbe kérdésekkel, igaz, ő is nagy figyelemmel hallgatta vitapartnereit... Kész volt az azonnali replikára beszéd és beszélgetés közben is, állandó mozgásban volt, előre-hátra lépett, olykor egészen közel ment a beszélgetőpartnerhez. Ha tömegnek beszélt, kicsit a tömeg fölé nézett, nyilván, hogy ne zavarja egy-egy disszonáns arckifejezés vagy közbeszólás."[135] Mindezt eredeti filmfelvételek is dokumentálják. Sohasem lett belőle nagy szónok, de belső hitét át tudta plántálni másokba.

Júliusban édesanyjával találkozott Pétervár Szablino külvárosában, de a pihenést félbeszakította az I. Duma feloszlatása. A nyár folyamán Kuokalában a jövő szempontjából is sok fontos emberrel találkozott, mint amilyen Rosa Luxemburg, Feliksz Dzerzsinszkij, V. D. Boncs-Brujevics. Szabad idejében Bogdanov *Empiriomonizmus* című könyvét olvasgatta, melyet a szerzőtől ajándékba kapott, akivel hamarosan „összeköltözik" a finnországi Kuokalában, útban a második emigráció felé.[136] (Már ekkor megalapozódóban volt az ún. baloldali bolsevizmus. Lenin 1906 januárjában még az Állami Duma bojkottjára szólított fel, ám feladva ezt az álláspontját, kivívta számos elvtársának haragját.)

Leninnek a hatalmas irodalmi és szervezőmunka mellett nemigen jutott ideje pihenni. 1907. április végén kiszabadult az oroszországi nyomás alól, Londonba utazott, persze pártügyekből kifolyólag (többek között az V. pártkongresszussal kapcsolatban), közben rövid ideig Berlinben tartózkodott, ahol találkozott Rosa Luxemburggal, Kautskyval és Gorkijjal. Utóbbival azután együtt utaztak a londoni kongresszusra, miközben az író *Anya* című regényét olvasta, ami csak elmélyítette baráti érzéseit Gorkij iránt. Gondos-

---

[134] E fellépés leírását l. MAJSZURJAN i. m.175. o., *Biograficseszkaja*... 2. köt.. 251. o.
[135] MELNYICSENKO: *Licsnaja*... i. m. 19. o. és Majszurjan i. m. 104., 109. o.
[136] Vö.: *Biograficseszkaja*... 2. köt. 266–280. o.

kodott az író elhelyezéséről és arról, hogy a mensevikek akarata ellenére „tanácskozási jogú" küldött legyen.[137]

Júniusban a pétervári rendőrség Lenin kiadatását sürgette Finnországból. A júliusi–augusztusi stuttgarti szocialista nemzetközi konferencián való részvételt követően Vlagyimir Iljics Lunacsarszkijjal a perspektívákról beszélgetve személyes útját úgy képzelte el, hogy Finnországban marad Pétervár közelében, mert 3-4 évre Oroszországban „a reakció rendezkedik be". Közben Lunacsarszkijt felkérte, hogy legyen a „központi kap", a *Proletarij* állandó munkatársa.[138] A lap körüli pénzügyi és szervezeti viták a közeli jövő időszakát súlyosan beárnyékolják majd, de 1907 végén ezek a konfliktusok még nem látszanak, az energiákat az újabb emigráció megszervezése köti le.

A rendőri üldözések erősödésének hatására Lenin végleg elhagyja Oroszországot. Műveit országszerte elkobozták, megsemmisítették, ő maga december 8-án a Bolsevik Központtól A. A. Bogdanovval és I. F. Dubrovinszkijjel együtt azt a feladatot kapta, hogy utazzanak külföldre és szervezzék meg a *Proletarij* további kiadását.[139] Vlagyimir Iljics kalandos, sőt vakmerő, életveszélyes vállalkozás keretében a Finn-öböl alig befagyott jegén ment át finn parasztok kíséretében Nauvo szigetére. A szerencse ez alkalommal mellészegődött. Az új naptár szerint 1908. január 3-án Krupszkajával elindultak vissza Genfbe, ahová 7-én érkeztek meg.[140]

Megkezdődött a második emigráció, amely sokkal nyomasztóbbnak bizonyult, mint az első. Persze sok mindent ebből sejteni lehetett az 1907-es ellenforradalmi felülkerekedés nyomán. E korszakot Vlagyimir Iljics nővére ekként érzékeltette a maga Lenin-életrajzában: „Ez a második emigráció, az 1905–1906-os évek szabadsága után, nehezebb volt az elsőnél. A fáradtság és elkeseredettség érzése kerítette hatalmába az értelmiséget és az ifjúság széles rétegeit, s felütötte fejét a munkások között is. Az átfogó társadalmi problémákat a személyes jellegűek váltották fel, a nemi élet és a misztikum, valamint a vallás felé hajló filozófia kérdései. A kiábrándultság azonban sokkal komorabb formában is megnyilvánult: a fiatalok körében – s ez a réteg a társadalmi élet legérzékenyebb barométere – valóságos ön-

[137] Uo. 320–323. o.

[138] Uo. 349. o.

[139] Uo. 360., 364., 370. o.

[140] Uo. 371., 373. o.

gyilkossági járvány pusztított."[141] Vlagyimir Iljics egyre több párttársa fordult el a politikától, a legjobb elvtársaival folyó őrült hevességű és intenzitású viták emésztették energiáit. Ugyanakkor a filozófiai és szervezeti viták, közgazdasági, sőt Tolsztoj halála nyomán irodalmi jellegű polémiák és tanulmányok egész sora csiszolta politikusi képességeit, formálta gondolkodói arculatát.

Életükben a világháború jelentette a legnehezebb periódust. Főleg a rájuk zúduló súlyos anyagi nehézségek keserítették meg mindennapjaikat. De Leninnek sok szép és sikeres élménye is volt e korszakában. Baráti, sőt szerelmi viszonya Inessza Armad-nal[142] egy egész életre szóló érzelmi adománynak bizonyult. E viszony tagadhatatlanul pozitívan hatott politikai tevékenységére. 1911 nyarán a Párizs melletti Longjumeau-ban Oroszországból érkezett munkások számára szervezett pártiskolát, miközben a legális és illegális munkássajtó létrehozása érdekében is óriási erőfeszítéseket tett. 1912-ben beválasztották a Nemzetközi Szocialista Irodába. Ez év májusában indította útjára a bolsevik *Pravdá*t, miután januárban szervezetileg is létrejött az önálló bolsevik központi bizottság Prágában. Nevét Európában sokan úgy ismerték meg, mint a nemzetközi háborúellenes mozgalom egyik fő szervezőjét. Elméleti tanulmányai során is nemzetközi jelentőségű teljesítményekre volt képes. Máig vitatják az oroszországi történelmi fejlődésről, a nemzeti kérdésről, a tőkés világrendszer szerkezetéről és egyenlőtlen fejlődéséről megfogalmazott nézeteit, imperializmuselméletét és filozófiai fejtegetéseit a neokantiánus machizmus ellen a marxista dialektika védelmében.

Ez a nyomasztó korszak közvetlenül előkészítette élete „főművét", az újabb forradalomban és a Szovjetunió létrehozásában játszott szerepét. Életük e periódusában általános hangulatuk nagymértékben a frakciós harcok pillanatnyi állásától függött, amiket Lenin – ismétlem – rendkívül nehezen viselt idegileg, de szerencséjére e téren is tökéletesen számíthatott Nagyezsda Konsztantyinovna megértésére. A politikai magányosság érzése bizonyára

---

[141] Anna Iljinyicsna ULJANOVA: Lenin in: *Életrajzok a bolsevizmus...* i. m. 18–19. o.

[142] Inessza négygyermekes anya volt már, amikor Vlagyimir Iljiccsel megismerkedett. A hölgy apai ágon francia, anyai ágon angol vagy skót származású. Férje jól menő üzletember volt, aki egy időben állítólag segített a *Pravdá*nak „pénzt szerezni". Vö.: Ralph Carter ELWOOD: *Inessa Armand: revolutionary and feminist.* Cambridge Univ. Press. UK, 1992, 91. o.

nyomasztotta Lenint, hiszen már 1908-tól kiéleződött saját frakciójában a vita és a torzsalkodás, amelynek politikai, szervezeti és elméleti tétje bizony nem csekélység volt, ellentétben néhány modern szerző feltételezésével. Kis túlzással szólva, Kamenyeven és Zinovjeven kívül más bolsevik forradalmárral nemigen volt mindennapi kapcsolata. Vlagyimir Iljics – mint korábban – most is ragaszkodott régi barátaihoz, ha nem is mindenáron. Gorkij szimpátiájának megtartásáért a legélesebb politikai viták közepette is mindent megtett. Miközben – más vezérek mellett – Lenin is egyesíteni akarta a frakciókat és irányzatokat a szociáldemokrácia zászlaja alatt, de olyan elvi engedményekre nem volt (vagy ő sem volt) képes, amelyek magának az „ügynek" a vesztét okozhatták. Egy ilyen következetes és kitartó harcos persze ellenfelei szemében sok megértésre nem számíthatott, elegendő, ha ebből a szempontból a Trockijjal folytatott kibékíthetetlen vitáira gondolunk. Ezek az újabb emigrációs konfliktusok mutatták meg igazán, hogy Vlagyimir Iljics bonyolult személyiséggé formálódott. Ha valakivel politikailag-szervezetileg szakított, akkor személyes kapcsolatait is felfüggesztette. Erről a bolsevik párt egész vezérkara (nem is szólva a mensevikekről) sokat tudott mesélni. Krupszkaja hívta fel a figyelmet egy érdekes ellentmondásra: „személyes elkötelezettsége sohasem befolyásolta politikai állásfoglalásait. Bármennyire is szerette Plehanovot vagy Kamenyevet, politikailag szakított velük"; másfelől éppen ez a sajátossága „hihetetlenül nehézzé tette számára az ilyen szakítást".[143]

De ezeknek a szakításoknak szinte sohasem volt személyes indítéka; bosszú és személyes gyűlölet oly mértékben nem motiválta, hogy a politikai közeledés hatására minden „meg volt bocsátva". A dolog megértése érdekében megint utalhatnánk itt a Lenin–Trockij-viszonyra. Ám érzelmileg még a legnagyobb veszekedés periódusában sem hagyta el valami nehezen megmagyarázható empátia. Példának okáért, amikor Trockijjal való kapcsolatainak egyik mélypontján volt, Kamenyev, aki rokoni kapcsolatba került Lev Davidoviccsal, egy olyan levelet terjesztett elő, amelyben a „juduska Trockij" kérlelte őt, hogy a bolsevikok adjanak neki pénzbeli támogatást, s Lenin ebbe beleegyezett.[144]

---

[143] N. KRUPSZKAJA: *O Vlagyimire Iljicse.* In uő.: *Izbrannije...* i. c. uo. 123. o.

[144] Vö.: *V. I Lenin. Nyeizvesztnije dokumenti.* I. m. Perepiszka L. D. Trockogo, L. B. Kamenyeva i V. I. Lenina. 34. o.

E zaklatott viszonyok hátterében nem volt számára megnyugtató maga Genf sem. Már 1908. január 14-én azt írta húgának: „Már néhány napja, hogy ebben az átkozott Genfben ténfergünk... Ocsmány fészek, de hát nincs mit tenni. Majd megszokjuk."[145] Ám hangulati kérdésről is szó lehetett, hiszen amikor először érkeztek Genfbe „letelepedés"céljából négy évvel korábban, így tájékoztatta édesanyját a ködbe borult városból: „Kezdünk hát ismerkedni Svájccal, a svájci tájakkal", „egészen oroszos szép téli nap".[146] Valószínűleg nem annyira a várossal volt problémája, hiszen később Párizsban sem érezte magát jobban, ahová 1908 végén tették át „székhelyüket".[147] Előtte azonban, 1908. április második felében Gorkijt meglátogatván, turistáskodott Dél-Olaszországban, megnézte Nápolyt, Pompejit és környékét, felment a Vezúvra. Májusban már Londonba utazott, ahol néhány hétig a British Múzeumban dolgozott az „empiriokriticizmussal" foglalkozó művén. Párizsban az elméleti és politikai munka, a belső frakcióharcok kiéleződése (a Caprin által szervezett bogdanovista pártiskolával szemben egy alternatív „pártiskola" létrehozásával kísérletezett), a gyakori előadások és konferenciák mellett is jutott ideje arra, hogy megismerkedjen a kulturális élettel. Párizsban mindenesetre jobb, háromszobás lakást vettek ki. Az egyik szobában Manyácska lakott, és odaköltözött a *Proletarij* is.[148] Sőt Bogdanovval találkozgatva sakkszenvedélyének is hódolhatott. Egyik ilyen találkozásukkor játszották fényképen is megörökített híres sakkcsatájukat, amely Lenin bosszúságára Bogdanov győzelmével végződött.

Mégis, ez a periódus nagyon megviselte Vlagyimir Iljics idegeit. Ráadásul sem Oroszországban, sem az emigrációban nem látszottak még a forra-

[145] Levél M. I. Uljanovához Szent-Pétervárra, 1908. I. 14. LÖM 55. köt. 233. o.

[146] Levél 1904. I. 8., Genfből Kijevbe anyjának, LÖM 55. köt. 223. o. Alig két héttel később, január 22-én anyjának írt újabb levelében így kommentálta a történéseket: „Mi itt lassacskán rendezkedtünk be, és persze nem fogunk rosszabbul berendezkedni, mint azelőtt. Csak megint a költözködés volt kellemetlen mint átmenet a jobbról a rosszabbra... Ami Caprit illeti, már megérkezésemkor várt Gorkij levele, aki nagyon hív oda. Nágyával együtt feltétlen szándékunk, hogy ezt a meghívást elfogadjuk." Uo. 235. o.

[147] 1908. november 17-én anyjának Genfből Moszkvába küldött levelében jelezte, hogy át akar költözni Párizsba: „...nagyon elegünk van abból, hogy itt üljünk ebben a vidéki zugban. Párizsban persze drágább az élet, ez igaz." LÖM 55. köt. 250. o.

[148] Vö.: 175. levél anyjának, 1908. XII. 10., Genfből Moszkvába. LÖM 55. köt. 253. Az első Párizsból Anyutának küldött levelében (1908. XII. 19.) még kedvező benyomásait rögzítette a „drága" és „csendes lakásukra" hivatkozva távol a város központjától. Uo. 255. o.

dalmi fellendülés jelei, így kiábrándultsága nőttön-nőtt. 1910 februárjában így vélekedett: „Párizs – sok tekintetben utálatos hely... *Egészen* megszokni Párizst mindeddig (az *ideköltözés* után egy évvel!) nem tudtam, de azért úgy érzem, hogy Genfbe most legfeljebb rendkívüli körülmények kergethetnek vissza!"[149] Tipikus emigráns szindróma: „mindenütt jó, de legjobb sehol". A frakciós küzdelmekről szinte minden személyes levelében panaszkodott. Visszatérő probléma leveleiben, hogy nagyon sok orosz emigráns a létminimum szintjén vegetál. M. F. Vlagyimirszkij nyomorgása kapcsán írta: „Pokolian nyomorog itt az egész emigráció. A munkám a lehető legrosszabbul halad. Talán csak átvészelem a legnagyobb marakodás idejét." Az OSZDMP Központi Bizottságának 1910. évi, úgynevezett egyesülési plénumára utalt itt, amelyen kiéleződtek a frakciós ellentétek a pártan belül.[150]

A házaspárnak Párizzsal a legfőbb problémája a túlzott nyüzsgés, a nagy forgalom, a nagy távolságok, az utazás által felemésztett túlságosan sok idő volt. Vlagyimir Iljics a könyvtárakba általában biciklivel járt. Kerékpározni mindketten nagyon szerettek. „Nágyával gyakran teszünk kerékpárkirándulásokat" – írta édesanyjának egy levélben még 1909 augusztusában. De ezzel is meggyűlt a baja, egyszer ellopták a biciklijét, egyszer pedig szerencsés balesetet szenvedett. Történt ugyanis, hogy egy jól sikerült szilveszteri mulatság után[151] a január rosszul kezdődött: „Juvisyből jövet egy gépkocsi elgázolta a kerékpáromat (én idejében leugrottam)." Lenin a repülőgépeket akarta megnézni, amelyek nagyon érdekelték a közeli, Párizstól 20 kilométerre lévő repülőtéren. Általában is – kis túlzással szólva – lenyűgözték a technikai újítások, a technika fejlődése.[152] Bár a balesetet ép bőrrel megúszta, utána napokig erőt vett rajta a „szokásos" idegkimerültség, még ha később a kárpótlási pert meg is nyerte, és legalább a bicikli ára visszajött.[153]

---

[149] LÖM 55. köt. 288. o.

[150] Levél Anyutának, 1910. V. 2., Szaratovba. LÖM 55. köt. 295. o. L. erről még Lenin levelét Gorkijnak, LÖM 47. köt. 246–249. o.

[151] „Az ünnepekkor általában kiszórakoztuk magunkat: jártunk múzeumokban, színházban, megtekintettük a Museé Grévint, amely nagyon-nagyon tetszett nekem. Ma is készülök egy igen mulatságos kiskocsmába a »dalköltőkhöz« (a chansonniers szó elég szerencsétlen fordítása), ahol goguette revolutionnaire-t adnak elő." LÖM 55. köt. Levél anyjának, 1910. január 2., 284. o.

[152] Levél Manyácskának, 1910. január eleje, Párizsból Moszkvába. LÖM 55. köt. 285.o

[153] LÖM 55. köt. 277. o. és MELNYICSENKO: *Licsnaja*... i. m. 135. o. LÖM 55. köt. 287. o.

Noha továbbra is nagyon takarékosan éltek, húgát is támogatta, aki átesett egy vakbélműtéten. Ekkor azért még jutott egy kis pénz színházra és hangversenyre is. Húgának meg is említette: „Az utóbbi időben sokat jártam színházba: láttam Bourget „La barricade" című új darabját. Reakciós, de nagyon érdekes."[154] Főleg persze az orosz darabokat keresik, leveleiben is, bárhová mennek – főképpen, ha az út jól sikerül –, Oroszország és a Volga az összehasonlítási alap.[155] 1910 nyarán családjával a tengerpartra utaztak üdülni, a Viscayai-öböl partján fekvő Pornicába. A nyaralást követően a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusára utazott, ahol a szövetkezetek problémája alkotta az egyik fő témáját, ami a szocializmus perspektívái szempontjából megkerülhetetlen kérdéskör. Ám ő ekkoriban a sztolipini rendszer, az orosz államfejlődés és az orosz agrárviszonyok problémáiba ásta bele magát.

A kongresszust követően, szeptember 4-én Stockholmba ment pihenni, ahol végre találkozott 75 éves édesanyjával. Ez alkalommal találkoztak utoljára. Marija Iljinyicsna így emlékezett erre a találkozóra: „M. A. Uljanova először és utoljára hallotta beszédet tartani fiát, aki az emigráns munkások gyűlésén szólalt fel. Amikor elutaztunk, Vlagyimir Iljics elkísért bennünket a kikötőig – a hajóra nem szállhatott fel, orosz társaság hajója volt és letartóztathatták volna –, és én mindmáig emlékezem arckifejezésére, ahogy ott állt és nézte anyánkat. Mennyi fájdalom volt akkor ebben az arcban. Mintha érezte volna, hogy utoljára látja anyját. Így is történt. Hozzátartozóival többé nem találkozott egészen addig, amíg a februári forradalom után Oroszországba nem utazott, anyánk pedig nem sokkal azelőtt, 1916 júliusában meghalt."[156]

Oroszországban sokan nagy csapásként élték meg Tolsztoj halálát 1910 őszén – minden szellemi-politikai irányzat értékelte az eseményt. Tolsztoj Lenin szemében minden kétséget kizáróan a legzseniálisabb orosz író volt az általa imádott zseniális írók között is. Tolsztoj ugyanis nemcsak író volt, hanem sajátos „intézmény", aki szembeszállt a hivatalos egyházzal, aki a parasztoknak földet adott a saját birtokából, aki anarchista-közösségi tradíciót teremtett, akinek személyes bátorságához nem fért kétség, ujjat húzott a

[154] LÖM 55. köt. 286. o.

[155] Anyjának írta 1910. július 1-jén, hogy Marseilles-ből Nápolyba érkezett hajóval: „Úgy utaztam, mint a Volgán… Innen rövid időre Capriba megyek." LÖM 55. köt. 297. o.

[156] LÖM 55. köt. XXV–XXVI. o.

hatalommal, kiátkozta őt a pravoszláv egyház. Leninnek Tolsztojhoz való viszonyát meghatározta általában az irodalomhoz való viszonya. Megítéléseit nem az esztétikai szempontok uralták, noha az általa kedvelt írók szinte mindegyike egyetemes jelentőségű művész volt. Az emigrációban az orosz irodalom iránti odaadása, ha lehet, csak elmélyült, ami részben nyilvánvalóan az emigráció időszakában őt gyötrő honvággyal is magyarázható. Később Nágya már Krakkóból, 1913 novemberében[157] Vlagyimir Iljics édesanyjának Vologdába írt levelében éppen e tartós hangulatot regisztrálta egy Beethoven-kvartett által adott hangverseny apropóján: „a hangverseny szörnyen untatott minket, noha egyik ismerősünk (Inessza Armandról van szó – KT), aki nagyon ért a zenéhez, el volt ragadtatva... Amire itt valósággal éhezünk, az a szépirodalom. Vologya csaknem könyv nélkül megtanulta Nadszont meg Nyekraszovot, egy elrongyolódott Anna Karenina-kötetecskét már százszor is elolvastunk. Itt pedig nem lehet orosz könyvhöz jutni. Néha irigykedve olvassuk az antikváriusok hirdetéseit, akik a 28 kötetes Uszpenszkijt, a 110 kötetes Puskint stb. stb. kínálják. Vologya, valahogy csak azért is, nagy »szépirodalmár« lett. És szörnyű nacionalista. A lengyel festők kiállítására semmi pénzért sem jött el, de ismerősöknél felszedte például a Tretyakov-képtár kimustrált katalógusát, és bizony gyakran elmélyedt benne."[158]

Lenin az irodalmi műveket is mindenekelőtt társadalmi és politikai hatásuk tekintetében értékelte, de hogy rossz írókat sohasem népszerűsített, az nyilvánvalóan minőségérzékére utal. Számára a fontos az volt, hogy egy adott irodalmi mű a fennálló világról, a történelemről felvilágosítja-e (a tanítás értelmében) az olvasót, vagy sem, leleplezi-e a monarchia rendszerét, vagy sem, támogatja-e a szegények, az elnyomottak kulturális és társadalmi felemelkedését, vagy sem, megmutatja-e a pénz, a tőke uralta világ az elnyomás mechanizmusait, vagy sem, pellengére állítja-e a korrupciót, az erkölcsi romlottságot, vagy sem. Ilyen értelemben eleve nem ol-

---

[157] Leninék ősszel már a Poronin melletti Dunajecben pihentek, illetve októberben megtartották az előbbi helyen, Lenin bérelt lakásában a KB-ülést. Itt lakott egy ideig a Zinovjev család, néha Kamenyev tett ide látogatást, és természetesen Inessza – gyakran útban Oroszországba. Vö.: Elwood i. m. 96–97. o.

[158] LÖM 55. köt. 329. o. Lenin levelezéséből kiderült, hogy itt sokkal jobban érezte magát, mert közel volt Oroszországhoz, és kevesebb volt az intrika, a személyes harc, amint Marija húga maga is aláhúzta a levelezést kommentálva. LÖM 55. köt. XL. o.

vasta azokat az írókat, akik a dolgozó osztályok társadalmi felemelkedésének problémái iránt közömbösek vagy érdektelenek voltak. Az irodalmat is politikai és osztályszempontból közelítette meg. A tehetséget általában felismerte, de nem igazán érdekelte az a művész, akinek a tehetsége az ellenforradalom „esztetizálásában" fejeződött ki, vagy bezárkózott az irodalom elefántcsonttornyába. Lenin írásaiban talán egyszer sem említette olyan jelentős írók és költők nevét, mint Bunyin, Gumiljov, Ahmatova, Gippiusz, Paszternak vagy Cvetajeva. Ahogyan nem gondolta magát filozófusnak, amint annak például 1908 elején Gorkijhoz írt levelében adott hangot, ugyanúgy egyáltalán nem tekintette magát irodalmi vagy esztétikai orákulumnak sem. Sőt esztétikai kérdésekben nem is nagyon nyilatkozott. Általában védte a klasszikus irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, tradíciókat, főleg a festészet társadalmi pozícióit, támadják azokat jobbról vagy balról. Neki az avantgárdista tagadás „antidialektikusnak", a történelmi kontinuitás iránti érzéketlenségnek tűnt, ezért „agitpropos" szemléletének megfelelően többnyire csak bírálta ezt az irányzatot. Művei, politikai cikkei, beszédei tele vannak az orosz írók alkotásainak, hőseinek megidézésével. Példaként említhető, hogy Lenin Krilov 29 állatmeséjét, Gogol 24 hősét idézte föl munkáiban, és ki tudja pontosan, hogy hányszor. Más szerző azt emeli ki, hogy a legtöbbet idézett író Leninnél Szaltikov-Scsedrin, de Puskintól Nyekraszovig, Csehovig és a világirodalom olyan nagy alakjaiig, mint Shakespeare, Molière, Schiller, rengeteg, szimbólummá nemesült irodalmi szereplő tűnt fel Lenin írásaiban.[159]

Az irodalmi hivatkozások Lenin munkásságában szinte megszámlálhatatlanok. Azonban Tolsztoj volt az egyetlen olyan író számára, akit elméleti értelemben is elemzett, „rendszerezett". 1910 novembere és 1911 februárja között négy cikket vagy tanulmányt is írt az elhunyt író munkásságáról, érdemeiről vagy tévedéseiről. Persze Dosztojevszkijben is felismerte a rendkívüli tehetséget, őt viszont nagyon nem kedvelte, mert reakcionárius, a pravoszláviához megtért, a „keleties" fejlődésvonásokat felcicomázó írónak tekintette, aki végső soron a monarchia szolgálatába állította tehetségét. Akár igaz ez az ítélete, akár nem (tegyük hozzá, Dosztojevszkij romantikus kapitalizmuskritikájából egyet és mást hasznosíthatott volna!), Tolsztojról mint íróról mindig lelkesülten beszélt annak ellenére, hogy politikai filo-

---

[159] Vö.: V. MELNYICSENKO: *Licsnaja...* i. m. 158. o., MAJSZURJAN i. m.: 74–75. o.

zófiáját elutasította. Lenin kritikájának magva, ami európai emigrációs tapasztalatainak hatása is, hogy a „tolsztojánizmus" bizonyos értelemben a „nyugatossággal" szemben „alkotja a keleti rendszer, az ázsiai rendszer ideológiáját. Ebből fakad Tolsztoj naivsága, az a tanítása, hogy nem szabad erőszakkal ellenállni a gonosznak, innen ered mélyen pesszimista tónusa... Tolsztoj a »*Kreutzer szonátá*«-ban is hű marad ehhez az ideológiához, amikor ezt mondja: »a nő felszabadítása nem a tanfolyamokon és nem a parlamentekben fog megtörténni, hanem a hálószobákban«..."[160] Lenin jellemfejlődésének része, ahogyan a Tolsztoj halálára írott nekrológjában a *filozófiailag* elutasított tolsztoji művet „integrálta" az oroszországi forradalom történetébe és jelenébe, amelynek „világra szóló jelentőségét visszatükrözi", akinek „zseniális ábrázolásában" formát kapott a forradalmi előkészületek korszaka. A „felvilágosítás" apai öröksége is visszaköszön a lenini értékelésben: Tolsztoj műveit „közkinccsé" kell tenni, mert egy olyan rendszer ellen lép föl az író is, amely „milliókat és tízmilliókat tudatlanságra, megfélemlítettségre, kényszermunkára és nyomorúságra kárhoztatott... Tolsztoj csodálatos erővel tudta érzékeltetni a mai rendszer által elnyomott nagy tömegek hangulatát, ábrázolni életüket, megszólaltatni spontán tiltakozásukat és elégedetlenségüket... műveiben éppen a paraszti tömegmozgalom ereje és gyengesége, hatalma és korlátozottsága jutott kifejezésre". Bármennyire is hadakozzon Lenin Tolsztoj anarchizmusa ellen, a bürokratikus rendőrállam tolsztoji leírását és a magántulajdon tagadását hozsannázta, de elhatárolódott a politikát tagadó tisztán erkölcsi jellegű ellenállástól.[161] Végül is, ami irodalmi szemléletét meghatározta, az forradalmi szocialista meggyőződéséből következett: Vlagyimir Iljicset mindenekelőtt az foglalkoztatta, hogy vajon a munkások megértik-e az irodalmat, művészetet, olvasnak-e, járnak-e majd múzeumokba. Csak a lelkesült forradalmár tulajdonít ilyen jelentőséget a műalkotásnak, az eszmének.

Lenin nem volt jó emberismerő, ami azt jelenti, hogy „bele tudott szeretni" emberekbe, olykor csak azért, mert beléjük vetítette a „forradalmi proletár" általa elképzelt tulajdonságait. Bizonyos naivitással viseltetett a proletárokkal szemben mindaddig, amíg pártja hatalomra nem jutott. Így járt R. Malinovszkij munkással, akiből KB-tagot és Duma-képviselőt „csi-

---

[160] LENIN: L. N. Tolsztoj és kora. (*Zvezda*, 1911. jan. 22.) LÖM 20. köt. 93. o.
[161] LENIN: L. N. Tolsztoj. 20. köt. 17–19. o.

nált", közben az illető a cári Ohrana egyik legjobb besúgója volt. Természetesen nem minden emberi kapcsolatában kellett csalódnia. Éppen ekkoriban, az 1910-es évben formálódott meg további életének nagy kapcsolata a Krupszkaja egy fentebbi levelében említett Inessza Armand-nal, akivel Vlagyimir Iljics 1909-ben ismerkedett meg.[162] Az Armand-nal való megismerkedésről Nagyezsda Konsztantyinovna a következőket írta visszaemlékezésében. „1910-ben Brüsszelből Párizsba érkezett Inessza Armand, és csakhamar párizsi csoportunk legaktívabb tagja lett. Szemasko és Britman (Kazakov) mellett beválasztottuk a csoport elnökségébe, és mindjárt széles körű levelezésbe kezdett a többi külföldi csoporttal. Együtt élt családjával: két kislányával és a kisfiával. Harcos bolsevik volt, és párizsi baráti körünknek csakhamar ő lett a központja."[163]

Lenin és Armand kapcsolatának romantikus, szerelmi oldalát a szovjet történetírás oly mértékig elhallgatta, hogy még Lenin összes műveinek kiadásában is megcsonkították a levelek tartalmát és formáját. Főként azokat a részeket cenzúrázták, amelyekben egymás iránti gyengéd érzelmeiket fejezték ki.[164] Ez évtizedekre felértékelte Krupszkaja memoárjait mint forrást. Tőle tudni, hogyan vette meg Inessza Armand Longjumeau-ban azt a házat, amelyben Lenin pártiskolájának a növendékei laktak, hogyan nyitott ott menzát, és hogyan járt oda étkezni maga Lenin és Krupszkaja is. Leninék Krakkóba költözése[165] után Inessza Armand az ő megbízásával Oroszországba

[162] Maga Armand egy Leninnek írott levelében később így írta le, hogy milyen érzésekkel viseltetett Lenin iránt ismeretségük kezdetén: „Úgy féltem akkor Tőled, mint a tűztől. Mindig nagyon szerettelek volna látni, de inkább meghaltam volna, semhogy be merjek lépni a szobádba. Azután, amikor Te benyitottál valamiért Ny. K.-hoz [akinél Inessza üldögélt – A. L.], én mindjárt zavarba jöttem, és olyan nagyon butának éreztem magam. Mindig csodáltam és irigyeltem azokat, akik csak úgy beléptek Hozzád, hogy megbeszéljenek veled valamit. Csak a következő ősszel szoktam egy kicsit Hozzád, amikor fordítottam meg egyéb dolgokat csináltam Neked. Nemcsak hallgatni szerettelek, hanem csak úgy egyszerűen nézni, ahogy beszélsz. Először is, az arcod ilyenkor mindig úgy megélénkül. Aztán meg – észrevétlenül nézhettelek." Vö. LATISEV: *Rasszekrecsennij...* i. m. 289. o.

[163] N. K. KRUPSZKAJA: *Visszaemlékezések Leninre.* Bp., Kossuth, 1974, 199. o.

[164] A rendszerváltás után hozzáférhetővé vált dokumentumokat e tárgykörben először A. G. LATISEV dolgozta fel: *Rasszekrecsennij Lenin.* Izdat. MART, 1996, 284–327. o. A szerző néhány frivol következtetésével kapcsolatban a forráskritika tisztelőinek erős fenntartásai lehetnek. Magyarul l. uő.: Lenin és Inessza. *Eszmélet,* 1999. 42. sz. 67–95. o.

[165] Lenin egy 1912. május 25-i, édesanyjának Párizsból Szaratovba írt levelében vette a „szomorú hírt", hogy két leánytestvérét letartóztatták és száműzik. „Meglátogat-e valaki? Ilyenkor a legrosszabb és a legnehezebb a hirtelen magány." LÖM 55. köt. 307. o.

utazott. Ott hamarosan letartóztatták,[166] de elvált férjének közbenjárására, aki óvadékot tett le érte, fél év múlva szabadlábra helyezték. Így még a bírósági tárgyalás előtt külföldre szökhetett, és Leninhez utazott Poroninba.

„Krakkóban viszont egyetlen kis baráti közösségben éltünk. Inessza annál az asszonynál vett ki szobát, ahol Kamenyev is lakott. Anyám nagyon megszerette, mert Inessza gyakran betért hozzá. Elüldögéltek, elcigarettázgattak, elbeszélgettek. Mindig felvidultunk utána egy kicsit, amikor nálunk járt. Inessza volt a napsugár abban a mi mindennapi gondokkal és pártfeladatokkal telezsúfolt, inkább diáktanyára, mintsem családi otthonra emlékeztető lakásunkban. Sokat mesélt akkoriban nekem az életéről, a gyermekeiről, mutogatta a leveleiket. Minden szavából melegség és szeretet áradt. Sokat jártunk sétálni hármasban Iljiccsel. Zinovjev és Kamenyev el is neveztek bennünket 'a sétálók (»progulisták«) pártjának'. Kijártunk a város szélére, a mezőre. Inessza akkor választotta magának a Blonyina álnevet [A mező lengyelül: blonie]. Nagy zenerajongó volt, és mindannyiunkat kivezényelt a Beethoven-koncertekre. Maga is igen tehetségesen játszotta Beethoven műveit. Iljics, aki élt-halt a *Sonate Pathetique*-ért, gyakran kérlelte, hogy játssza el neki."[167]

Krupszkaja igazán hitelesen írhatta, hogy Vlagyimir Iljics „soha nem tudott volna megszeretni egy olyan nőt, akivel nem egyeztek a nézetei, és aki nem tudott volna segíteni neki a munkájában".[168] A kölcsönös szerelmi érzések nyilvánvalósága, amelyek a fennmaradt levelekből egyértelműen

---

Anyjának Szaratovba írt 1912. VII. 1-jei levelében említette először – igen lelkesülten: „Ezen a nyáron nagyon messzire kerültem Párizstól – Krakkóba. Majdhogynem Oroszország! A zsidók is hasonlítanak az orosz zsidókhoz, és az orosz határ 8 versztnyire van (…), a parasztasszonyok mezítláb járnak, tarka ruhákban – egészen úgy, mint Oroszországban. Uo. 308. o.

[166] Egyes források szerint feltételezhető, hogy letartóztatását maga R. Malinovszkij „intézte". Vö. Elwood i. m. 95. o.

[167] KRUPSZKAJA: *Visszaemlékezések Leninre.* I. m. 261. o. Noha Krupszkaja nem volt a lengyel vidéktől annyira elbűvölve, mint Lenin, neki a magaslati jó levegőt az orvos ajánlotta a bazedovkór gyógyulása érdekében. 55. köt. Lenin levelei Manyácskának Poroninból Vologdába, 1913. május 12. vagy 13., 321. o. és április 22. „Mi körülbelül két hét múlva újra Poroninba megyünk – ott hegyek vannak, remélem, Nágya bazedovja elmúlik, ezt a betegséget a magaslati tartózkodás gyógyítja. Most itt remek idő van, gyakran kerékpározom." Uo. 337. o. És vö. LATISEV: *Rasszekrecsennij…* 291–292. o.

[168] LÖM 48. köt. 322. o.

kiderülnek, nemcsak teljes világnézeti, hanem „szervezeti és kulturális" háttérrel is rendelkeztek. „Biztos vagyok benne, hogy te azok közé tartozol, akik ha egyedül állnak egy felelős poszton, kibontakoznak, megedződnek, keményebbé és bátrabbá válnak" – írta Lenin Armand-nak 1914 júliusában. Inessza kitűnően beszélt öt idegen nyelven. Ennek köszönhetően Lenin gyakran választotta őt kísérőjéül nemzetközi kongresszusokra és konferenciákra.[169] Lenin azonban Krupszkaja mellett maradt, nem akarta felforgatni életét, ami elválaszthatatlan volt a párt, a forradalom egész ügyétől. Ennek része volt maga Nagyezsda Konsztantyinovna is. Hogy más az ő helyében kockáztatott volna-e, azt nem tudjuk. Lenin szempontjai között az első mindig a forradalom ügye volt.

A háború kitörésekor (1914. július 28.) Leninék is távozni kényszerültek Poroninból, ami nem volt egyszerű vállalkozás. Ugyanis a háború Lenin számára letartóztatással kezdődött, végül is az Osztrák–Magyar Monarchia területén tartózkodott, és az 1914. augusztus 7-i házkutatás során találtak nála egy browning pisztolyt. Viktor Adler, a híres osztrák szociáldemokrata vezető járt közbe a belügyminiszternél, hogy Lenint engedjék el, utalva arra, hogy a cári rendszer esküdt ellensége. Tizenkét napot ült összesen. Vlagyimir Iljics nem hitte el, hogy közben, augusztus 4-én a német szociáldemokraták megszavazták a hadihiteleket. Ezen a napon mondta Rosa Luxemburg híres szavait: „a német szociáldemokrácia rothadó hulla".

1914 júniusában Lenin Poroninban maradt, miközben Krupszkaja Bernben szemműtéten esett át. Végül mégis Svájcban, méghozzá Bernben kötöt-

---

[169] Latisev hosszan idézi Inessza szerelmes sorait, amelyeket Lenintől kisebb számban tud idézni, mert Vlagyimir Iljics még 1914 nyarán visszakérte leveleit Inesszától a „szakítás" jegyében, mely szakítás sohasem volt teljes és végleges. „No, kedvesem – írta Inessza Leninnek –, mára elég lesz – el akarom még küldeni a levelet. Tegnap nem jött Tőled semmi! Annyira félek, hogy nem jutnak el hozzád a leveleim!... Mindenféle rémképek gyötörnek... Sokszor csókollak. A Te Inesszád." Továbbá Volkogonov nyomán idézi Lenintől: „Oh, mennyire szeretnélek megcsókolni ezerszer is, üdvözölni, és sok sikert kívánni! Bizonyos vagyok benne, hogy teljes sikert fogsz aratni. Őszintén a Tiéd. V. L." (Vö.: CPA IML, f. 2, op. 1, gy. 3327.) LATISEV: *Rasszekrecsennij...* i. m. 286–287. o. A szerző meggyőzően érvel a tekintetben is, hogy Krupszkaja, ha Lenin akarja, félreállt volna. De nem akarta, ám élete végéig szerette Inessza Armand-t. Ezt dokumentálják azoknak a nőknek (N. Krupszkaja, A. Balabanova, A. Kollontaj) a visszaemlékezései, amelyek Lenin összeroppanását idézték föl Inessza temetésén, aki kolerában hunyt el. Inesszát 1920. szeptember 24-én, a Kreml falainál temették el a Vörös téren.

tek ki szeptember 5-én.[170] A bolsevikok helyi csoportja azonban gyakorlatilag pénztelen volt, a pártkasszában 1914 őszén 160 frank maradt.[171] Otthon viszont letartóztatták és száműzték a Duma bolsevik képviselőit (Badajevet, Sagovot, Muranovot, Petrovszkijt, Szamojlovot), akik tartották magukat Lenin álláspontjához, és elutasították Oroszország háborús részvételét. Lenin közben elmélyült elméleti munkát végzett főként a közgazdaságtan és a filozófia területén. A nemzetközi mozgalomban Zimmerwald és Kienthal jelzi azokat a konferenciákat, amelyeken Lenin és köre a maga eszméit és elképzeléseit a háborúval kapcsolatosan ki tudta fejteni.

Inesszával való levelezésük a háború idején, már a Lenin kezdeményezte „szakítást" követően, rendkívül intenzíven folytatódott.[172] 1915 őszén több hónapig hármasban laktak Sörenberg, egy hegyi falucska szanatóriumában – nem messze Berntől. Még ezt megelőzően tavasszal Bernben nemzetközi nőkonferencia volt. Ebben a periódusban elméleti jellegű vita kerekedett közöttük a „szabad szerelemről", amelyet Inesszának a nőkérdésről készített (Leninnek elküldött) brosúratervezete váltott ki. Lenin az 1915. január 17-én kelt levelében a „szabad szerelem" követelését „nem proletár, hanem burzsoá jellegűnek" tekintette, mert véleménye szerint nem az a fontos, hogy Armand mit ért szubjektíve „a szerelem szabadságán". Lenin „az osztályviszonyok objektív logikájának" érvényesüléséről írt „a szerelem kérdéseiben" is[173], ami bizonyos problémák keverését idézte elő. Lenin nagyon világosan és határozottan támogatta Inessza érvelését abban a tekintetben, hogy a szerelem szabadságáról csak sekélyes polgári értelemben lehet beszélni akkor, ha a szerelmi viszony nem független az anyagi-pénzügyi megfontolásoktól. Inessza érvelése tehát eleve nem fogadta el a „szerelem szabadságának" azonosítását a házasságtöréssel. Lenin tézise: „a burzsoázia asszonyai" a szerelem szabadságán „a szerelem komolyabb tartalmától, a gyermekszüléstől való szabadságot", a házasságtörés szabadságát értik. Lenin Inesszát idézve polemizált vele: „Még a futó szenvedély és futó vi-

---

[170] LÖM 55. köt. 346–347. o. Végül elhagyták Bernt, és Zürichben telepedtek le: „Mi Nágyával – írta húgának 1916. február 20-án – nagyon meg vagyunk elégedve Zürichhel; itt jó könyvtárak vannak..." Március 3-án pedig anyjának írt zürichi „helyzetjelentést".

[171] *Lenin élete.* Kossuth, 1961, i. m. 285. o.

[172] L. erről LATISEV i. m. 304–316. o. skk. Latisev spekulációi önmagukban érdektelenek, de az általa idézett dokumentumok fontosak e szerelem történetének megértésében.

[173] LÖM 49, köt. Bp. Kossuth, 1983, 52–53. o.

szony is »poétikusabb és tisztább«, mint (unalmas és közömbös házastársak)... »szerelem nélkül adott csókjai«. Ezt írja *Ön*. És ezt szándékozik megírni a brosúrában. Remek! Logikus-e a szembeállítás? Közömbös házastársak szerelem nélkül adott csókjai *szennyes csókok*. Ezzel egyetértek. Ezzel szembe kell állítani... De mit?... Azt hinné az ember, hogy a *szerelmes* csókokat, nemde? Ön azonban a »futó« (miért futó?) »szenvedélyt« (miért nem szerelmet?) állítja szembe vele, amiből logikusan az következik, hogy a szerelem nélkül adott (futó) csókok a szerelem nélkül adott házastársi csókokkal állnak szemben... Különös. Nem lenne jobb, ha egy népszerű brosúrában a szerelem nélküli és banális kispolgári-értelmiségi-paraszti házassággal (...) a szerelemre épülő proletár polgári házasságot állítaná szembe (hozzátéve – *ha már mindenáron akarja*, hogy a futó szenvedély és viszony lehet szennyes, és lehet tiszta is)?"[174]

Az osztálytályszemlélet alkalmazásának problémája a szerelmi magánszféra viszonylatában számos vitát váltott ki napjainkig, ám e viták a két ember között végső soron talán a szerelem el nem múlását is dokumentálják.

1916 folyamán is, amikor ő és felesége a száműzetés évei óta a legnagyobb anyagi nehézségek között éltek, Lenin számos aggódó levélben igyekszik támogatást nyújtani barát- és elvtársnőjének. Április 7-én például egy Zürich melletti hegyi szanatóriumból, ahol feleségével pihent, ezt írja Inessza Armand-nak, aki Párizsból éppen Svájcba készül utazni: „Kedves Barátom! Csodálkozunk és nyugtalanok vagyunk, hogy nincsenek hírek Önről. III. 25-én küldtük el a könyvet és a pénzt. Öntől pedig, a szokásostól eltérően, egy sort sem kaptunk azóta sem. Csak nem a disszertációján dolgozik ekkora odaadással? Teljes szívemből kívánom, hogy sikerüljön, de hát azért nem kell ám megszakadni. Attól nyugodtan írhat azért néhány sort. Mindketten üdvözöljük, és a legjobbakat kívánjuk. Az Ön Leninje" (*Lenyinszkij szbornyik*. XL. 49–50.). Lenin szüntelenül érdeklődik Armand egészsége felől. 1916. július 25-én írja például: „Kézszorításomat küldöm, s tanácsolom és kérem, hogy *gyógykezeltesse* magát, hogy télre *teljesen* egészséges legyen. Utazzon el délre, a napra!!"[175] Vlagyimir Iljics odaadása Inessza iránt élete végéig megmaradt, és ő maga mindvégig támogatta szerelmének gyermekeit, majd halála után ezt a szerepet Nagyezsda Konsztantyinovna vette át.

[174] LÖM 49. köt. 49., 55–57. o.
[175] LÖM 49. köt. 279. o.

A hatalomban

A februári forradalom hírére Lenin nekilátott, hogy megszervezze a hazatérést. Végül harminckét bolsevik utazott haza Pétervárra Németországon keresztül a híres „leplombált vagonban”. [176] Amikor Zürichből elindultak, az ott élő mensevikek és eszerek egy csoportja kisebb ellenszenvtüntetést rendezett a pályaudvaron Lenin ellen.[177] Inessza egyébként a megérkezés után Moszkvában, Vlagyimir Iljics Péterváron rendezkedett be.

Az 1917-es év valóságos története Lenin életében nem valamiféle mesebeli felemelkedés volt a hatalom legmagasabb csúcsaira, hanem a nagy megpróbáltatásoké; élete olykor csak egy hajszálon függött. Ami számára valóban mesébe illő esemény volt, az hazaérkezése Oroszországba és az októberi forradalom győzelme.[178] Április 3-án Pétervár munkáskerületeiben, a Pétervári Szovjetben óriási készülődés zajlott annak hírére, hogy Vlagyimir Iljics tizenkét évnyi emigráció után az esti órákban hazatér. És éjfél körül a Finn pályaudvarra érkező vonatot, mindenekelőtt persze Lenint munkások és katonák tízezrei várták. Óriási üdvrivalgások közepette beszédeket

[176] Máig tartó, többnyire mondva csinált viták tárgya, hogy vajon a bolsevikok beutazását a német titkosszolgálat, a német hadvezetés és a „német arany”, a „német milliók szervezték”, s ez vezetett, úgymond, az Ideiglenes Kormány megdöntéséhez. A „német pénzekről” semmiféle komoly adat sincs, igazi „rendszerváltó humbugról” van szó. Ami bizonyítható, hogy Karl Moor svájci szociáldemokrata (akiről később kiderült, hogy a német kormány ügynöke volt) Ganyeckinek, Radeknek és Vorovszkijnak átadott 35 079 dollárt, amit később, 1925-ben visszafizettek. Ez az összeg szolgál A. G. Latisevnek arra, hogy a képtelen vádakat alátámassza: *Rasszekrecsennije...* i. m. 102–103. o. Más hasonló szélhámosságok is felmerültek ezzel kapcsolatban a történetírás üzleties világában. Ezt a problémakört Semion Lyandres megnyugtatólag feltárta és bebizonyította, hogy a bolsevikok a hatalom megragadása előtt semmiféle pénzt nem kaptak a német hatóságoktól és német alapítványoktól. Az Ideiglenes Kormány Lenint és a bolsevikokat érintő vádirata sem dokumentációjában, sem jogi érvelésében nem állja ki sem a korabeli, sem a modern jog kritikáját. Vö.: *The Bolsheviks' „German Gold" Revisited. An Inquiry into the 1917 Accusations.* The Carl Beck Papers, No. 1106, 1995. különösen 93–104. o., és a téma historiográfiai kritikáját, különösen Volkogonov hamis beállítását 106. o. skk.

[177] L. ZINOVJEV visszaemlékezését. In F. Platten: *Lenin iz emigracii v Rossziju.* Moszkva, Moszkovszkij rabocsij, 1990, 121–124. o.

[178] Visszaemlékezések szólnak arról, hogy már a „leplombált vagonban” óriási hangulatban tért haza a forradalmi vezérkar (egy része), Lenin is énekelte kedvenc forradalmi dalait, de néha fülkéjéből kizavarta barátait, mert ott is intenzíven dolgozott a híressé vált *Áprilisi tézisek*en. F. PLATTEN: *Lenin...* I. m. L. pl. E. Uszijevics visszaemlékezését, uo. 149–151. o.

mondott, a Marseillaise éneklése, majd beljebb a városban már az Internacionálé hangjai kísérték: Lenin ekkor lett valódi „népvezér". Beszédét az „éljen a szocialista forradalom!" kiáltással zárta, ami jelezte, hogy a forradalom leendő vezérének időszámítása és a hivatalos szovjet vezetőké (sőt egy darabig saját pártja vezetőié) eltérő értékelésen és perspektívákon nyugszanak. A legendás páncélautó a Kseszinszkaja Palotába vitte, ahol a bolsevik Központi Bizottság és a pétervári pártbizottság rendezkedett be. Lenin és Krupszkaja Vlagyimir Iljics nővérének, Annának és férjének, Mark Jelizarovnak a lakásában (a mai Lenin utca 52.) telepedtek le, ahol a „júliusi napokig" éjszakáztak.

Amikor július harmadikán a tüntetések majdnem a forradalom – idő előtti – kitöréséhez vezettek, a hatalom a szokásos megoldáshoz folyamodott, törvényen kívül helyezte a „szélső forradalmárok", jelen esetben a bolsevikok pártját. Leninnek illegalitásba kellett vonulnia, noha volt olyan ötlet a párt vezető figurái részéről is, hogy jelenjen meg a bíróság előtt. Sztálin úgy vélekedett, hogy Lenin ne jelenjen meg, mert a kadétok agyonvernék, még mielőtt eljutna a bírósági tárgyalásra. Vlagyimir Iljics állandóan lakást cserélt a fővároson belül, majd többször is lakóhelyet váltott. Szesztrorecken át Finnországig jutott. Előbb a Pétervár melletti Razlivben kötött ki, egy nádfedeles kunyhóban, Zinovjev társaságában. Ordzsonikidze, Sztálin, Szverdlov és Dzerzsinszkij is meglátogatták. Ez a hely arról lett híres, hogy lényegében itt írta meg az *Állam és forradalom* című munkáját. De a fejére kitűzött vérdíj megtette hatását, és a környéken is felbukkantak a hatóságok emberei. Végül Sotman, Rahja és Jemeljanov bolsevikok kíséretében augusztus 8-án kiköltözött a kunyhóból, s mozdonyfűtőnek maszkírozva hagyta el Oroszországot. Rövid ideig a „kék fedelű füzetet" Sotman őrizte. Lebukás esetére Lenin meghagyta, hogy adja át e munkáját a Központi Bizottságnak. Végül Sotman Helsingforsban egy finn szociáldemokrata lakásában, a helsingforsi rendőrség akkori parancsnokánál helyezte el Vlagyimir Iljicset, s ez konspirációs szempontból igen jó megoldásnak tűnt.[179] De a finn városban szintén változtatta lakhelyét. Ezekben a napokban is állandóan írt, dolgozott, a napilapokat bonyolult konspirációs utakon kapta meg, állandó kapcsolatban maradt a fővárossal. Lenin híres levelei a felkelésről és az államhatalom megragadásának lehetőségéről és szükségességéről ilyen feltételek között keletkeztek. Lenin úgy érezte, hogy

[179] *Lenin élete...* I. m. 370–371. o.

elérkezett élete értelméhez, küszöbönáll a proletárforradalom. Amikor szeptemberben a szovjetek összehívták a „demokratikus tanácskozást", amelyen megválasztották az „előparlamentet", világossá vált, hogy a hatalom kérdése ilyen vagy olyan módon nagyon rövid időn belül éles, talán fegyveres harc részévé válik, a polarizálódás (a demokrácia korlátozásától a Kornyilov-lázadásig) megállíthatatlanul haladt előre, megmutatva az alapvető alternatívákat, amelyek Lenin előtt már áprilisban *(Áprilisi tézisek)* körvonalazódtak. Visszatérésének romantikus leírásai, amelyek néhány évtizeddel ezelőtt szinte minden történelemkönyvben megtalálhatók voltak, lényegében megfeleltek a történelmi valóságnak.[180]

A továbbra is illegalitásban lévő Lenin októberben ismét felbukkant Petrográdon, és részt vett a Központi Bizottság október 10-i, valóban sorsdöntő ülésén, ahol döntés született a fegyveres felkelésről. Az ülésre Szuhanov, mensevik értelmiségi lakásán került sor, akinek a felesége a bolsevikokat támogatta. A fegyveres felkelést csak Kamenyev és Zinovjev, tulajdonképpen Lenin legközelebbi politikai tanítványai ellenezték, és végül ki is „kotyogták" a sajtóban. Ez Lenint lelkileg is megviselte, olyannyira, hogy évek múltával is emlegette. Más, például Trockijjal való kapcsolatai viszont pozitív fordulatot vettek, aki 1917 augusztusában csatlakozott a bolsevik párthoz, és a forradalomban játszott szerepét Lenin is nagyra értékelte. Mielőtt még Lenint bármilyen funkcióba megválasztották volna, már mindenki a proletárforradalom vezetőjének tekintette.

A Népbiztosok Tanácsának (a szovjet kormány) elnökévé vita nélkül – szabódása ellenére – választották meg. Nem vette őt körül semmiféle hivatalos „kultusz", saját elvbarátaival és kollégáival az első perctől a legkülönbözőbb és sorsdöntő kérdésekben is szinte állandó polémiára kényszerült – tulajdonképpen haláláig.[181] Nemritkán alulmaradt ezekben a vitákban.

---

[180] Magyarországon talán DOLMÁNYOS István „neobarokkos", terjedelmes műve egyike azoknak, amelyben ezek az események nyomon követhetők: *Ragyogó Október. A nagy oroszországi szocialista forradalom története.* Bp., Kossuth, 1979, 269–290. o.

[181] Az első felülről irányított kultikus lépés talán az lehetett, hogy 1923 júliusában, abban a periódusban, amikor a Szovjetunió Szovjetjei Központi Végrehajtó Bizottsága a beteg Lenint megválasztotta július 6-án a Népbiztosok Tanácsa elnökének, két nappal később Moszkvában létrehozták a Lenin Intézetet Lenin életrajzi adatainak összegyűjtése céljából, majd 18-án az ún. Kis Népbiztosok Tanácsa határozatot fogadott el, hogy az Uljanov család szimbirszki házát államosítsák, amelyben Lenin Múzeumot hoznak létre. Vö.: *Biograficseszkaja...* 12. köt. i. m. 618–619.

Lenin októberben sem volt hivatalosan „pártvezér", miként korábban sem, egyszerűen a Központi Bizottság tagja volt, majd az 1919-ben létrehozott szűkebb vezető testületnek, a Politikai Bizottságnak is természetesen tagja lett. A karizmatikus népvezéreket kezdetben nem választják, nem kinevezik, hanem a tömegek és közvetlen politikai környezetük emeli föl őket. Azt hiszem, ezt hívják népi legitimációnak. 1919-ben ő volt a motorja a Kommunista Internacionálé megalakulásának, miképpen alapvető, kezdeményező és szervező szerepet játszott a Szovjetunió megalapításában. Ekkor lett forradalmár, politikus, államférfi egy személyben. Stílusa, az emberekkel való közvetlen kapcsolata megmaradt, bárkivel szóba elegyedett, aki felkeltette érdeklődését. Gyakran bele is szőtte beszédeibe e mindennapi találkozásainak tapasztalatait.

Lenin megtestesítette az orosz forradalomból mindazt, ami annak túléléséhez szükséges lehetett: a döntő területekre irányuló szervezeti energiát, a tömegek lelkesítését, nagyfokú politikai rugalmasságot, kompromisszum nélküli plebejus és internacionalista elkötelezettséget, kitartást és önfeláldozást. E történelmi teljesítményéről egyik hivatalos életrajzírója – már jóval Vlagyimir Iljics halála után – találóan állapította meg: Lenin sem a forradalom időszakában, sem azt követően sohasem mutatta a csüggedés vagy a pánik semmiféle jelét még a legsúlyosabb időkben sem, noha szűk családi vagy baráti körben – teszem hozzá, különösen élete vége felé –, egyes írásaiban is kifejezte kétségeit a forradalom alapvető céljainak gyors elérhetősége, megvalósíthatósága tekintetében. Hallatlan energiája és akaratereje, életakarása átragadt környezetére, sőt jelentős munkástömegek számára is egyfajta ösztönzést jelentett, ami hozzájárult ahhoz, hogy a szükségnek megfelelően a párt vagy a szovjet kormány hirtelen fordulatot tehessen politikájában.[182]

Hosszú harcába került, mire sikerült Németországgal a breszt-litovszki békét aláírni 1918 márciusában, ami „lélegzetvételi szünethez" juttatta a szovjethatalmat. Ilyen hirtelen felismerés, illetve fordulat eredménye volt a hadikommunizmus vagy a NEP bevezetésének politikája is.

A forradalom után magánélete tulajdonképpen elválaszthatatlan a szovjethatalom politikatörténetétől. Felesége 1917 után is pedagógiával, népoktatással foglalkozott, a Lunacsarszkij vezette kulturális népbiztosságnál dolgo-

[182] Vö. N. MESCSERJAKOV: *Lityeraturnaja enciklopegyija* XI. köt. i. m. 192. o.

zott. Testvéreinek mint régi forradalmároknak az életvitele alig különbözött Leninétől: forradalom napi huszonnégy órában.

Október abból a szempontból nem hozott változást Lenin számára, hogy élete nap mint nap veszélyben forgott, hiszen mint maga a forradalom sorsa, úgy az ő élete is állandóan egy hajszálon függött. Miközben éjjel-nappal keresték a túlélés lehetőségeit, zseniális politikai húzások és közhelyes tévedések között hajózva jutottak el 1918 nyaráig, a polgárháború kirobbanásáig, az élet-halál harc új szakaszáig. Az új helyzetekhez gyorsan alkalmazkodott, pedig szűkölködött az országos folyamatokat befolyásoló információkban.

Ami életének napi reprodukciójában fontos volt, az maga az élet fizikai fenntartása. Táplálkozása ugyanolyan szerény volt, mint azé az átlag szovjet polgáré, aki egy üzemben vagy egy hivatalban dolgozott. Leves, kenyér, hal, tea alkotta napi menüjét, a munkásoktól, parasztoktól kapott élelmiszer-ajándékokat mindig gyermekintézményeknek adta át. Szerény életvitele nem valamiféle farizeus képmutatásból fakadt, hanem plebejus életfelfogásából és a forradalmár politikus ars poeticájából: „nem tudott enni, ha mások éheztek". Környezete úgy csempészett be a fiókjába egy-két darab kenyeret, amiről nem sejtette, hogy a fejadagon felül van.[183]

A visszaemlékezések tömege, a Leninnel nem szimpatizáló munkák sokasága is kiemeli ezeket a tulajdonságait. Október előtti beállítódásából, „fixa ideáiból" természetesen sok minden megmaradt, mindenekelőtt a néptömegek felvilágosításának, iskolázásának és a könyvtárak megteremtésének igénye.[184] Miután kezdetben a forradalom fennmaradásának maga sem adott nagy esélyt a kapitalista világrendszer feltételei között, gyorsan és szimbólumokban akart emléket állíttatni a munkás- és parasztszovjetek köztársaságának, illetve a forradalom kulturális és politikai céljainak. Marx és Engels, a forradalmárok, a „cárgyilkosok" (Perovszkaja, Zseljabov és társaik, de nem a bátyja), a nagy írók és művészek (Gogol, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Szaltikov... és persze Csernisevszkij) szobrainak felállítása mind része volt ennek a beállítódásnak. S noha a művészet kérdéseiben mint „szakértő" sohasem szólalt meg, még az avantgárdistákkal szembeni ellenszenvét sem volt hajlandó hivatalosan megfogalmazni. Általában és sokszor dek-

---

[183] MELNYICSENKO: *Licsnaja*... i. m. 91. o.

[184] Hatalmas dokumentáció áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy Lenin a könyvnek, a könyvtárnak a tömegkultúra szempontjából október után is milyen óriási jelentőséget tulajdonított. Vö.: *Lenin i knyiga,* i. m.

larálta a klasszikus művészet össztársadalmi jelentőségét, humanizáló, „civilizáló" funkcióját.

Lenin a legkülönbözőbb politikai erők szemében kezdettől főellenségnek számított. Miután 1918 késő tavaszán a szovjet kormányban helyet kapott koalíciós partner, a baloldali eszerek is fellázadtak a bolsevikok ellen, Lenin az újfajta terrorizmus egyes számú célpontjává vált. Életét, gondolhatnánk, alapjában befolyásolta, hogy három merényletet is elkövettek ellene. Aki Lenin életét és gondolkodását meg akarja érteni, feltétlenül látnia kell, hogy Vlagyimir Iljics számára az élet „centruma" október után is a forradalmi cselekvés lehetőségével volt azonos. Nem volt ezzel másképpen, mint a világtörténelem nagy forradalmainak vezéregyéniségei általában. Számára az élet egyet jelentett a forradalommal. Ő maga mindezt már korábban tisztázta, amikor 1911. november 20-án (dec. 3.) Marx leánya és férje, Laura és Paul Lafargue sírjánál ő mondta a gyászbeszédet az OSZDMP nevében.[185] A házaspár önkezével vetett véget életének, mert idős korukban úgy érezték, hogy feleslegessé váltak a forradalmi mozgalom számára, és életük ily módon értelmét veszítette. Ez az érzés tölthette el Lenint tizenegy évvel később, 1922 decemberében, miután részlegesen elveszítette mozgás- és munkaképességét. Krupszkaja és Molotov visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Lenin maga is meg akart válni az élettől. Sztálintól kért mérget (ciánkálit, amit a Lafargue házaspár is használt), hogy főleg lelki szenvedéseinek véget vessen gorki magányában. Más kérdés, hogy miután Sztálin kétszer is megígérte neki, másodszor, 1923. május 30-án a Politikai Bizottság ülésén ő maga határolódott el attól, hogy ezt a „feladatot" végrehajtsa, s végül senki sem vállalta.[186]

Lenin életének védelmére semmiféle apparátus nem épült ki. Úgy vélem, hogy ez nem az „orosz trehányságból" fakadt, noha az sok mindennek oka lehetett. A valódi okot abban kell keresnünk, hogy maga Lenin a forradalom katonai, szociális és intézményi spontaneitásától is vezettetve a forrada-

---

[185] Vö.: LÖM 20. köt. 360–361. o.

[186] „1922. december 22-én Vlagyimir Iljics a következő feljegyzést diktálta le: „Ne felejtsenek el minden intézkedést meghozni… abban az esetben, ha a paralízis átmegy a beszédemre is, akkor adjanak ciánkálét a humanitás jeleként, ahogyan a Lafargue-ék tették." Sztálin maga is leírta ezt a Politbüro számára egy titkos feljegyzésben 1923. március 17-én. Vö.: F. CSUJEV: *Szto szorok beszed sz Molotovim*. Moszkva, Terra, 1991. MAJSZURJAN 128–129. o.; Vö.: MELNYICSENKO: *Fenomen…* i. m. 251–252. o.

lom ilyen típusú bürokratizálásában ekkor még nem gondolkodott: ez egy későbbi korszak tipikus problémájaként merül majd fel, de már Lenin nélkül. Lenin kollektivista módon társadalmi osztályokban és osztályellentmondásokban gondolkodott. Még az ellene irányuló merényletkísérletekben is közvetlenül osztályjellegű cselekedeteket látott, ám saját személyének nem tulajdonított különleges szerepet – igaz, akkoriban magával a forradalommal sem voltak összeegyeztethetők az individualista megoldások, mint például a testőrség. Amikor 1918 tavaszán a szovjet kormány Moszkvába tette át székhelyét, és Lenin Krupszkajával a Kremlben lakott, megőrizte egyszerű és természetes életmódját. 1917 decemberében egy idegbeteg diák „betévedt" Lenin szmolniji szobájába (még rendes őrség sem volt!), de nem lőtte le Lenint. Csak miután eltávozott, majd újra vissza akart menni (ebben az őrök már meggátolták), sült el a zsebében a fegyver, de hát Leninnek máskor is szerencséje volt. Többször is követtek el ellene a merénylet. Az első merényletre 1918. január 1-jén került sor, amikor egy ülésről visszatérve a Szimeonovszkij hídról a Fontankára hajtva, kocsiját tűz alá vették, de a lövedékek „lecsúsztak" vagy eltévedtek a Delona-belville acélján, noha átütötték a motorház tetejét és a szélvédőt. Lenin sebesülését Fritz Platten előzte meg azzal, hogy testével védte meg a szovjet kormány elnökét. Vlagyimir Iljics még kivizsgálásra sem tartotta érdemesnek az eseményt: „Lenin megjegyezte – emlékezett később F. Platten –, ma Oroszország egyetlen bolsevikja sem térhet ki a veszély elől."[187]

A Lenin elleni legveszélyesebb merényletet Dora (Fanni) Kaplan követte el. Miután 1918. augusztus 30-án reggel informálták Lenint, hogy egy terrorista lelőtte a petrográdi Cseka elnökét, M. Sz. Urickijt, ezt követően azonnal Petrográdra küldte Dzerzsinszkijt, hogy vizsgálja ki az ügyet. Ő maga estefelé, húga határozott lebeszélése ellenére is elment a Mihelszon Gyár többezres munkásgyűlésére, amelyen a munkások figyelmét a csehszlovák hadtest által megnyitott új front felszámolásának fontosságára hívta fel. Az egészen közelről leadott három lövésből az egyik nyaki sebesülést okozott. Egyetlen milliméteren múlott Lenin élete. Vlagyimir Iljics súlyosan sebesült állapota ellenére az őt körülvevő munkásokat nyugalomra és szervezettségre intette. Amikor a Kremlhez érve sofőrje, Sz. K. Gil hordágyon akarta felvitetni, Lenin ezt elutasította, csak azt kérte, hogy za-

---

[187] *Biograficseszkaja hronyika...* i. m. 5. köt. 170–171. o.

kóját és felöltőjét vigyék, és elvtársaira támaszkodva gyalog felment a harmadik emeleti lakásba.[188]

Alig egy évvel később, már a hadikommunizmus ínséges napjaiban újabb – másfajta merénylet áldozata lett. Vlagyimir Iljics 1919. január 19-én tartotta híres beszédét a Moszkvai Szovjet épületének balkonjáról, amelyben tiltakozott Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht berlini meggyilkolása ellen. Délután Marija Iljinyicsna társaságában Szokolnyikibe indult, hogy az erdei iskolában részt vegyen a karácsonyi gyermekünnepségen. Szívesen volt gyerekek társaságában, talán azért is, mert neki nem lehetett gyermeke felesége autoimmun betegsége (a pajzsmirigyet megtámadó bazedovkór) miatt. A szóban forgó kikapcsolódást azonban furcsa intermezzo zavarta meg. Útközben – az akkori idők polgárháborús közbiztonságára jellemzően – banditák támadták meg az autóját, és fegyverrel kényszerítették a benne ülőket, hogy adják át a járművet, a pénztárcáikat és a dokumentumaikat.[189] Lenin a „kompromisszumot" megkötötte, még a csőre töltött fegyverét is átadni kényszerült. A rablás után gyalog elmentek a Szokolnyiki kerület szovjetjébe, s Lenin onnan telefonált Petersnek, a Cseka egyik vezetőjének, és tájékoztatta a történtekről. Lenin szerencséjére a rablók nem jöttek rá, hogy kit támadtak meg. Ám ez a történet bekerült Lenin híres brosúrájának, a *Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége* című munkájába, a *kompromisszumról* szóló fejezetbe. Mi számít egy korszakban bátor cselekedetnek? Miért érdemes áldozatot hozni? Érdemes-e meg nem valósítható célokért feláldozni önmagunkat és másokat? A magánéleti dráma ilyen kérdéseken keresztül ment át a politika, a politikai ideológia világába.

Eközben sporttevékenységét jórészt feladni kényszerült, a sakkozásra 1917 után már nem volt képes, túlságosan sok szellemi energiát kötött volna le. A Moszkva melletti Gorki lett a pihenőhely, ahol egyszer-egyszer vadászott még, sétált, de a hegymászás is inkább már csak szép emlék volt. Szabadidejének döntő részét olvasással töltötte, és bár a Kremlben tízezer kötetes könyvtára volt, rendszeresen kölcsönzött könyveket, folyóiratokat a moszkvai könyvtárakból, főleg a külföldről érkezett anyagokat falta. 1923 első felében jelentős mennyiségű folyóiratot és könyvet kapott Berlinből,

---

[188] *Biograficseszkaja hronyika...* 6. köt. Moszkva, 1975. 11–114. o. Vö.: MAJSZURJAN... 118–119., 123. o.

[189] *Biograficseszkaja hronyika...* 6. köt. 445. o. MAJSZURJAN... 215. o. Később megtalálták az autót és a bűnözőket is.

többek között V. Sklovszkij, I. Ehrenburg vagy Sz. Prokopovics, G. Landau szépirodalmi, közgazdasági stb. műveit. 1923 februárjában – korábbi bénulása után állapota hirtelen sokat javult – komolyabb elméleti és politikai munkába kezdett. Október 19-én a kremli könyvtárából Gorkiba hozatta Hegel három kötetét és Plehanov könyvét. Ez azon a napon történt, amikor utoljára beutazott a Kremlbe, hogy „elbúcsúzzon" dolgozószobájától.[190]

Egyszerre volt nagyon „modern" és „konzervatív", művészeti kérdésekben éppen úgy, mint öltözködésben, ízlésben. A forradalmi attitűd – amely oly jellemző volt rá – a klasszikus kultúra védelmével párosult; irtózott a „mindent tagadó" forradalmárok felszínességétől és sznobizmusától. Irodalmi és zenei ízlését is a klasszikus tradíció határozta meg, miként öltözködését is. A kopottas, de makulátlanul tiszta öltöny, mellény, felöltő, nyakkendő, a híres sildes sapka szinte elmaradhatatlan útitársa volt. De e téren felesége sem igen különbözött tőle, viseltes kacabajka, félretaposott sarkú cipők... Egyszerű ruházata ma is látható Gorkiban. Ugyanakkor Vlagyimir Iljics az életmód szabadsága mellett tört lándzsát, ami abból is kiderült, hogy a világon először Szovjet-Oroszországban egy általa aláírt dekrétum szüntette meg a homoszexualitás, az azonos neműek szerelmének büntethetőségét, amire Nagy-Britanniában csak 1967-ben került sor. Csicserin külügyi népbiztos nem titkolta, hogy férfiakat szeret, de sokan mások sem tagadták kisebbségi nemi orientációjukat. Más kérdés, hogy Sztálin idején, 1934 márciusától már betegségnek és bűnnek kezdték tekinteni a homoszexualitást.[191]

Fizikai ellenálló ereje sokáig nem tört meg. Lenin súlyos betegségéig szinte nem ismerte a „kimerülés" fogalmát. Az októberi forradalmat megelőző száz napban, állandó költözések és az illegalitás körülményei között kunyhóban, mosókonyhában és egyebütt napi átlagban 5-6 nyomtatott oldal (kb. 2800 leütést vegyünk egy oldalon) terjedelmű szöveget írt – természetesen kézzel – a forradalom sorsdöntő politikai és elméleti kérdéseiről. Ebben benne van az *Állam és forradalom* című brosúrája is. Ez pusztán fizikailag is megdöbbentő teljesítmény. Csakhogy még ezt a teljesítményt is

---

[190] *Biograficseszkaja*... 12. köt. Moszkva, 1982, 571–574. o. és 638. o.

[191] Vö.: MAJSZURJAN i. m. 342–345. o. 1925-ben Grigorij BATKISZ: *Szekszualnaja revoljucija v Szovjetszkom Szojuze* c. könyvében írta: „A szovjet törvényesség az állam abszolút be nem avatkozását hirdeti a nemek dolgába mindaddig, amig abból valakinek kára nem keletkezik és senki érdekeit nem sérti."

„felülírta" 1917 után az államszervezéssel, a párttal, a Kominternnel és egyéb szervezetekkel kapcsolatos tevékenységével. Amíg el nem veszítette írás- és beszédképességét, vagyis öt év alatt, több mint 10 kötetnyi elméleti munkát, politikai publicisztikát, dokumentumot, levelet, feljegyzést írt.

Több nyelven olvasott, élete végéig gyakorolta a nyelveket. Az utolsó idegen nyelv – a német, a francia, az angol és persze több szláv nyelv mellett – a bolgár volt, amelyet tanulmányozni kezdett. Az utolsó könyv, amelyet halálát megelőzően az éjjeli szekrényen tartott, s amelyből felesége felolvasott neki, Jack London egyik műve volt. Tájékozódott a szovjet irodalom első korszakának műveit illetően is, bár nem vonzódott a harsány forradalmi retorikához: Élete vége felé megbékült Majakovszkijjal, de nem a forradalmi romantikája okán, hanem az új szovjet bürokráciát, az „önagyonülésezést" ostorozó versei miatt. Irodalmi élményeit nem szívesen osztotta meg másokkal, saját kedvére olvasott, és nem jutott eszébe saját ízlését másokra ráerőltetni. Figyelmét felkeltette minden új dolog, a filmtől a festészetig, a zenéig. Ugyanakkor megmaradt puritán embernek. 1921-ben pénzhiány miatt még a Nagy Színházat is be akarta záratni időlegesen, de népbiztos társai, Lunacsarszkijjal az élen leszavazták fura ötletét.

Lenin egészségi állapota nem hirtelen romlott meg végzetesen 1922 végén. Erős, gyakran kínzó fejfások, álmatlanság már jóval korábban is gyötörték. Apai ágon kedvezőtlen örökletes betegségjegyeket is regisztráltak utólag az orvosok. Ilja Nyikolajevics Uljanov (1832–1886) szintén rövid ideig élt, ötvennégy éves múlt néhány hónappal, amikor meghalt, fiának kilenc hónappal kevesebb ideje maradt. Vlagyimir Iljics az apjára hasonlított. Egész alkata olyan volt: emocionális, energikus, korán érő. Mindkettőjük egyformán hajlott a korai arterioszklerózisra, amely gyakran jár agyvérzéssel.[192] Lenin szervezete a hihetetlen fizikai és lelki igénybevételt 1922 márciusáig bírta. 1921. július 8-án már kért egy hónap szabadságot, Gorkiból augusztusban Gorkijnak panaszkodott fáradtságára, később, decemberben Lunacsarszkijnak mentegette magát emiatt, utalva gyakori álmatlanságára. 1922 februárjában, a Komintern III. Kongresszusát követően ismét kétségessé vált, hogy egyáltalán részt tud-e venni a munkában. Április 23-án eltávolították testéből a Kaplan-merényletkor odakerült golyót.

---

[192] D. V. KOLESZOV könyve *V. I. Lenin: Licsnoszty i szugyba*. Moszkovszkij pszihologo-szocialnij insztyitut. Izd. „Flinta", Moszkva, 1999. 8. o. és 101. o.

De ez sem segített. Erős fizikuma miatt napok alatt kiheverte a műtétet, de május 26-án ledöntötte lábáról az első stroke, amely az agyi arterioszklerózis miatt következett be. 1922 októberében – bizonyítva hallatlan akaraterejét – még komoly beszédet tartott a Nagy Színházban a szovjetek soron lévő összoroszországi kongresszusán, de már nem volt a régi, mondatai olykor szétestek.

Ám december 13-án két rohama is volt, majd 15-éről 16-ára virradó éjszakán egy újabb roham következtében a jobb keze és a jobb lába is megbénult, s noha időről időre jobban lett, valójában ez már a vég kezdete volt. Mindemellett a perspektívákat és a személyes utódlási kérdésekről kialakított véleményét ekkor diktálta le titkárnőinek. Mintegy felkészülés volt ez a pártkongresszusra, amelyen azonban már nem vehetett részt.[193] Lenin betegsége következtében Sztálin hatalmi ambíciói megerősödtek, egy furcsa epizód kapcsán pedig kiéleződött a köztük levő személyes viszony. December 23-án Kruszpszkaja így panaszkodott Lev Boriszovics Kamenyevnek, aki korábban Sztálint a főtitkári pozícióba javasolta: „Kedves Lev Boriszovics! Egy rövidke levél miatt, amelyet Vlagy. Iljics orvosi engedéllyel tollba mondott nekem, Sztálin tegnap a legdurvább kirohanásra vetemedett velem szemben. Elég régen vagyok tagja a pártnak. De az alatt a 30 év alatt egyetlen elvtárstól sem hallottam egyetlen goromba szót sem, a párt és Iljics érdekeit legalább annyira a szívemen viselem, mint Sztálin." Majd kérte Kamenyevet, hogy kíméljék meg őt „a magánéletébe való durva beavatkozástól, a méltatlan veszekedésektől és fenyegetőzésektől... Nem kételkedem benne, hogy az ellenőrző bizottság, amellyel Sztálin fenyegetőzik, egyhangú határozatot hoz, de nekem sem erőm, sem időm az efféle ostoba perlekedésre..."[194] Nagyezsda Konsztantyinovna csak később mesélte el a történteket Leninnek, aki nagy haragra gerjedt, s 1923. március 5-én „szigorúan titkos" levelet írt Sztálinnak, másolatot küldve Kamenyevnek és Zinovjevnek. A levél csaknem egy szakítási dokumentum, amely már tükrözte, hogy Sztálin „rossz választás" volt mint pártfőtitkár. Egy 1923. január 4-i sokszor idézett feljegyzésében mások között Sztálint is jelle-

[193] Mindennek tárgyszerű leírását l. pl. CLARK: *Lenin*... i. m. 463–466. o.
[194] LÖM 54. köt. Bp., Kossuth, 1980, 667. o.

mezve nyilatkozott.[195] Noha javasolta Sztálin leváltását („Sztálin túlságosan goromba, és ez a fogyatékosság, amely teljes mértékben elviselhető körünkben és a kommunisták közötti érintkezésben, tűrhetetlenné válik a főtitkár tisztségében. Ezért javaslom az elvtársaknak, gondolkozzanak azon, hogyan kellene Sztálint erről a posztról áthelyezni, és jelöljenek ki erre a helyre másvalakit...”), konkrétan nem nevezett meg senkit utódául, sőt a jellemzett forradalmároknak inkább a negatív tulajdonságait emelte ki.[196]

Hogy Sztálinról egyértelműen megváltozott korábbi kedvező véleménye, azt a szóban forgó 1923. március 5-i levele is tükrözi, amelyben felszólítja Sztálint, hogy sürgősen kérjen bocsánatot a feleségétől. Ennek elmaradása esetén kilátásba helyezte kapcsolataik azonnali megszakítását.[197] Életének utolsó hónapjai – nem szólva most a fizikai fájdalmakról – súlyos lelki megpróbáltatásokban teltek el. Számára nem is az élettől való búcsú okozta a lelki problémát, hanem az a körülmény, ahogyan szeparálódott az élete értelmét jelentő politikától, a közügyekre gyakorolt befolyástól, miközben egyre mélyebben ismerte föl az új rendszer belső ellentmondásaiból fakadó nehézségeket. E problémák közül akkoriban a legsúlyosabb talán éppen a nemzeti kérdés terén merült föl, amikor Lenin – a Sztálinnak írt, bocsánatkérésre felszólító levele után egy nappal – az ún. grúz ügyben a

---

195 Lenin „Levél a kongresszushoz” című híres javaslataiban, értékeléseiben fontos helyet foglalt el néhány bolsevik vezető jellemzése, amit 1922. december 24–25-én diktált le. LÖM 45. köt. Bp., Kossuth, 1981, 344–346. o.

196 Trockijról: „személyileg talán ő a legtehetségesebb... de túlságosan sokat enged meg magának magabiztosságánál fogva és a munka tisztán adminisztratív oldala iránti túlzott vonzalma miatt”. Kamenyevnek és Zinovjevnek nem bocsátotta meg az októberi epizódot. Buharint (Pjatakovval együtt) a fiatalok között a legtehetségesebbnek nyilvánította mint „a párt kedvencét”, de „elméleti nézetei nagyon is kétségesen sorolhatók a teljesen marxista nézetek közé, mert van benne valami skolasztikus (sohasem tanulta és, azt hiszem, sohasem értette egészen a dialektikát)”. LÖM 45. köt. uo. 345. o.

197 „Tisztelt Sztálin elvt.! Ön arra a durvaságra vetemedett, hogy felhívta feleségemet telefonon és leszidta. Bár feleségem azt mondta Önnek, hogy hajlandó elfelejteni azt, amit Ön mondott, ez az ügy feleségem útján Zinovjevnek és Kamenyevnek is tudomására jutott. Én nem vagyok hajlandó egykönnyen elfelejteni azt, amit ellenem elkövettek, s mondanom sem kell, hogy amit a feleségem ellen követtek el, azt úgy tekintem, mintha ellenem is elkövették volna. Ezért kérem, fontolja meg, hajlandó-e visszavonni azt, amit mondott, és bocsánatot kérni, vagy inkább megszakítja kapcsolatunkat.” LÖM 54. köt. Bp., Kossuth, 1980, 354. o.

Grúziai KP vezetőségéhez fordult, hogy Sztálinnal, Ordzsonikidzével és Dzerzsinszkijjel szemben felajánlja nekik a védelmét: „...igaz szívvel nyomon követem ügyüket. Felháborít Ordzsonikidze durvasága, s Sztálin meg Dzerzsinszkij elnéző magatartása. Feljegyzéseket és beszédet készítek az önök ügyében."[198]

Élete végén, ha úgy tetszik, „kétfrontos" harcot vívott a szovjet állam fennmaradásáért: egyfelől a régi rendszerhez kötődő polgári értelmiség kiebrudalása, az egyház „megregulázása" érdekében, másfelől saját kommunista nacionalistáinak és bürokratáinak, tegyük hozzá, kevésbé sikeres bírálata és visszaszorítása érdekében. A sikertelenség elkeserítette.

Halála előtt két nappal tolókocsiban ment utoljára vadászni a környező erdőbe, szerette nézni, ahogyan a nyúlra vadásznak, ő maga persze már nem tudott fegyvert tartani a kezében. Nyilván megfordult a fejében, hogy az élettől búcsúzik, amelytől megkapta a beteljesülést: a forradalmat. Mégis, halála előtt csalódott volt, mert látnia kellett: a *mű* torzó maradt.

Lenin még meg sem halt, amikor megindult a harc intellektuális és politikai örökségéért harcostársai, vezető munkatársai között. Amikor 1923 októberében Trockij vezetésével megformálódott a baloldali ellenzék, még Leninnek is látnia kellett e folyamat elkerülhetetlen kibontakozását, noha a halála előtti napon a XIII. pártkonferencia Trockijt elítélő határozatának felolvasása közben Lenin annyira felizgatta magát, hogy felesége azt a jótékony hazugságot közölte vele, hogy „a határozatokat egyhangúlag fogadták el".[199] Felesége Vlagyimir Iljics halála előtt nem sokkal Trockij egy írását is fölolvasta neki, amelyben Lev Davidovics Lenin jelentőségét Marxéval mérte össze. 1924. január 21-én, délután 17 óra körül lett rosszul, láza 41 fok fölé szökött. 18.50-kor, végső soron a légzőközpontok bénulása következtében, meghalt. Marija Iljinyicsna 19 órakor közölte telefonon Lenin halálhírét a Politikai Bizottság tagjaival Moszkvában.[200]

---

[198] LÖM 54. köt. 354. o.

[199] *Biograficseszkaja...* 12. köt. 662. o.

[200] Uo. 664. o.

Halála másnapján a bolsevik párt Központi Bizottsága a párttagsághoz intézett felhívásában is így foglalt állást: „Marx óta a proletariátus nagy felszabadító mozgalmának történetében nem volt olyan gigantikus alak, mint a mi elhunyt vezérünk, tanítónk és barátunk."[201]

Testének bebalzsamozása és a Mauzóleumban való kiállítása ugyan teljesen idegen volt a szellemétől, amint felesége még akkoriban megjegyezte, de nem volt idegen azoktól a történelmi feltételektől, amelyek között a „lenini kísérlet" végső fokon megrekedt. Nem tudunk egyetlen olyan hivatalos dokumentumról sem, miszerint a párt vagy az állam vezetői közül valaki ellenezte volna Lenin bebalzsamozott testének kiállítását a Mauzóleumban. Mindezt 1924. március 25-én jelentették be hivatalosan, és ezzel együtt Lenin kultuszát is hivatalos rangra emelték.[202]

---

[201] *Biograficseszkaja*... 12. köt. 665. o.

[202] Bár mindenki emlékezhetett rá, hogy az 50. születésnapjára rendezett émelyítő ünnepséget az ünnepelt láthatólag elutasítóan fogadta. Amikor felesége, Nagyezsda Konsztantyinovna 1924 júliusában egy cikkében Lenin munkásságának tanulmányozása kapcsán leírta sokszor idézett rövid mondatát, miszerint „Lenint nem kell ikonná alakítani", tulajdonképpen már késő volt. Vö.: N. KRUPSZAKJA: Podgotovka leninca. In *Izbrannije*... i. m. 125. o. A Lenin-kultusz egyik első feldolgozása Nina TUMARKIN: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia.* Harvard University Press, Cambridge–London, 1983.

Zahorán Csaba

Az 1918–1919-es impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben[1]

Jelen tanulmány néhány jellegzetesnek tartott, a 20. század végén lezajlott rendszerváltásokat követően megjelent kelet-európai történeti elemzést vesz górcső alá, illetve az ezek által kiválasztott kulcsproblémákat követi végig, és azt mutatja be, hogy az új, „nagy" cseh és román történeti szintézisek miként tárgyalják az 1918–1919-es impériumváltást.

Csehországban és Romániában a közelmúltban jelentek meg az első, terjedelmükben a tízkötetes *Magyarország történet*éhez mérhető, „hivatalosnak" tekinthető, összefoglaló országtörténeti munkák. Azelőtt csehül csupán a Csehszlovák Akadémia gondozásában 1960-ban három kötetben *A csehszlovák történelem áttekintése 1945-ig*,[2] míg Romániában egy befejezetlen, csupán 1878-ig terjedő összefoglaló mű látott napvilágot.[3]

A tanulmány cseh részről két, 2000-ben megjelent művet mutat be: a Paseka Kiadó *A Cseh korona országainak nagy története* című munka XIII. kötetét[4] – szerzője a korszak szakértőjének számító Antonín Klimek –, illetve a szintén elismert történész, Zdeněk Kárník által írt és a Libri Kiadó gondozásában 2000–2003-ban napvilágot látott, háromrészes *Csehország az*

[1] Jelen szöveg Az impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben c. tanulmány kibővített és továbbgondolt változata. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a 20. században.* Szerk.: ABLONCZY Balázs, FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005, 55–80.

[2] *Přehled československých dějin I-III.* Praha, ČSAV, 1960.

[3] *Istoria Romîniei I-IV.* Bucureşti, 1964.

[4] Antonín KLIMEK: *Velké dějiny zemí Koruny české. XIII.* Praha-Litomyšl, Paseka, 2000 [a továbbiakban: KLIMEK 2000].

első köztársaság korszakában című mű első kötetét.[5] A Libri sorozata egyébként ugyancsak az egész cseh történelmet kívánja áttekinteni.

A Román Akadémia gondozásában adták ki a *Románok történetét*, amelynek 2003-as VII. és VIII. kötetének egyes fejezetei foglalkoznak a tanulmány által vizsgált eseményekkel. Az adott fejezetek szerzői a iaşi-i Ion Agrigoroaiei, a bukaresti Ioan Scurtu, valamint az ugyancsak bukaresti Constantin Botoran és a craiovai Valeriu Florin Dobrinescu.[6]

I. Az impériumváltásról általánosságban

A Cseh korona országainak nagy története elején Antonín Klimek röviden kitér az államalakulást övező diskurzusra, az egyes tényezők szerepére, jelentőségére és azok eltérő értékelésére. Kiemeli azt a tényt, hogy egyes 1989 utáni cseh történészek (pl. Robert Kvaček) a korábbi hagyománytól eltérően szélesebb – nemzetközi – összefüggésekbe helyezik az államalakulást, kilépve a hagyományos cseh központúságból. Nem hallgatja el a kisebbségbe kerültek – elsősorban a németek – véleményét sem, akik főleg a nagyszámú nemzetiség megléte ellenére folytatott *csehszlovák nemzetállam*-építést bírálják. Ugyanakkor említést tesz azokról a csehek között kialakuló, ellentmondásos eszmékről is, amelyek vagy egyfajta messianizmussal Csehszlovákiát egy példamutató mintaállamnak képzelik el, vagy pedig azt firtatják, hogy haladást jelentett-e egyáltalán a csehszlovák állam megalakulása.

A *Csehország az első köztársaság korszakában* című munkában Zdeněk Kárník a „Nemzeti fordulatok és a formálódó Csehszlovákia területének meghódítása" c. fejezetben a „csehszlovák forradalom" hagyományos fogalmát tárgyalja. A forradalmat az 1918. október 28–30. közti fejleményekről kiterjeszti az állam megalakulásához vezető események együttesére, valamint az állam gazdasági és társadalmi alapjainak megteremtésére, azaz egy viszonylag hosszú és összetett folyamatra, amely egészen 1921-ig tartott.

---

[5] Zdenek KÁRNÍK: *České země v éře první republiky (1918–1938) I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929).* Praha, Libri, 2003 [a továbbiakban: KÁRNÍK 2003].

[6] *Istoria Românilor* VII./II. Coord.: PLATON, Gheorghe. Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2003 (a továbbiakban: PLATON 2003); *Istoria Românilor* VIII. Coord.: SCURTU, Ioan. Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2003 (a továbbiakban: SCURTU 2003).

Kárníknál érdekes a forradalom elemzése: a szerző az államfordulat *(státní převrat)*, fordulat *(převrat)* kifejezéseket használja. Ez alatt az egyik államhatalom felcserélését érti egy másikkal, mivel egy forradalom általában ezzel kezdődik, de a forradalom későbbi sorsa már lényegesen el is térhet az államfordulat eredményétől. A fordulat elsősorban az államhatalom csúcsát érinti, de az egész országra nézve kell vizsgálni. Helyet kap itt az „ellenfordulat" *(protipřevrat)* fogalma is; sőt tekintettel a bonyolult helyzetre, Csehországban nem is egy, hanem több fordulatról van szó: külön cseh fordulatról, külön németről (azaz német-osztrákról) és szlovákról, sőt még egy magyar–szovjetről is, ha önállónak számítjuk a kelet-szlovákiai államalapítási kísérletet.

A szlovák fordulat leírását Kárník azzal a magyarázattal kezdi, hogy bár nem tartozik szigorúan nézve a könyv tárgyához (azaz Csehország történetéhez), mégis kikerülhetetlen, mert egyúttal cseh üggyé is vált. Kárník – a korszak eredményeinek végső értékelésében – azt hangsúlyozza, hogy a fordulat a szlovákok számára döntő jelentőségű volt, amely a lassú elnemzetietlenedés és egy „néprajzilag érdekes, de nemzethalálra ítéltetett etnikai csoporttá"[7] válás útjáról a teljes nemzeti fejlődés felé indította el a szlovákságot.

Ugyanakkor természetesen mindkét cseh szöveg elsősorban a jóval nagyobb súlyú – és nagyobb problémát is jelentő – németkérdéssel foglalkozik.

A román szerzők munkája ezzel szemben inkább az események „hagyományosabb" értelmezését nyújtja, mind azok leírásában, mind pedig a történelmi kontextusba való elhelyezésben. A Nagy Egyesüléssel *(Marea Unire)* kiegészült (Nagy-)Románia *(România întregită)* létrejöttét nemcsak a korabeli diskurzus felidézésével és az egykorú megnyilatkozásokból, beszédekből vett idézetekkel jellemzik, hanem a körülmények leírásával is, ahogy például nem mulasztják el többször is kihangsúlyozni az egyesülést kimondó népgyűlések demokratikus voltát, „népszavazás jellegű gyűléseknek" *(adunări cu caracter plebiscitar)*, „spontán népszavazásoknak" *(plebiscite spontane)* nevezvén ezeket. Agrigoroaiei idéz például Ioan Lupaş kolozsvári professzor 1919-es előadásából, felsorolva a román nép egységes fejlődését fenntartó és meghatározó hét „történelmi tényezőt" – a földrajzot, néprajzot, vallást, nyelvet, hagyományokat, jogot, erkölcsöt (köztudatot).

---

[7] KÁRNÍK 2003, 17.

Az említett professzor előadását kiegészítve később azt írta *A románok egységének története* című, 1937-ben megjelent művében,[8] hogy a „mai alakjában kiegészült román államot úgy kell értékelni, mint az egyik legszilárdabbat, lévén, hogy *mély* és megingathatatlan *alapjai* vannak [kiemelés: I. Lupaş] az ősi föld földrajzi szerkezetében, a román nép természetében és példátlan szívósságában".[9] Hasonló szellemű egy – Gheorghe I. Brătianu 1943-as könyvéből[10] vett – másik idézet is, amely szerint a románok egysége nem múló körülmények véletlenszerű következménye, hanem „egy hosszú történelmi fejlődés eredménye, amely egy nemzeti élet előre meghatározott értelmét adja, egy olyan térben, amely ténylegesen őt illeti"[11]. Az újonnan szerzett területek nem román lakosságával ugyanakkor nem nagyon foglalkoznak a szerzők.

II. A kulcsproblémák

1. A Károlyi-kormány és politikája

Az őszirózsás forradalmat követően hatalomra került Károlyi Mihály-féle vezetésről – néhány általánosságot leszámítva – nem sok szó esik egyik vizsgált munkában sem. Bár mindegyik beszámol az új magyar vezetés autonómiajavaslatairól, de már csak mint a saját – cseh-szlovák, illetve román – nemzeti érdekeket és egyesülést akadályozó tervekről, amelyek már korántsem elégítették ki a kisebbségek igényeit. Klimek a Károlyi-féle vezetés politikájának értékelésében megállapítja, hogy az antantbarát Károlyi-kormány is igényt támasztott Szlovákiára, mégpedig a balkáni antantparancsnokkal megkötött belgrádi fegyverszünet alapján. Azután megemlíti, ahogy a magyar kormány „a múlt rendszert" elítélve, a szlovákoknak egyenjogúságot és autonómiát ígérve, erőszakmentesen igyekszik eljárni – és a népszavazásban bízik, hogy megtarthatja a „felső-magyarországi vármegyéket".[12]

---

[8] Lásd. LUPAŞ, Ioan: *Istoria Unirii românilor.* (*Cuvânt înainte* de Ioan Scurtu), Bucureşti, 1993, 13–14.

[9] PLATON 2003, 529.

[10] Lásd. BRĂTIANU, Gheorghe: *Originile şi formarea unităţii româneşti.* Ediţie, studiu introductiv şi note de Ion TODERAŞCU. Iaşi, 1998, 3.

[11] PLATON 2003, 530.

[12] KLIMEK 2000, 40 (idézőjel az eredetiben).

Elsősorban élelmet, agitátorokat küld Szlovákiába, és támogatja a magyarón[13] szervezeteket és „kormányocskákat". A már elveszett déli határokat feladva pedig azt igyekszik elérni, hogy „északon a békekonferencia döntéséig respektálják az egykori Magyarország területi integritását".[14] Foglalkozik továbbá Milan Hodža és Jászi Oszkár tárgyalásaival, és ismerteti Jászi javaslatát is a szlovákok Magyarországon belüli autonómiájára. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a Károlyi-kormány a szlovák vezetőkkel folytatott tárgyalásokat a magyar fennhatóság elismeréseként értékelte. Később azonban – a cseh katonaság bevonulását követően – a magyar csapatok ellentámadása sok helyen véres terrort terjesztve buktatta meg a csehszlovák államhoz csatlakozó helyi szerveket.

Kárpátalját illetően Klimek arról ír, hogy a Károlyi-kormány elérte, hogy az Ungvári Nemzeti Tanács és az újonnan megalakult „magyarorosz párt" tiltakozzon „területük cseh, szlovák, román és egyéb nemzetek általi megszállása ellen",[15] továbbá hogy sikeresen kiépítette az autonóm Ruszka Krajna közigazgatását, ideiglenes kormánnyal, és még választásokat is tartottak, bár meglehetősen zavaros körülmények között.

Kárník – nem említve a belgrádi fegyverszünetet – csak röviden ír arról, hogy a magyar csapatok 1918 novemberében kiszorították a cseheket, miközben a gróf Károlyi Mihály vezette kormány – autonómiát ígérve a szlovákoknak – széles körű kampányt folytatott, és tárgyalásokat kezdeményezett a Szlovák Nemzeti Tanáccsal.

Ion Agrigoroaiei, a román szintézis „A Nagy Egyesülés" c. fejezetének szerzője, az új kormánnyal kapcsolatban megemlíti, hogy az nemzeti tanácsokat és gárdákat alakított, és az egységes Magyar Köztársaság elismerésére akarta kényszeríteni a nemzetiségeket. A román vezetőkkel folytatott aradi tárgyalások a szerző szerint már az egyesülés módjáról szóltak – azaz Erdély Romániához való csatlakozásáról; megemlítésre kerül a Jászi Oszkár javasolta ideiglenes, Magyarországon belüli, svájci típusú kantonális autonómia terve is. Ugyanakkor a tárgyalások kudarcát épp abban látja, hogy a magyar delegáció ragaszkodott ehhez a „megoldáshoz"[16], míg a románok

---

[13] Azaz magyar érzelmű vagy elmagyarosodott.

[14] Uo.

[15] KLIMEK 2000, 50.

[16] PLATON 2003, 514 (idézőjel az eredetiben).

kitartottak a teljes függetlenség mellett. A magyar kormány és az antant között Belgrádban megkötött fegyverszüneti megállapodást Agrigoroaiei a balkáni antantcsapatok előrenyomulásával kapcsolatban hozza szóba. Megemlíti, hogy a konvenció szerint a magyar kormánynak ki kellett vonnia a csapatait az egyezményben megállapított vonaltól északra fekvő területekről, amelyeket viszont továbbra is az ellenőrzése alatt tarthat. A szerző értékelése szerint ezzel a lépéssel a szövetségesek a saját befolyásukat akarták növelni a térségben – a béketárgyalásokra készülve. Agrogoroaiei R. W. Seton-Watsont idézi a demarkációs vonallal kapcsolatban, amely „ellenkezett minden ismert néprajzi, földrajzi és stratégiai elvvel”[17].

Miután december közepén a román csapatok megkezdték a bevonulást a volt Monarchia összes románlakta területére, a magyar kormány csak nagyon nehezen engedett a szövetséges parancsnokság döntésének, hogy visszavonja csapatait.

2. *A felvidéki és erdélyi viszonyok az impériumváltás idején*

Mindegyik munka meglehetősen kaotikus állapotokról számol be Magyarország kisebbségek által (is) lakott területein, így a cseh és román művekből jóformán az a kép bontakozik ki, hogy a bevonuló vagy a hatalmat átvevő cseh, illetve román erők és testületek gyakorlatilag a rendet állítják helyre, és a zavaros viszonyokat konszolidálják.

A Felvidékről/Szlovákiáról érkező hírek bomló, bolsevizálódó hadseregről, katasztrofális ellátási viszonyokról, fosztogatásokról, zsidóellenes pogromokról, a cseh vagy antant csapatok behívásáról, általános bizonytalanságról, anarchiáról, helyenként pedig kettős uralomról és a vármegyei szervek őszintétlen viselkedéséről tudósítanak. Továbbá, hogy míg egyes helyeken – főleg a szlovák magterületen, Turóc és Liptó területén – megtörténik az új állam elismerése, másutt azonban – pl. Pozsonyban vagy Kassán, a szlovákok „tehetetlenek”, és csehellenes agitáció folyik. A magyar uralom csehszlovákkal való felváltásával kapcsolatban Klimek megemlíti Károlyi egyik Vixhez intézett válaszát, amelyben azt írja, hogy a magyar hatóságok első hullámának távozása nem a szlovákok forradalma miatt, hanem az irreguláris cseh csapatok bevonulása következtében történt. Kárník

[17] Uo. 498.

beszámol arról, hogy az 1919 elején a magyarok és magyarónok által szervezett sztrájk gyorsan terjedt, amire a csehszlovák kormány és annak szlovákiai képviselői keményen reagáltak – szükségállapotot rendeltek el.

*A románok történeté*ben Ion Agrigoroaiei ugyancsak arról ír, hogy a háborús vereségekhez belső megrázkódtatások is társultak, lázadások, tüntetések, sztrájkok, a társadalmi problémák pedig szorosan összefonódtak a nemzetiekkel. Egyúttal szélsőséges, bolsevik tendenciák is megnyilvánultak, ezért kiemeli az elnyomott nemzetiségek politikai vezetőinek érdemét, akik egyes nézőpontbeli különbségek ellenére megértették az alapvető célkitűzést – azaz a most megvalósítandó nemzetállam létrehozását, és elvetették az anarchista megoldásokat. Szól továbbá a „nem létező"[18] közigazgatás sikeres megszervezéséről a magyar tisztviselők, hivatalnokok és csendőrök elűzését követő helyzetben, helyenként zavargások közepette. Később beszámol „a többségi nemzet felhatalmazott képviselőinek"[19] fokozatos hatalomátvételéről november folyamán, majd hogy a gyulafehérvári gyűlést „szabad területen"[20] tartották meg, a rendet pedig egész Erdélyben a román nemzeti tanácsok és gárdák biztosították. A magyarok és románok közötti feszültség azonban egyre növekedett.

3. A helyi társadalmak szerepe

Klimektől eltérően Kárník a szlovákiai impériumváltást egyértelműen elsősorban a cseh politika – a cseh katonai és főleg diplomáciai erőfeszítések – eredményének tudja be. Kárpátalja kapcsán pedig mindketten leszögezik, hogy az még Szlovákiánál is sokkal kevésbé volt alkalmas az önrendelkezés érvényesítésére; ezzel magyarázzák a beígért autonómia elhalasztását is. Míg a cseh munkák szerzői (kiváltképp Kárník) tulajdonképpen Szlovákia elfoglalásáról beszélnek, a román szerzők egyértelműen az erdélyi románság önrendelkezését, ezzel párhuzamban pedig Erdély „felszabadítását" hangsúlyozzák ki, ünnepélyes, fennkölt stílusban. Összességében véve az a kép alakul ki az olvasóban, hogy az impériumváltás Erdélyben – igaz, az Ókirályság segítségével – gyakorlatilag önerőből, demokratikusan, a ro-

[18] Uo. 510.

[19] Uo.

[20] Uo. 519.

mán lakosság általános támogatásával zajlott le, amihez az itteni kisebbségek is csatlakoztak, vagy legalábbis nem tanúsítottak jelentősebb ellenállást. Mindkét cseh történész szerint a nemzeti érzelmű szlovák értelmiségiek kis csoportján belül a Magyarországon belüli autonómiát követelőket háttérbe szorították a csehszlovakisták. De míg Klimek a turócszentmártoni gyűlést és a Szlovák Nemzeti Tanács megalakulását a prágaihoz hasonló fordulatként értékeli, Kárník szerint október 30-án „szigorúan véve Szlovákiában nem kezdődött el a fordulat"[21], mivel ott nem volt a csehországihoz mérhető nemzeti mozgalom, sem pedig helyi nemzeti tanácsok, sőt épp ellenkezőleg, a hivatalokat a magyarok tartották a kezükben. „A szlovák fordulatot ezért elsősorban Prágából kellett végrehajtani."[22] A szlovákiai fordulat végül az antant a felső-magyarországi megyék kiürítésére felszólító jegyzékével és – jelképesen véve – az 1918. december 21-i, Párizsban elért demarkációs vonal meghúzásával végződött, miközben azonban a java még hátravolt – el kellett foglalni Szlovákiát.

Klimek megemlíti a csehek helytelen – „bár őszinte segítőkészségből fakadó"[23] – paternalizmusát a szlovákokkal szemben, azaz az autonómia visszautasítását.

Utalásszerűen megjelenik a helyi magyar társadalom is: „délen és keleten kikiáltják a csatlakozást Magyarországhoz"[24], Pozsonyban pedig helyi nemzeti tanácsok alakulnak a budapesti forradalom hatására. Kárník szól a magyarok és magyarónok sztrájkjairól, amelyek főleg a magyar többségű vagy magyarpárti területeken, „azaz majdnem az összes jelentősebb szlovákiai városban folynak".[25]

Kárpátaljával kapcsolatban elsősorban az amerikai (csehszlovákpárti) ruszin mozgalomról és a helyi ruszin szervezkedés megosztottságáról – egy magyar-, egy ukrán-orosz- és egy csehszlovákpárti mozgalomról – számol be Klimek, megemlítve, hogy Masaryk szerint az ukrán vezetőknek nem volt kifogásuk a Csehszlovákiához való csatolás ellen; az ukrán történészek azonban ezt tagadják.

---

[21] KÁRNÍK 2003, 45.
[22] Uo.
[23] KLIMEK 2000, 37.
[24] Uo. 38.
[25] Uo. 47.

Megjelenik a szlovák–cseh konfliktus is a cseh katonaság bevonulásával, fölényes, valláseellenes viselkedésével, illetve a szlovák autonómiával kapcsolatban, amelyről az egyik centralista – szlovák – vezető úgy nyilatkozott, hogy az autonómia programját a magyarok „tenyésztették ki"[26].

Az erdélyi román vezetők tevékenységét Ion Agrigoroaiei a demokrácia sikerének tartja, szembeállítva azt a szélsőségekkel, és „a Magyarországon egyre inkább helyet kapó balos tendenciákkal".[27] A (román) társadalom nemzeti egységét azok a megfogalmazások szemléltetik, amelyek szerint a Központi Román Nemzeti Tanács Erdély egész románságát képviselte, megalakulását több társadalmi csoport üdvözölte, a hatalomátvételben pedig a politikai lelkesedés jegyében, demokratikus módon gyakorlatilag az egész társadalom részt vett.

Agrigoroaiei megemlíti Ion I. C. Brătianu levelét is, amely a feltétel nélküli unió minél korábbi, minél szélesebb körű kimondására buzdít, amit népszavazásként fognak értelmezni, és ez megalapozhatja a békekonferencia döntését is. A gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés népszavazás útján megerősíti az erdélyi (és a magyarországi) románok akaratát.

A terület nem román népeiről – elsősorban a magyar lakosság hozzáállásáról – kevés említés történik, még a kolozsvári magyar gyűlésről sem, amit pedig más román munkák megemlítenek[28], ugyanakkor szólnak a szászok csatlakozásáról a gyulafehérvári határozatokhoz 1919 januárjában, akik a „kívülről jövő diverzáns próbálkozásokat visszautasítva"[29] később meg is erősítik határozatukat.

Szó esik még azokról az akadályokról, amelyek a Bánság egy része fölötti közigazgatás átvételét akadályozták – azaz a szerb katonai megszállás, az „egyes elmagyarosodott sváb vezetők hozzáállása és Budapest akciói kö-

---

[26] Uo. 143.

[27] PLATON 2003, 510.

[28] Gheorghe Iancu körülbelül 50 000 magyart és székelyt említ (lásd: IANCU, Gheorghe: *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918–1920*. Cluj-Napoca, Centru de Studii Transilvane, 1995. 102.), máshol 3000 „fanatikusról", köztük néhány tévelygő, nemzetáruló, ún. „román szocialistáról" van szó, de felbukkan a „kevesebb mint 10 000 résztvevő" is. (Lásd: PREDA, Dumitru–ALEXANDRESCU, Vasile–PRODAN, Costică: *În apărarea României Mari – Campania armatei române din 1918–1919*. București, Editura Enciclopedică, 1994, 138., 198. (A továbbiakban: PREDA–ALEXANDRESCU–PRODAN 1994.)

[29] PLATON 2003, 526.

vetkeztében"[30] kialakult számos nehézségről. A szerző említést tesz azokról a felmerült elképzelésekről, amelyek alapján a „Bánság a bánságiaké" jelszóval magyar védelem alatt létrejött volna egy Románia és Magyarország közötti „független" ütközőállam. A terület valódi egyesülését és a román közigazgatás felállítását pedig az 1919. augusztus 10-i temesvári nagygyűlés ünnepelte meg, ahol a románok és a kisebbségek képviselői kinyilvánították az egész Bánság csatlakozását Romániához, majd kifejezték tiszteletüket a román hadsereg iránt „a felszabadításért, a magyar bolsevizmus legyőzéséért és a magyar fővárosba való diadalmas bevonulásért".[31]

„A Nagy Egyesülést kimondva-kimondatlanul a nemzeti kisebbségek [...] is elismerték, miközben azonban megnyilvánultak – a főleg Moszkvából és Budapestről irányított revizionista álláspontok is".[32]

4. A katonai beavatkozás

A cseh szerzők ismertetik a csehszlovák politikusok azon szándékát, hogy minél előbb kész helyzetet teremtsenek, és az erre hivatott első, ám kudarccal végződő katonai kísérletet, majd az antantjegyzéket követő sikeres bevonulást.

A román történész elsősorban a feszült helyzet feloldásának szándékával magyarázza a demarkációs vonal átlépését, kiemelve a felszabadítóként üdvözölt román csapatok kifogástalan viselkedését. A későbbi román előrenyomulást pedig az 1916-os megállapodás szerint mintegy „megelőlegezett" Nagy-Románia megvédéseként szemléli.

Mindkét cseh munka beszámol az első, sikertelen cseh bevonulásról, amit a lényegesen erősebb magyar hadsereg ellentámadásának és „a prágaiak naivitásának és tájékozatlanságának"[33] tudnak be. Kárník leírja, hogy a hatalomátvételt 250 fővel akarták végrehajtani, „nyilván arra számítva, hogy a városok elfoglalása a lakosság lelkes üdvözlése mellett zajlik majd".[34]

---

[30] Uo.

[31] Uo.

[32] Uo. 527.

[33] KÁRNÍK 2003, 46.

[34] Uo.

Klimek bemutatja, hogyan látta a helyzetet Szlovákia minisztere, Vavro Šrobár: „elfoglalni Szlovákiát gyorsan és késlekedés nélkül, amíg a magyarok fel nem ocsúdnak a vereségből... Aki elsőként ráteszi a kezét Szlovákiára, az szerzi meg tartósan"[35].

Végül az antant nyomására a magyarok visszavonultak, ami jelezte, hogy a helyi, néha ágyúdörgéssel kísért csetepaték ellenére a vitát nem fegyveresen kívánták a felek eldönteni. Klimek ennek alátámasztására megemlíti a kb. 200 fős csehszlovák veszteséget (1918 végéig). Az ismét bevonuló csehek ezt követően csak „az országot teljesen uraló magyar hivatalnokok passzív ellenállásába ütköztek"[36]. Kárník megemlíti, hogy a csehszlovák hadsereg délen egyes helyeken átlépte a demarkációs vonalat, és a „senki földjére"[37] lépett, miközben a magyar hadsereg a román intervenció ellen védekezett keleten.

Erdély kapcsán Agrigoroaiei leírja, hogy a gyulafehérvári gyűlés napján a román hadsereg Délkelet-Erdélyben volt. A belgrádi fegyverszüneti vonal azonban – nem részletezve, miért – „feszült helyzetet eredményezett Erdélyben"[38], majd decemberben folytatódott a román előrenyomulás, egyes helyeken fokozatosan átlépve a demarkációs vonalat. A román csapatok viselkedését a vezérkar utasításainak szigorú betartása, a rend fenntartása, az élet és vagyon biztonságának – tekintet nélkül a nemzetiségre – óvása jellemezte. A román tanácsokkal, a gárdákkal és a (román) Kormányzótanáccsal együttműködve szigorú intézkedésekre került sor a fosztogatás megakadályozására. December közepén az erdélyi csapatok parancsot kaptak a bevonulásra a „volt Osztrák–Magyar Monarchia összes román területére",[39] miután a szövetségesek engedélyezték a demarkációs vonal átlépését.

A magyarok a román hadsereg bevonulásával kapcsolatban kerülnek még elő, ahogy a román csapatok lefegyverezték „az elszigetelt magyar és székely bandákat"[40]. A kolozsvári bevonulást a városi és a környező román lakosság lelkesen üdvözölte (a bevonulást a szerző a következő idézettel dokumentálja: „a város épületein és emlékművein most a büszke román

[35] KLIMEK 2000, 39.
[36] KÁRNÍK 2003, 46.
[37] Uo. 47.
[38] PLATON 2003, 527.
[39] Uo.
[40] Uo.

trikolór lobogott, a történelem új fejezetének kezdetét jósolva"[41]), Traian Moşoiu tábornokot pedig Nagyszebenben fogadta ünnepélyesen a román Kormányzótanács.

A román egységek elérték az Erdélyi-szigethegység csúcsait, hogy kedvező állásokat foglaljanak el a további nyugati előrehaladáshoz az „egész nemzeti terület […] felszabadításának"[42] a céljából. A szövetségesek azonban ismét beavatkoztak, és nem engedték meg, hogy a román hadsereg átlépje az „önkényesen kijelölt, új demarkációs vonalat"[43], amely a román államon kívül hagyta a Körös-vidéket és a Bánságot. Erdélyben az új választóvonal egyes pontjain fokozódtak a magyar provokációk, „a román lakosság fölötti terror egyre nagyobb méreteket öltött, és számos támadás érte a román csapatokat"[44]. A szerző gyakran hivatkozik, és idéz egy korábban megjelent, meglehetősen „hazafias" szemléletű hadtörténeti műből.[45]

Agrigoroaiei ezenfelül kiemeli, hogy a békekonferencián tevékenykedő román küldöttség szerint az 1918–1919-es hadműveletek célja „a születőfélben lévő egységes román nemzetállam megvédése és létének bebiztosítása volt, bizonyos bolsevikká váló rendszerek követeléseivel szemben".[46]

5. A Tanácsköztársaság

Sem a cseh, sem a román szerzők nem foglalkoznak a Tanácsköztársaság kikiáltásának körülményeivel, az esetleges külső kiváltó okokkal, a román munka ugyanakkor azt sugallja, hogy az őszirózsás forradalmat követő magyarországi rendszer fokozatosan „tolódott" egyre inkább balra, vált bolsevikká. Ugyanakkor a magyar–román határ megállapítása kapcsán megemlítésre kerül, hogy Brătianu megalapozatlannak nevezte Wilson és Lloyd George azon vádjait, amelyek szerint Románia hozzájárult volna a magyarországi bolsevizmus uralomra jutásához. Ezzel szemben a szerzők több helyen is méltatják Románia szerepét a bolsevizmus megfékezésében.

---

[41] Uo.

[42] Uo.

[43] Uo.

[44] Uo. 528.

[45] PREDA–ALEXANDRESCU–PRODAN 1994.

[46] PLATON 2003, 528.

Klimek szerint a március 21-i budapesti fordulattal Magyarországon „szovjet típusú állam keletkezett", amelynek példája „a környező országok destabilizálásával fenyegetett." Az új rendszer, Kun Bélával az élén, összekapcsolta a radikális szociális követeléseket „a felkorbácsolt magyar nacionalizmussal"[47]. A nagyhatalmak diplomáciai megoldásban bíztak, mialatt Kun megszilárdította rendszerét, és megszervezte a „vörös hadsereget", amelyet Kárník „szocialista és főképp nemzeti lelkesedéssel telt"[48] seregként jellemez. Klimek leírja, hogy a csehszlovák vezetők tévesen ítélték meg a helyzetet, és szükségesnek tartották a Romániával való összeköttetést. Ehhez Kárpátalja elfoglalásának jóváhagyását kérték, amit Foch önhatalmúlag megadott. Miután a románok április 16-án megtámadták (!) a Tanácsköztársaságot, a csehszlovákok 27-én lendültek támadásba, elfoglalták az igényelt vasútvonalat, és benyomultak a salgótarjáni szénmedencébe is, bár erre nem kaptak felhatalmazást, amit a védelmi miniszter is elismert. Mindkét cseh szerző ismerteti a nagyhatalmak rosszallását a csehszlovák „kalandor akció" miatt, majd a magyar Vörös Hadsereg ellentámadását. Szólnak arról is, hogy a magyar csapatok – bár vörösök – élvezték a szlovákiai magyarok rokonszenvét, és említést tesznek a magyarok pártfogásával kikiáltott, a cseh Antonín Janoušek vezette Szlovák Tanácsköztársaságról. Kárník a „cseh imperializmus igája alóli felszabadítást" célul kitűző Szlovák Tanácsköztársaságban Kun Béla kísérletét látja, amellyel megpróbálta mintegy „leválasztani a szlovák »szocialista forradalmat« a magyartól".[49] Klimek értékelése szerint a Magyar Tanácsköztársaság elleni csehszlovák fellépés során „Csehszlovákia nem szerzett túl sok babért tulajdonképpeni egyetlen háborújában",[50] amelyet végül a diplomaták nyertek meg, nem a katonák.

Érdekes módon értékeli Klimek Masaryk szerepét is, aki a háború során „nagyobb héjának"[51] bizonyult, mint Beneš, és mind politikailag (a korridor megszerzése), mind gazdaságilag (rekvirálások) ki akarta aknázni a csehszlovák támadást.

Kárník leírja, hogy a magyarországi „bolsevik puccs" után a csehszlovák kormány és Šrobár keményen reagáltak – Szlovákiában rendkívüli állapotot

---

[47] KLIMEK 2000, 67.
[48] KÁRNÍK 2003, 47.
[49] Uo. 47.
[50] KLIMEK 2000, 70.
[51] Uo. 71.

hirdettek ki, lezárták a határokat, továbbá, hogy letartóztatták a politikailag veszélyes elemeket, akiket túszként internáltak, majd Csehszlovákiába szállítottak. Említést tesz „a titkos és messzemenő magyar tervekről"[52] is, amelyek az összeköttetés megteremtésére irányultak az orosz és az ukrán szovjetköztársasággal.

Constantin Botoran és Valeriu Florin Dobrinescu beszámolnak róla, hogy a Magyar Tanácsköztársaság vezetői a belgrádi fegyverszünet rendelkezései ellenére megerősítették a hadsereget, mozgósítottak, és két alkalommal megtámadták Romániát, amelynek így nagy szerep jutott a Közép-Európát fenyegető vörös veszély korlátozásában. Tényként kezelik – mondhatni hagyományosan – a magyarok 1919. április 16-ai támadását az Erdélyi-szigethegységben.[53] A román hadsereg, „miután visszaverte a támadást, május 1-jén megállt az antanttal 1916 augusztusában rögzített határokon. De július 20-án a budapesti kormány ismét támadott, a visszavágás ezúttal határozottabb volt, és Budapest megszállásával zárult, [...] aminek következtében a kommunista kormányt megdöntötték."[54]

A román megszállás meglehetősen egyoldalúan kerül bemutatásra – „a román csapatok [...] nemcsak, hogy nem viselkedtek elnyomó vagy feleslegesen megtorló módon, hanem épp ellenkezőleg [...] hatékonyan részt vettek az ország gazdasági életének helyrehozásában, [...] amit a magyar hatóságok is észrevételeztek"[55]. Ennek ellenére Romániának el kellett viselnie egyes amerikai és angol diplomaták láthatóan ellenséges hozzáállását – a szerzők külön megemlítik H. H. Bandholtzot –, amit teljes mértékben kihasználtak a szélsőséges és soviniszta magyar körök.

6. *Diplomácia, béketárgyalások*

A cseh és a román szerzők egyaránt részletesen foglalkoznak a diplomácia szerepével és a békekonferenciával. A cseh történészek kihangsúlyozzák a diplomácia rendkívüli jelentőségét Csehszlovákia megteremtésében, főképp pedig Szlovákia megszerzésében. *A románok története* nyolcadik részének

---

52 KÁRNÍK 2003, 47.

53 Amivel viszont Lucian LEUŞTEAN iaşi-i történész vitába száll *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon 1918–1920* c. munkájában. Iaşi, Polirom, 2002, 77–86.

54 SCURTU 2003, 16.

55 Uo. 19.

első fejezetében a szerzők – Constantin Botoran és Valeriu Florin Dobrinescu – viszont a párizsi döntéseket inkább csak mint a román népakarat, az egyesülés jóváhagyásaként értékelik, amit azonban diplomáciailag is ki kellett harcolni. Ion Agrigoroaiei ezzel kapcsolatban Ioan Lupaş említett, 1937-es munkáját idézi, amely szerint az 1918-as nemzeti-politikai egység nem a civilizált világ adománya, hanem egy évszázados készülődés természetes következménye volt.

Klimek és Kárník egyöntetűen döntő fontosságúnak – és sikeresnek – festik le a Beneš vezette cseh diplomácia Párizsban kifejtett tevékenységét. Klimek azt is megemlíti, hogy a leendő csehszlovák külügyminisztert az egyik legügyesebb európai diplomatának tartották. Itt is – a román munkákhoz hasonlóan – előkerül a bolsevik veszély, amikor Beneš azzal érvelt két memorandumában, hogy a „Bécset és Budapestet fenyegető" (és a „Magyarországról terjedő") „bolsevizmust"[56] csak a (felkészült) csehek tudják megállítani. Végül nemcsak, hogy előnyös – pl. a Hodža és Jászi által megállapítottnál jóval kedvezőbb – demarkációs vonalat, majd határokat tudott elérni, hanem a Tanácsköztársaság elleni háborút is gyakorlatilag a diplomácia nyerte meg. Kárník úgy fogalmaz, hogy a csehszlovák állam „azokon a területeken vette át a hatalmat, amelyeket diplomáciailag megszerzett, és képes volt katonailag elfoglalni".[57]

Klimek rámutat, hogy a csehszlovák területi követeléseket a delegáció nem indokolhatta meg egyféleképpen. Csehország esetében történelmi érveket hoztak fel, amelyeket gazdasági és katonai-stratégiaiakkal támogattak; Szlovákiánál pedig elsősorban a nemzeti érv került elő, ugyanakkor Beneš igyekezett elkerülni a német kisebbség betagolásának megindokolását. A szerző leírja, hogy Masaryk és Beneš Csehszlovákiát mint a stabilitás, a demokrácia szigetét, a revansizmus és a bolsevizmus gátját mutatták be. Klimek megemlíti, hogy a határok kérdésében „főleg az olaszok ellenezték Magyarország túlságos megcsonkítását"[58] (de említést tesz Lloyd George állítólagos, „Cseh-Szlovákia otromba követeléseiről"[59] tett kijelentéséről is), amit végül a francia támogatás ellensúlyozott. Míg a nyugati határok esetében a gazdasági érvek döntöttek, „keleten nehezebb volt megvé-

[56] KLIMEK 2000, 29–30.
[57] KÁRNÍK 2003, 48.
[58] KLIMEK 2000, 61.
[59] Uo. 63.

deni a határokat, ahol a csehszlovák követelések túlmentek az elvárásokon és a néprajzi vonalon is: azokat csak 1919 májusában hagyták jóvá".[60]

Klimek viszonylag árnyaltan értékeli az ún. versailles-i rendszert, amely a csehek nagy része számára igazságosnak tűnt, és számos sérelmet és hibát eltüntetett. „A kemény, egyes pontokban teljesíthetetlen békefeltételek azonban mélyítették a győztesek és a vesztesek közti ellentéteket, főleg a gazdasági klauzulák, amelyek még a győztesek közt is viszályokat keltettek; ez adta a rendszer instabilitását, ami megnyitotta az ajtót a revíziós szándékok előtt."[61] Kárník is megjegyzi, hogy a világháborút lezáró békéket követően, annak ellenére, hogy az új közép-európai országok nemzetállamnak deklarálták magukat, valójában legfeljebb csak a vesztes, megcsonkított államok voltak azok.

Agrigoroaiei részletesen ismerteti az 1917-től zajló intenzív külföldi, főleg párizsi propagandatevékenységet, amellyel azt kívánták demonstrálni, hogy „a szóban forgó (Erdély és Bukovina) tartományok egyesülése nemcsak a Nyugatra menekültek kis csoportjának, hanem egy egész nemzetnek a törekvése volt".[62] Botoran és Dobrinescu a magyar–román határ kijelölése kapcsán az 1916-os megállapodást veszik viszonyítási alapnak. Bőven tárgyalják a békekonferencia és a román vezetés vitáját a kisebbségi szerződés kapcsán, miközben idézetekkel dokumentálják, hogy a román vezetők végig jó kapcsolatokra és együttműködésre törekedtek a szövetségesekkel, a Magyarországról való kivonulás halogatását pedig Románia biztonságával indokolták. A magyar békeszerződéssel kapcsolatban megemlítik az olasz, angol és amerikai ellenvetéseket, illetve Apponyi és a magyarok érveit, amelyek azonban „nem feleltek meg a történelmi és etnikai valóságnak", hangoztatóit pedig „vagy saját érdekeik kötötték a volt dualista birodalomhoz, vagy pedig tudatlanok voltak Közép-Kelet-Európa történelmét és földrajzát illetően"[63]. A szerzők szerint a román diplomácia 1920 márciusában több memorandumban válaszolt a magyar érvekre, a népszavazás iránti kéréseket pedig a békekonferencia azért utasította vissza mint alaptalanokat, mert épp egy többnemzetiségű államot eredményeztek volna.

---

[60] Uo.

[61] Uo. 67.

[62] PLATON 2003, 480.

[63] SCURTU 2003, 23.

Botoran és Dobrinescu megemlékeznek a román népgyűléseknek az Egyesülést legitimizáló mivoltáról. Idézik Charles Seymour amerikai történészt, aki szerint „az Osztrák–Magyar Monarchia a békekonferencia megnyitásakor már csupán a múlt egy intézménye volt, a birodalom népeinek hűsége egy hónap alatt elpárolgott... A románok felszabadítókként érkeztek Erdélybe"[64]. A Magyarország „korszerűtlenségéről" vallott véleményt egyéb idézetekkel is alátámasztják, mégpedig, hogy „a Magyar Királyság nagyrészt már a békekonferencia munkájának kezdete előtt szétesett", és hogy „az nem volt más, mint egymástól különböző, egyes esetekben ellenséges fajok mesterséges és erőltetett konglomerátuma"[65].

III. Az impériumváltás konszolidációja, a területek integrálása

Mind Klimek, mind pedig Kárník elég tág teret szentelnek az új állam konszolidációjának, főképp a német kérdés tekintetében. A román szerzők viszont elsősorban a nemzeti egység megvalósulása szempontjából elemzik a Nagy-Románia létrejöttét kísérő nehézségeket.

A cseh szerzők szerint az impériumváltás a magyar csapatok kivonulásával gyakorlatilag megtörtént, bár a folyamat természetesen még elhúzódott egy ideig. Klimek a csehszlovák alkotmánnyal kapcsolatban megemlíti, hogy az nemzetállamként határozta meg az új országot, de megjegyzi, hogy a csehszlovák nemzet *nem* polgári nemzetként lett megfogalmazva, és ezért nem vonatkozhatott a németekre vagy pl. a ruszinokra. Ezzel kapcsolatban idézi Kramář egyik kijelentését, hogy „a csehszlovák nemzet minden tagjának, főleg azoknak, akik német környezetben kénytelenek élni, éreznie kell, hogy az államnemzet tagja"[66]. Kárník szintén – mégpedig meglehetősen árnyaltan – elemzi az alkotmányt és azt a konfliktust, amely a németek föderatív, valamint a csehszlovák vezetés nemzetállami elképzelései között alakult ki, és amelyben végül a cseh(szlovák) államérdek győzedelmeskedett. A nyelvi rendelkezések kapcsán pedig elismeri, hogy a „kisebbségek nyelvi jogainak korlátozásában [...] Csehszlovákia utolérte

---

[64] Uo. 6.
[65] Uo. 25.
[66] KLIMEK 2000, 147.

[...] Ciszlajtániát"[67], igaz, a körülmények nem voltak azonosak. Szlovákia autonómiáját Klimek szerint a szlovák képviselők többsége épp a magyar múlt miatt utasította el 1920 februárjában, arra hivatkozva, hogy azt csak cseh támogatással lehet kiépíteni és megvédeni. Kárník ismerteti az új csehszlovák közigazgatás kiépítésének fokozatos és nehéz folyamatát is.

A kisebbségek parlamenti jelenlétével kapcsolatban Klimek azt írja, hogy „a német és a magyar képviselők a Nemzetgyűlést szószékké igyekeztek változtatni, ahonnan világgá kürtölhették panaszaikat az állam állítólagos jogtalanságai miatt"[68], ugyanakkor megemlíti, hogy a kommunisták a kisebbségek centrifugális törekvéseinél most Csehszlovákiát jobban fenyegették. A német képviselők megjelenését a csehszlovák parlamentben Kárník is hasonlóképpen értékeli.

Az egyházi viszonyok kérdésében Klimek beszámol róla, hogy „Szlovákiában minden egyházi főméltóság magyar volt, klérusuk és Budapest pedig a békeszerződés aláírásáig bármilyen változás jogosultságát visszautasította".[69] Beneš utasítására két püspököt kiutasítottak Csehszlovákiából, Šrobár pedig légiósokkal az államhatárra kísértette a nyitrai püspököt 1920 márciusában.

A Szlovákiában uralkodó viszonyokkal kapcsolatosan Klimek megemlíti, hogy az amerikai katonai attasé 1920 augusztusának végén a határ menti járásokban kihirdetett ostromállapotról, a magyar tisztviselők tömeges elbocsátásáról és a magyar érzésű lakosság ellen létrehozott kiterjedt besúgórendszerről beszélt – „talán magyar befolyás alatt".[70] 1920 őszén pedig egy magyar parlamenti képviselő memorandumot adott át a prágai diplomatáknak, amely a „legvadabb terrorizmusról", a légiósok „garázdálkodásáról", a „magyar városlakók és munkások tömeges kiutasításairól"[71] tudósított, amit a szerző kommentár nélkül hagy.

A második magyarországi királypuccs idején végrehajtott mozgósítást a csehszlovákiai kommunisták mellett a németek és a magyarok egy része ellenezte – míg a „mérsékeltek" hallgattak, a „kifejezetten nacionalista képviselők"[72] tiltakozásuknak adtak hangot. A mobilizáció „eredménye"

[67] KÁRNÍK 2003, 111.
[68] KLIMEK 2000, 211.
[69] Uo. 150.
[70] Uo. 211.
[71] Uo. 212.
[72] Uo. 303.

1919-hez képest sikeres volt (Kárník szerint is), annak ellenére, hogy sokan – főleg a kisebbségi területeken – nem vonultak be, de a várakozás ellenére a nyugati területeken volt több gond. Szlovákiában és Kárpátalján rendkívüli állapotot vezettek be, Pozsonyban pedig ledöntötték Mária Terézia emlékművét, majd zavargásokra került sor, amit gyülekezési tilalom, valamint több egyesület és újság betiltása, internálások követtek. Ugyanakkor Klimek a kisebbségek mozgolódását bár gyakorinak, de nem teljes körűnek nevezi.

Kárpátaljával kapcsolatban Klimek szól az 1919. június 6-án, a francia hadvezetés által bevezetett katonai diktatúráról, amely teljesen csak 1922-ben ért véget. A kisebbségvédelmi szerződésben előírt önkormányzatot „nem hajtották teljesen végre"[73], a terület 1919 novemberében kapott ideiglenes általános statútumot, amelyet 1920-ban egy kormányrendelet módosított, majd 1927-ben újra – ugyancsak ideiglenes jelleggel – módosították. Nem alakult meg azonban sem a tartománygyűlés, sem a helyi kormány. Az okok között a centralista kurzus (Masarykkal szembeni) felülkerekedését tünteti fel, amely számára a kárpátaljai autonómia kényelmetlen precedenst teremtett volna a szlovákok és a németek vonatkozásában. Továbbá, hogy „az ottani emberek nem nagyon szorgalmazták a jogok bővítését, a külföld azonban néha kritizált [...]; sőt, az amerikai ruszinok »csehszlovák igáról« beszéltek"[74]. A magyar uralommal összevetve ugyanakkor a kormány nem törekedett „csehszlovakizálásra",[75] sőt még cigány iskola is létesült. Kárník könyvének második kötetében foglalkozik részletesen Kárpátalja kérdésével – Csehszlovákia itteni, egyfajta civilizátori küldetésével, amely azonban – számos eredménye ellenére – végül a külső körülmények hatására nem járhatott sikerrel; az autonómiával kapcsolatban a szerző szintén a terület „éretlenségéről" ír.

Klimek beszámolója a csehszlovák hadsereg stabilizálásáról is a bizonytalan helyzetet szemlélteti. Idézi az ideiglenesen védelmi miniszterként tevékenykedő Maurice Pellé tábornok kijelentését, amely szerint rendkívül veszélyes lenne az – eredetileg tervezett – milícián alapuló hadsereg „egy olyan államban, amely épp elnyelt 3 millió [valójában körülbelül négy – A. K.]

[73] Uo. 89.
[74] Uo. 91.
[75] Uo.

más nemzetiségű embert határai mentén. A német Csehországban és a magyar Szlovákiában szervezett milíciák az első alkalommal felkelő hadsereggé vagy egy külföldi invázió előőrsévé válhatnának."[76] A szerző még a Tanácsköztársaság utóhatásaként megemlíti, hogy a hadseregben egy 1919. augusztus 14-i utasításban elrendelték a fegyelem erősítését, „mivel különösen Magyarországról jött sok kommunista elem, amelyek titkon agitálnak hívek szerzése céljából és esetleg fegyveres felkelés kirobbantása végett... Fő céljuk a hadsereg megszerzése", a jelentés szerint „a szlovák csapatok nyitottak a »cseh elnyomást« hirdető propaganda iránt, »magyarónok« és bolsevik agitátorok találhatóak bennük".[77]

A gazdasági kérdésekkel és a földreformmal kapcsolatban is inkább a cseh–német viszony tárgyalása dominál. Klimek foglalkozik a német vagy magyar kézben lévő vállalatokat érintő, 1918 decemberétől készülő, ún. nosztrifikációs törvénnyel, amely alapján a részvénytársaságok székhelyét és igazgatóságát át kellett telepíteni Csehszlovákiába, *„csehszlovakizálni"* kellett a vezetőségüket, és a részvények többségét *„ellenséges"*[78] kezekből hazai tulajdonba kellett juttatni. Ausztria viszonylatában a szerződés megkötésére már 1920-ban, míg Magyarországgal csak 1927-ben került sor.

A földreform kapcsán mindkét cseh történész – rövid nemzetközi összehasonlítást végezve – megállapítja, hogy a csehszlovák reform végeredményben a legkiterjedtebbek és a sikerültek közé tartozott. Kárník, aki jelentős teret szentel a kérdésnek, leszögezi, hogy az elsősorban a nagybirtok ellen irányult, amely történetesen főképp német kézen volt. Mindkét cseh szerző megemlíti a reform hivatalos ideológiáját is – azaz „Fehérhegy jóvátételét", és hogy a földreform – Masaryk szavaival – „a fordulat betetőzését és tulajdonképpeni megvalósítását jelentette"[79]. Kárník a telepítésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a közvetlenebb nemzeti szándékú telepítések végül kisebb mértékűek voltak a tervezettnél, és Szlovákiában és Kárpátalján volt nagyobb szerepük. Dél-Szlovákiában a termékeny, főleg magyar területeken 90 telep keletkezett közel 2000 gazdasággal, észak-szlovákiai, észak-morvaországi, hazatérő emigráns és légiós telepesekkel. Mindkét

[76] Uo. 135.
[77] Uo. 136.
[78] Uo. 107. (Kiemelés a szerzőtől.)
[79] Uo. 286.

történész főleg a Szlovákiában és Kárpátalján végbement telepítéseket tartja hangsúlyosabbnak.

A románok története vonatkozó fejezetének szerzői – Ion Agrigoroaiei és Ioan Scurtu – megemlítik az egyesüléssel járó nehézségeket is. Az egyesülést megelőzőkhöz – a háború, az áldozatok stb. – hozzáadódtak azok a gondok is, amelyeket az új állam különböző területeinek egyesítése-egységesítése jelentett. Ezek kiegészültek a főképp az első években elkövetett hibákkal, visszaélésekkel és a külső komplikációkkal. Ismertetik, hogy az egyesülést követően „azonnal megkezdődött a történelmi tartományok integrálása az egységes román nemzetállamba"[80] – az egyesülést ratifikáló dekrétumok kibocsátásával, Erdély esetében pedig a terület három képviselőjének a kormányba történő bevonásával és a Kormányzótanácsnak a közügyek ideiglenes vezetésével való megbízásával.

A továbbiakban a szerzők egységes nemzetállamként mutatják be a háború utáni Romániát, és ennek megfelelően is foglalkoznak a nemzetiségek problémájával, azaz néhány megállapítást leszámítva alig. Igaz, szóvá teszik, hogy megnőtt a kisebbségek aránya és szerepe (főleg az új területeken), „de területi szétszórtságuknak és az állam politikájának köszönhetően nem fejlődtek ki olyan szeparatista mozgalmak, amelyek veszélyeztették volna a nemzeti egységet, mint ahogy az Csehszlovákiában, Lengyelországban vagy Jugoszláviában történt"[81], megemlítik továbbá azt a 200 000 embert, akik a magyar állampolgárságot „választották".

A későbbi (társadalmi) folyamatokról – összefoglaló munka lévén – szűkszavúan esik csak szó; kijelentik, hogy a városokban lényegében 1940-ig nem módosult a (1918 előtti) budapesti politikának köszönhetően kialakult helyzet, azaz hogy a legtöbb erdélyi város magyar vagy nemzetiségi többségű maradt. Megemlékeznek a lakosság lelkiállapotáról, amelyet jelentősen meghatároztak az 1918-as „népszavazási gyűlések", és ez az emberek politikai öntudatosodásával járt. Ugyanakkor „a romániai magyarok pszichológiai tekintetben rendkívül nehéz helyzetbe kerültek"[82], mivel évszázadok során hozzászoktak a domináns nemzet státusához, arisztokráciájuk lenézte a románokat („büdös oláhoknak" – *vlahi puturoşi* – nevezve őket), ám profitálva a demokratikus jogokból és szabadságokból a romániai ki-

---

[80] SCURTU 2003, 38.
[81] Uo. 34.
[82] Uo. 58.

sebbségek megszervezhették saját közösségi életüket. Az egyes nemzetiségek azonban különböző helyzetben voltak. A németek például megszokták a kisebbségi létet, új státusuk nem okozott nekik problémát, sőt, épp ellenkezőleg, „a szászok és svábok kinyilvánították, hogy jobban érzik magukat, több jogot és szabadságot élvezhetnek az előző időszakhoz viszonyítva, amikor a Magyar Királyság [...] részét képezték”[83]. Így eltérő volt viszonyulásuk is az új állapothoz: míg a németek a kormány közvetítésével akarták elérni céljaikat, a Magyar Párt kritikusan, sőt ellenségesen állt hozzá a román kormányzathoz. Ioan Scurtu szerint a magyar kisebbség vezetői az egyesülést követő időszakban a „passzív ellenállást” választották, bízva a párizsi békekonferencia kedvező döntésében, de 1919 novemberében egyes magyar politikai szervezetek már részt vettek a parlamenti választásokon. Scurtu, miután röviden ismerteti a Magyar Párt programját, Bányai László (romániai) magyar történészt idézi, aki szerint a magyar politikai vezetők „személye szimbolizálta az arisztokrata-konzervatív elemek túlsúlyát”, ami a párt vezetőségének „kaszt-politikájában”[84] nyilvánult meg.

A szerzők beszámolnak róla, hogy a magyar értelmiség elsősorban Trianon után aktivizálódott, politikai tevékenysége a sajátos jogok megvédésének eszméjéből indult ki, továbbá az erdélyi földreform elleni akciókban nyilvánult meg. Főleg arra irányult, hogy a magyar földbirtokosok minél több földet tarthassanak meg. A Magyar Párt többnyire izolacionista politikát folytatott, elutasítva a román pártokkal való együttműködést, és memorandumokat küldözgetett a Népszövetségnek. Ennek eredményeképpen számos „szakértő”[85] érkezett Romániába, és vonta felelősségre a román kormányt. A Népszövetséghez való fordulás azonban a későbbiek során veszített hatékonyságából, miután a legtöbb panasz „megalapozatlannak”[86] bizonyult.

Agrigoroaiei és Scurtu megállapítják, hogy a román hatóságok általában pozitívan viszonyultak a kisebbségekhez, azért, hogy elősegítsék a nemzetiségek alkalmazkodását az új viszonyokhoz és integrálódásukat a román államba. Az egész törvényhozás – beleértve az 1923-as alkotmányt is – az etnikai egyenlőség elvén alapult, de a kisebbségeknek kedvezett például az 1926-os választási törvény is, melynek köszönhetően abszolút többsé-

---

[83] Uo.

[84] Uo. 238.

[85] Uo. 60. (Idézőjel az eredetiben.)

[86] Uo.

get szerezhettek egyes megyékben; a megyei és helyi tanácsokba az egész időszakban a kisebbségek képviselőit választották be, továbbá magyar, német vagy más nemzetiségű polgármestereket választhattak[87].

A kisebbségek anyagi helyzete a románokéhoz hasonló volt, gazdasági ügyekben nem volt etnikai megkülönböztetés, így teljes egyetértésben dolgoztak egymással a románok, magyarok, zsidók, németek stb. Megszokott volt a vegyesházasság is.

Ami a földreformot illeti, a szerzők leszögezik, hogy végrehajtása során Romániában nem tettek különbséget etnikai szempontból, amit adatokkal is alátámasztanak: Erdélyben összesen 23,14%-nyi, összességében pedig több mint 200.000 kisebbségi (több mint 46.000 magyar) jutott földhöz. Megemlítik ugyan a magyar földbirtokosok tiltakozását, de az idézett számokkal azok alaptalanságát, és a kérdés inkább politikai, mintsem anyagi természetét bizonyítják[88].

Mindkét cseh szerző Csehszlovákia megalakulásának és első időszakának a bemutatását az 1929-es évvel fejezi be. Míg Klimek művének első kötetében a politikatörténetre, főképp pedig a belpolitikai eseményekre összpontosít – amit a szerző azzal is magyaráz, hogy a cseh történetírásban mindeddig (2000) ez a téma kevésbé volt feldolgozva – a korszak kultúráját és művészetét pedig a második kötet ismerteti, Kárník saját, összesen három kötetes munkájában behatóan foglalkozik a korszak történetének minden területével, a politikától a gazdaságtörténeten át egészen a városfejlődésig és a lakosság életmódjáig. A két cseh történésznél, kivált Kárníknál, megfigyelhető, hogy a problémákat több nézőpontból is látják és láttatják, vagy legalábbis felvillantják az egyéb nézőpontokat[89]. Kárníknál – főképp a jelen tanulmányban idézett román történészekhez képest – például különösen rokonszenves vonás, ahogy a történtekről elmélkedik, leszögezvén, hogy tőle idegen az az elképzelés, amely szerint a csehszlovák állam létrejötte egyfajta nemzeti-történelmi szükségszerűség volt.

---

[87] Uo. 60.

[88] Uo. 59–60., 106.

[89] Még akkor is, ha Kárník néhány elejtett megjegyzéséből úgy tűnik, hogy a dualizmus kori magyar nemzetiségi politika felől inkább a nem kimondottan magyarbarát interpretációkból tájékozódott.

A román szerzők azonban épp a „nemzeti" értékelés hagyományát követve az egységes román állam megszületésének törvényszerűségét domborítják ki. A Ceauşescu-féle nemzeti-kommunista rendszerben kanonizált, (román) nemzetállam-központú teleologikus történelemszemlélet[90] jól megfigyelhető a Nagy-Románia megalakulását leíró részekben. Így Erdély csatlakozása Romániához egy hosszú történelmi folyamat és a román nemzeti fejlődés eredményeképpen, majdhogynem elkerülhetetlen eseményként kerül bemutatásra, egy több száz éves folyamat logikus betetőzéseként. Épp az ilyen jellegű értékelés helyénvalóságát kérdőjelezte meg *Történelem és mítosz a román köztudatban* című művében Lucian Boia román történész[91]. Az impériumváltást is bemutató kötetek (a VII. rész 2. kötete és a VIII. rész) mindazonáltal ugyancsak széles körben tekintik át a korszak történetét, annak gazdasági és társadalmi vetületével együtt.

Természetesen botorság lenne azt várni, hogy az elemzett munkák *magyar szemszögből* mutassák be azokat az eseményeket, amelyek már természetükből kifolyólag ellentétes érzelmeket váltanak ki az érintett felekből, és ennek megfelelően értékelésük is különböző. De míg a két cseh történésznél inkább megfigyelhető a „nemzeti" szempont mellett is a tárgyilagosság, a román szerzők figyelmen kívül hagyják az eltérő értékelési alternatívákat. Ennek egyik okát – az eltérő koncepció mellett – a csehszlovák állam törékenyebb mivoltában is kereshetjük, hiszen itt a kisebbségi kérdéshez hozzáadódott magának a két (állam-)nemzetnek a konfliktusa is. Nagy-Romániát pedig a román szerzők (ahogy általában a román történetírás is) vitán felül egységes nemzetállamként jellemzik[92]. Mindamellett, hogy a Román Akadémia sorozata a mai román történetírást hivatott képviselni[93], a művet, illetve annak egyes szerzőit bírálatok érték a

[90] Amely természetesen számos korábbi elemet is integrált.

[91] BOIA, Lucian: *Istorie şi mit în conştiinţa românească*. Bucureşti, Humanitas, 2002. (Első kiadás: 1997, magyarul a romániai Kriterionnál jelent meg 1999-ben.) [A továbbiakban: BOIA 2002.]

[92] Igaz, már feltűntek ezzel polemizáló hangok is, Lucian Boia például az első világháborút követően újjászerveződött Romániát a nemzetállam és a többnemzetiségű állam hatáesetének nevezi. BOIA, Lucian: *România – ţară de frontieră a Europei*. Bucureşti, Humanitas, 2002, 88.

[93] Boia az egyik szerzőt – ugyan nem épp hízelgő összefüggésben – „jelenleg a leghivatalosabb román történésznek" nevezi. BOIA 2002, 6.

román történettudományon belül[94]; többek között a nemzeti-kommunista szellemiség képviselete miatt.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy összefoglaló munkákról lévén szó, a szerzők szükségszerűen leegyszerűsítenek, és nem árnyalnak – nem is árnyalhatnak – kellőképpen. Mégis főképp azért tekinthetőek ezek a munkák vizsgálatra érdemesnek – noha más művek részletesebben foglalkoznak a téma egy-egy részével – mivel az egyes („hivatalos") nemzeti történetírásokon belül ezek adják meg az alaphangot az adott időszak és eseményeinek értelmezéséhez. A témát csak felszínesen érintő, abban jobban el nem mélyülő olvasó is ezeket fogadja el viszonyítási pontnak.

Historiográfiai kitekintés

Az elemzésbe bevont művek mellett az impériumváltás diplomáciai, politikai valamint hadtörténeti vonatkozásairól, majd az azt követő társadalmi folyamatokról számos egyéb munka született az utóbbi közel két évtizedben. Cseh vonatkozásban csak két munkát említenék meg. Elsőként Eva Irmanová *Magyarország és a versailles-i békerendszer*[95] c. könyvét, amely a magyar nézőpontot is figyelembe véve – valamint bőséges magyar levéltári anyagra és szakirodalomra is támaszkodva – vizsgálja meg szélesebb összefüggéseiben a trianoni kérdéskört. Dušan Tomášek könyve, a *Hadüzenet nélküli háború. A Szlovákiáért vívott harcok 1918–1920*[96] ezzel szemben meglehetősen egyoldalúan – csehszlovák nézőpontból – dolgozza fel az időszak egyik mindeddig kevéssé feltárt fejezetét, a Felső-Magyarországért (vagy Szlovákiáért) folyó csehszlovák–magyar küzdelmet.

Román részről figyelemre méltó Irina Livezeanu Amerikában élő történésznő tárgyilagos elemzése Erdély integrációjáról az 1995-ben megjelent

---

[94] NEUMANN, Victor: *The Alternative History of Romania Textbooks as Places of Memory*. 2. (kézirat a szerző birtokában), valamint PECICAN, Ovidiu: *Istoria naționalistă și conservatoare a românilor.* Lásd: http://www.observatorcultural.ro/arhivaarticol.phtml?xid=4235

[95] IRMANOVÁ, Eva: *Mad'arsko a versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem, Albis International, 2002.

[96] TOMÁŠEK, Dušan: *Nevyhlášená válka. Boje o Slovensko 1918–1920*. Praha, Epocha, 2005.

(angolul íródott) *Kultúrpolitika Nagy-Romániában* című könyvében[97]. Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu és Costică Prodan alapos hadtörténeti munkája, a *Nagy-Románia védelmében – a román hadsereg 1918–1919-es hadjárata*[98] részletesen tekinti át az 1918–1919-es eseményeket, igaz, a művet jócskán áthatja az említett nemzetállam-központú történelemszemlélet. Gheorghe Iancu *A Kormányzótanács. Erdély integrációja Romániába* című kötetében[99] az erdélyi román Kormányzótanács tevékenységének tükrében vizsgálja meg az uralomváltást és Erdély integrálását. Az újabb munkák közé tartozik még Lucian Leuştean két kötete: *Románia, Magyarország és a trianoni békeszerződés 1918–1920*, illetve *Románia és Magyarország az „Új Európa" keretében (1920–1923)*[100], amelyek főképp diplomáciatörténeti szempontból elemzik az 1918–1923 közötti magyar–román kapcsolatokat, de szerzőjük kitér például Budapest román megszállására vagy a magyar kisebbség nagy-romániai „beilleszkedési nehézségeire" is. Megemlítendő még egy érdekes magyar–román közös vállalkozás is, egy 1998-as konferenciasorozat eredményeképpen összeállított kötet az 1918-as korszakváltásról – *Korszakvég – korszakkezdet* címmel[101], amelyből kiemelném Marcel Ştirban *Balázsfalva elitje – egyházi és iskolai személyiségek. A balázsfalvi Román Nemzeti Tanács tevékenysége (1918. november 4. –december 1.)* c. írását, Eugen Glück *Aradvidéke az 1918–19-es történelmi években* című tanulmányát, Cornel Grad és Doru E. Goron *A magyar közigazgatás felbomlása és az új, román hatalmi rendszer kialakulása Szilágy, Szatmár és Bihar megyében (1918. november–1919. április)* c. munkáját, Viorel Ciubotă *A Szatmár vármegyei Román Nemzeti Tanács az 1918. december és 1919 januárja közötti időszakban* c. dolgozatát, valamint Gheorghe Iancu és George Cipăianu *A francia katonai jelenlét és a bánáti közigazgatás (1918. novem-*

---

[97] LIVEZEANU, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania.* Ithaca – London, Cornell University Press, 1995.

[98] PREDA–ALEXANDRESCU–PRODAN 1994.

[99] IANCU, Gheroghe: *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918–1920.* Cluj-Napoca, Centru de Studii Transilvane, 1995.

[100] LEUŞTEAN, Lucian: *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon 1918–1920.* Iaşi, Polirom, 2002.; LEUŞTEAN, Lucian: *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920–1923).* Iaşi, Polirom, 2003.

[101] *1918. Sfârşit şi început de epocă – Korszakvég – korszakkezdet – The End and the Beginning of an Era.* Szerk.: GRAD, Cornel–CIUBOTĂ, Viorel–NÉMETH Péterné– GORON, Doru E. Editura Lekton, Zalău – Editura Muzeului Sătmărean, 1998.

ber –1919. augusztus) című tanulmányát, amelyek kisebb régiókra koncentrálva vizsgálták meg az impériumváltást. Az újabb román történetírással kapcsolatban kihagyhatatlan Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs kiváló historiográfiai összefoglalása a rendszerváltás utáni első évtizedről: *A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999)*[102].

A nyolcvanas évek óta jelentős mértékben nőtt a trianoni kérdéskört vizsgáló magyarországi kiadványok száma is. Ormos Mária *Padovától Trianonig 1918–1920* című kötete[103], illetve Siklós András *A Habsburg-birodalom felbomlása 1918* című könyve[104] után számos szakmunka és forráskiadvány látott napvilágot – az utóbbiak közé tartozik a Gerő András által szerkesztett *Sorsdöntések* című kötet[105], valamint a Zeidler Miklós szerkesztette *Trianon* című impozáns válogatás[106]. A békekötést és a kisebbségvédelmi rendszer létrejöttét dolgozza fel Galántai József a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján megjelent két munkája: *A trianoni békekötés 1920*, illetve a *Trianon és a kisebbségvédelem*[107]. Ugyancsak a trianoni békeszerződést, illetve annak nemzetközi összefüggéseit vizsgálja meg Romsics Ignác az azóta több kiadást is megélt *A trianoni békeszerződésben* és a *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében* című kötet több tanulmányában[108]. A Trianonnal foglalkozó irodalomból megemlíthető még a *Trianon utóélete* c. háromrészes munka[109] Szidiropulosz Archimédesz szerkesztésében. Szarka

---

[102] IORDACHI, Constantin–TRENCSÉNYI Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tiz éve (1989–1999). In *Replika 41–42.*, 2000. november, 165–194.

[103] ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Kossuth Könyvkiadó, 1984.

[104] SIKLÓS András: *A Habsburg-birodalom felbomlása 1918.* Kossuth Könyvkiadó, 1987.

[105] *Sorsdöntések. A kiegyezés – 1867, a trianoni béke – 1920, a párizsi béke – 1947.* Szerk.: GERŐ András. Budapest, Göncöl Kiadó, é. n.

[106] *Trianon.* Szerk.: ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2003.

[107] GALÁNTAI József: *A trianoni békekötés 1920.* Gondolat, Budapest, 1990; GALÁNTAI József: *Trianon és a kisebbségvédelem.* Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989.

[108] ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2001; ROMSICS Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris, 1996.

[109] *Trianon utóélete. Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából 1920–2000.* Szerk.: SZIDIROPULOSZ Archimédész. Budapest, XX. Század Intézet – Kairosz Kiadó, 2002; *Trianon utóélete. Házból, hazából kirekesztett.* Szerk.: SZIDIROPULOSZ Archimédész. Budapest, XX. Század Intézet, 2004.; *Trianon utóélete. A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón.* Szerk.: SZIDIROPULOSZ Archimédész. Kairosz Kiadó, 2003.

László *Duna-táji dilemmák* című tanulmánykötete[110] a nemzetiségi kérdés 1918 előtti és utáni alakulása mellett behatóan foglalkozik a történelmi Magyarország összeomlásával, illetve a párizsi béketárgyalásokkal csakúgy, mint *A csehszlovák államalapítás a párizsi békekonferencián 1919-ben. Diplomáciai érvek, történeti diskurzusok* című tanulmánya[111]. François Bocholier az erdélyi román politikai elit vonatkozásában járta körül az impériumváltás témáját *Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás* című munkájában[112]. Az első világháborút követő zűrzavaros időszak feldolgozása – főképp a belpolitikai fejleményekre helyezve a hangsúlyt – Salamon Konrád *Nemzeti önpusztítás 1918–1920* című műve[113]. Az erdélyi impériumváltás alapos feldolgozása Raffay Ernő tanulmánykötete, az *Erdély 1918–1919-ben*[114]; ugyancsak a román bevonulás időszakára fókuszál Fráter Olivér kötete, az *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben*[115]. A Németországban élő és a témának már számos írást szentelt K. Lengyel Zsolt *A kompromisszum keresése* című tanulmánykötete[116] többek közt kitér az impériumváltás időszakának útkeresésére is. Ide tartozik Bárdi Nándor két munkája[117] – *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)* című tanulmány, amelynek je-

---

110 SZARKA László: *Duna-táji dilemmák*. Budapest, Ister, 1998.

111 SZARKA László: A csehszlovák államalapítás a párizsi békekonferencián 1919-ben. Diplomáciai érvek, történeti diskurzusok. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a 20. században*. Szerk.: ABLONCZY Balázs, FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005, 81–98.

112 François BOCHOLIER: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a 20. században*. Szerk.: ABLONCZY Balázs, FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005, 99–116.

113 SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*. Budapest, Korona Kiadó, 2001.

114 RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.

115 FRÁTER Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben*. Hamvas Intézet, 2003.

116 K. LENGYEL Zsolt: *A kompromisszum keresése*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2007.

117 BÁRDI Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In *Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1999, 29–113. BÁRDI Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1921. In: *Aetas 1993, 3. sz.* 76–120.

lentős része épp az 1918–1919-es impériumváltás folyamán keletkezett tervezeteket rendszerezi, valamint a székelyföldi eseményekre koncentráló *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1921* című írás. Hámori Péter *Trianon után. A megfélemlített Kolozsvár* című cikke[118] helyi szinten, Kolozsvár városán keresztül ábrázolja a román berendezkedést. Az erdélyi városok átalakulásáról, valamint az átmeneti időszak alternatíváiról szól Pomogáts Béla több írása is *Változó Erdély* című tanulmánykötetében[119]. Végül érdemes megemlíteni egy folyamatban lévő vállalkozást is – a *Kisebbségkutatás* 2008. 2., Ablonczy Balázs koordinálta tematikus számát a Kárpát-medencei impériumváltásokról.

[118] HÁMORI Péter: Trianon után. A megfélemlített Kolozsvár. In *Rubicon 2005/2–3.* 92–96.
[119] POMOGÁTS Béla: *Változó Erdély*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2001.

Borsi-Kálmán Béla

Adalékok az első román koncepciós per történetéhez

A temesvári diák-összeesküvés (a „Leventeper" 1919–1920) históriája

I. A vég kezdete

1920. január tizennyolcadikán hajnali fél három körül baljós zörejek ébresztették az almánfalvi Niamessny família temesvári kúriájának háza népét. Katona- és csendőrcsizmák csikorogtak a kőkeményre fagyott hóban, majd román szitokszavak hasítottak bele a csillagtalan éjszakába. Aztán az új államhatalom nyelvén felhangzott az ordré is: *„A törvény nevében kinyitni!"*[1] – ordította a különítmény parancsnoka, s felszólításának a keretlegények puskatusának fülsiketítő zubogása adott kellő nyomatékot a Dózsa utcai porta tölgyfából ácsolt kapuján[2].

A cselédek rémülten nyitottak végül is ajtót, a ház úrnője pedig – „igazi", hamisítatlan Nagyasszony, az Adyval[3] egyazon évben, 1877-ben szü-

---

[1] NIAMESSNYNÉ MANASZY Margit: *Villámlik messziről...* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. [Budapesti Hirlap nyomdája], é. n.[1932], 206. (A továbbiakban: NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932.)

[2] Lakcím: „Niamessny Mihály dr., házt., ügyvéd, országgyűlési képviselő, Erzsébetv., Dózsau.4." Lásd. *Temesvári Cimtár 1914 – Temesvárer Adressbuch 1914.*, 95. (A továbbiakban: *Temesvári Címtár 1914.*) Itt jegyezzük meg, hogy a szövegünkben szereplő valamennyi idézetet korabeli helyesírásban tesszük közzé! – B-KB.

[3] Érdekes adalék, hogy 1897/1898 folyamán Ady Endre három és fél hónapon át maga is Temesvárott élt egy józsefvárosi „csöndes kis bútorozott szobában", amelyet az Arany János utca 13. szám alatti „nagy tölgyfakapus, sárgára festett földszintes ház hátsó traktátusában" bérelt. Öccse, ADY Lajos 1923-ban megjelent *Ady Endre.* Budapest, Amicus Kiadó, 1923 című könyvében ezt az alig több mint negyedévet bátyja élete „legszomorúbb időszaka" gyanánt jellemezte. Lásd. SZEKERNYÉS János: *Temesvár kövei. Krétarajzok a Józsefvárosból.* Temesvár, Mirton Könyvkiadó, 1998, 79. Csaknem ugyanilyen rosszul érezte magát a Bánság központjában Kaffka Margit (Nagykároly, 1880. június 1.–

letett s a korabeli pesti írófejedelem, Herczeg Ferenc köréhez tartozó leendő írónő: Manaszy Margit[4] – torkában dobogó szívvel kapkodta magára ruháit. Közben lopva kinézett az ablakon: a zúzmarás utcán egy konflis, mellette ormótlan csukott fekete autó, lámpái gyér fényében szuronyerdő csillant, a környék megszállva, a ház körülvéve. Innen bizony egy kisegér sem tudna észrevétlenül kisurranni...

Első bénító gondolata az, hogy férjét, Niamessny Mihályt[5], Temes vármegye egykori főügyészét s a lippai választókerület Tisza-párti országgyűlési képviselőjét keresik a fogdmegek, aki – nem lévén hajlandó felesküdni a vadonatúj impériumra s annak koronás főjére, I. (Hohenzollern-Sigmaringen) Ferdinánd román királyra – szerencsére nincs Temesvárott: Csonka-Magyarország székesfővárosában, Budapesten kezdett új életet. A család többi tagját – tizenhét esztendős „Mackó"-nak becézett nagyfiát és a két bájos, gesztenyebarna fürtű őzszemű bakfist: Magdit és Margitkát is oda-

---

Budapest, 1918. december 1.), aki – katonai szolgálatát kórboncnokként Temesvárt teljesítő második férje, Bauer Ervin [Balázs Béla testvéröccse] társaságában – 1915. február elejétől 1918. november elejéig lakott – kisebb megszakításokkal, albérleteiket gyakran változtatva – ebben „a kormos, poros alföldi városban". Lakcímei: Józsefváros, Ormos utca 12. (majd 10.); Gyárváros, Andrássy út 5 [6].; Andrássy út 35.; Belváros, Jenő herceg tér 3. II. em.; Losonczy tér 16. II. em. Lehangoltságának egyéb lenyomatai: „itt kucorgunk ezen a pocsék Temesváron és vágyódunk kedves Pestünkre (...) ez a Temesvár egy borzasztó hely (...) a legrosszabbul ellátott város és katonákkal agyon szipolyozva"... etc. Lásd. ROLLA Margit: *Kaffka Margit II. Út a révig...* Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új Sorozat 12 (87). Sorozatszerk.: REJTŐ István. 1983, 100, 115, 117, 121, 125, 163, 190. Ugyancsak itt mondunk köszönetet Müller Miklós New Yorkban élő biológus professzornak, aki Kaffka Margit életének temesvári epizódjára felhívta figyelmünket! – B-KB.

[4] Részleges életrajzi adatait lásd *Magyar Írók Élete és Munkái.* Megindította id. SZINNYEI József. Új sorozat. GULYÁS Pál adatgyűjtéséből s. a. rendezte VICZIÁN János. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Könyvtára, 1999, 411.

[5] Niamessny Mihály (almánfalvi) ügyvéd, szül. Temesvár 1875. augusztus 25. Életútjának rövid összefoglalóját lásd. *A magyar társadalom lexikonja.* Második bővített kiadás. Budapest, A Magyar Társ. Lexikonja Kiadóvállalat kiadása 1931, 411. Lásd még *Keresztény Magyar Közéleti Almanach.* Második kötet M–ZS. Közgazdasági Enciklopédia II. Csoport. Budapest, Nyomta a „Pátria" Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1940. 753. Lásd újabban BORSI-KÁLMÁN Béla: A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén. In *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás" témaköréből.* Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 124–125. (231. sz. jegyzet!) (A továbbiakban: BORSI-KÁLMÁN Béla 2002.)

várja júniusban – édesanyjukkal együtt. A késedelem oka a tanév zavartalan befejezése, birtok- és ingatlanügyek megnyugtató rendezése, ami, kényszerből, a ház úrnőjének kínzó, idegtépő, lélekölő s minden maradék energiáját igénybe vevő feladata.[6]

Ám a valóság olykor kegyetlenebbnek bizonyul a leghátborzongatóbb rémálomnál is: a bajonettjükkel hadonászó zsandárok két hátrakötött kezű kamaszt vonszolnak maguk előtt, arcukon kék-zöld foltok s frissen alvadt vér, szemükből könny szivárog, torkukból a vágóhídra hajtott, vesztét érző állat artikulálatlan nyöszörgése. A rohamosztagot vezető csendőrtiszt s a két detektív izgatott szóváltásából aztán az *iszonyat* is rögvest formát ölt: *nem* a *pater familias*t, hanem a család szeme fényét, utolsó reményét, a *fiút*[7] – az 1902. december 7-én ugyancsak Temesvárott született ifjú Niamessny Mihályt – „Mackót" – keresik a *Sziguranca* emberei.

A csőre töltött revolverüket szorongató detektívek szuronyos csendőrök kíséretében berontanak ifjú Niamessny Mihály szobájába, s a két összevert, szepegő bajtársat is rögvest betuszkolják: *„Mackó, add meg magad, minden el van árulva, el van veszve!"*[8] – hadarják egymás szavába vágva, fuldokolva az izgalomtól...

Az egyik magyarul is tökéletesen tudó titkosrendőr durva hangú nógatására ifj. Niamessny Mihály kényszeredetten öltözködik, halottsápadt, megkövülten ácsorgó édesanyjának pedig odasúgja: – „Mamuska, *próbáljon meg valamit. Komoly dolog. Nem tehettem másképp.*"[9]

II. A tét

Így, ezzel a valóban filmszerű és – a „folytatás" (három román diktatúra[10] s a hírhedt „kompetens" utódszerv: a *Securitate* működése) ismeretében – ma is hátborzongató jelenetsorral indul a Trianon körüli, alig két kurta esz-

[6] Vö.: SZÉKÁCS György: A temesvári leventepör. Ifj. Niamessny Mihály története. 2. rész. In *Új Magyar Vetés,* 1934. november 10. 3.; és X. rész, 1935. április 10. 3. (a továbbiakban: SZÉKÁCS); valamint NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 106.

[7] NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 207.

[8] NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 207.

[9] NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 208.

[10] Vö. Lucreţiu PĂTRĂŞCANU: *Sub trei dictaturi.* Bucureşti, Forum,1945.

tendőt felölelő zavaros „átmeneti"[11] történelmi időszak (s benne a nem kevésbé kusza magyar–román viszony) egyik leghíresebb *short story*ja, amely, hála a bánsági s főként temesvári hírlapírók szorgos tényfeltáró és krónikási tevékenységének, a temesvári *„Leventeper"* címen 1920 januárja és júniusa között, vagyis a *magyar fátum* bekövetkezésének talán legérzékenyebb fázisában, állandó izgalomban tartotta a kortársakat s a szélesebb újságolvasói közvéleményt egyaránt.

Az érdeklődésre meg is volt minden ok: a *Bánság* (Bánát) – s benne az elismerten legdinamikusabban „polgárisodó" soknemzetiségű, mégis erősen magyarosodóban[12] lévő hungáriai nagyváros: *Temesvár,* a történelmi Dél-Magyarország gazdasági centruma és stratégiai kulcsa – hovatartozása, ha lehet még az „átrendezésre" (elcsatolásra) kiszemelt többi régió (Csallóköz, Felvidék, Kárpátalja, Partium, Máramaros, Vajdaság, Erdély stb.) sorsánál is jobban foglalkoztatta a nagyközönséget. Már csak azért is, mert ez nem egyszerűen a *győztes–vesztes* sémával leírható cseh(szlovák)–magyar, szerb(horvát)–magyar, illetve román–magyar ügy volt, hanem – a diadalmas *Entente*-fővárosokból nézvést – két mohó „szövetséges és társult hatalom": *Szerbia* és *Románia* beláthatatlan politikai-stratégiai-taktikai bonyodal-

---

[11] A korszak egyik jeles szerzőpárosa az „átmeneti idők krónikája" kifejezést használja, lásd JAKABFFY Elemér–PÁLL György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938.* Budapest, A „Studium" Kiadása, 1939, 110. (A továbbiakban: JAKABFFY–PÁLL 1939.)

[12] Lásd részletesen BORSI-KÁLMÁN Béla 2002, 35–44. Temesvár nagy hirű polgármestere – Telbisz Károly – nekrológjában a következő minősítés olvasható: „az első magyar kultúrváros megalkotója", *Temesvári Hirlap,* 1914. július 15. Lásd. A. K. [ALEXA Károly]: Az erény, a kötelességérzet és a szépség. Gozsdu Elek temesvári közéleti szereplése és levelezése. In *Kertünk Istennel határos – Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915* [A szöveggondozás, a jegyzetek és a névmutató PONGRÁCZ P. Mária és ALEXA Károly munkája]. Budapest, Kortárs Kiadó, 2001, 686. (Vö. GEML József: *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. (1914 VI. 15.–1919 IX. 4.)* Timisoara, Helicon Könyvnyomdai Müintézet, 1924. 17. (a továbbiakban GEML 1924.); Telbisz életrajza uo. 28.). Lásd még Manaszy Margit alábbi romantikus hangulatú 1915. január 10-i jegyzetét is: „én nemzetem, én hős és bolondos, lelkesedni tudó magyar nemzetem, aki elvérzesz most a csatatereken, érzed Te is úgy, mint én, hogy nagy történelmi pillanatok ezek, mikor az első ezer német gránátos nehéz léptei végigdübörögnek ennek a *nagy magyar városnak* a kövezetén"? [kiemelés tőlem – B-KB], NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 69. (Székács György, a Leventeper első krónikása „ősmagyar városnak" minősíti, lásd *Új Magyar Vetés,* 1935. március 11. 4. (első bekezdés).

makkal, sőt akár nyílt fegyveres összecsapással is fenyegető akut *(belső)* konfliktusforrása.[13] S arra, különféle okokból Rómában, Londonban és Párizsban is oda *kellett* figyelni![14] Hiszen, mint ismeretes, a kérdéses területet, a hajdani *Délvidék* nemzetgazdaságilag legértékesebb keleti zónáját Belgrád és Bukarest finoman szólva csak erősen elnagyolt (legalábbis jórészt vitatható) „történelmi jogon" ugyan, ám annál alaposabban megfontolt (kétségbevonhatatlan) nyers gazdasági-közlekedési s hadászati érvek és érdekek alapján *teljes egészében* magának követelte!

Paradox módon épp ez a stratégiai-hatalompolitikai *képlékenység* s a nyomában járó nagyhatalmi érdekkülönbözőség adott tápot a bánsági német (sváb) törzslakosság, az iparosodás s a szervezett betelepítés eredményeként mind számosabb (helyenként őshonos) magyarság s leginkább a kevert vérű s vegyes népességű, ám egyre inkább *magyar tudatú* temesvári polgár-

---

[13] A szerb–román acsarkodás kiváltó oka részben az antantígéretek összehangolatlanságában rejlik (a földrajzi-demográfiai és egyéb ismeretek hiányosságán túl, némi valószínűsíthető felelőtlenséggel megtetézve): „Az 1915. augusztus 18-án kelt aide-mémoire Szerbiának ígérte Boszniát, Hercegovinát, Dalmácia egy részét, Szlavóniát, Horvátországot, Fiumét, a történeti Magyarország délszlávok lakta részeit, így a Bánátot [Bánságot] is, amennyiben nem teszi le a fegyvert, hanem harcol tovább. 1916. augusztus 17-én – hosszú tárgyalások eredményeként – a bukaresti szerződésben az antant Romániának ígérte Erdélyt, a Partiumot, a Debrecen–Szeged vonaltól keletre eső területeket, a Bánátot (megfeledkezve a Szerbiának tett ígéretéről), Bukovinát." Lásd. L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945.* Egyetemi jegyzet, 2. bővített kiadás; Történelmi Figyelő Könyvek 3. Debrecen, Multiplex Média Debrecen, 1995, 10–11. (A továbbiakban: L. NAGY Zsuzsa 1995.) Vö. SZTÁRAY Zoltán: A bukaresti titkos szerződés – Hogyan adták el Erdélyt az antanthatalmak? In *Új Látóhatár* (Különlenyomat az 1980. 1. számból, 1–15. (térképvázlat a 15. oldalon!). Lásd még.: *Trianon.* Szerk.: ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 17–18. és PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 193. (A továbbiakban: PALOTÁS 2003.) Lásd még, román szemszögből: V. V. TILEA: *Acþiunea diplomaticǎ a României. Nov. 1919–mart. 1920.* Sibiu, Tipografia Poporului, 1925. (különösen: *Chestiunea Banatului.* 135–148. A könyv magyarul is hozzáférhető: *Románia diplomáciai működése 1919 novemberétől 1920 márciusáig.* Ford. BOTOS János. Lugoj– Lugos, A „Magyar Kisebbség" kiadása, Nyomták Husvéth és Hoffer, 1926. 115–127. (A továbbiakban: TILEA 1926.)

[14] Vö. JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969, 18. Lásd bővebben ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 36, 120–122, 156–157, 180, 187, 189–192, 244–245, 307, 320, 327, 340, 343–345, 353. (A továbbiakban: ORMOS 1983.)

ság és „városi közönség" (birtokosság, hivatalnoki kar és, nem utolsósorban, a lakosság mintegy tíz százalékára rúgó szintén többnyire már magyarul beszélő és érző zsidóság![15]) vérmes reményeinek is: Róth Ottó alig két hónapos *Bánáti Tanácsköztársaságát* (1918. október 31. [november 21.]–1919. január 14.[16]) szerb megszállás (1918. november 17.–1919. július 27.[17]), majd, átmenetileg – nyilvánvaló katonapolitikai céllal: a román és szerb csapatok hermetikus szétválasztása okán[18] – a *Keleti Szövetséges Hadsereg* (Armée Alliée d'Orient) francia és szenegáli egységeinek 1919. július végi szintén tiszavirág-életű (július 27.–augusztus 12.) temesvári bevonulása[19] követte.

---

[15] Vö. BORSI-KÁLMÁN Béla 2002, 62–65, 135–137. (268. sz. jegyzet) Irodalmi „megközelitésből" lásd még GASPAROVICH László: Határváros. In GASPAROVICH László: *Végeken.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982, 9–82. (különösen 80.)

[16] GEML 1924. 92–93, 100–101. Ormos Mária, más forrásból (HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. c. művére hivatkozva), úgy tudja, hogy Róth Ottó 1919. február 20-ig volt „a bánáti néptanács" vezetője, ORMOS 1983, 213. (Ez esetben jelen sorok írója több hitelt ad az akkor még hivatalban lévő pedáns temesvári polgármesternek!)

[17] GEML 1924, 98., 142.

[18] „Miután a Bánát [Bánság] birtoklásáért a délszláv és a román egységek összecsaptak, őket francia alakulatok választották szét, s egyben Szegedet és környékét is megszállták. E részeken a közigazgatás magyar kézben maradt." Lásd. L. NAGY Zsuzsa 1995, 24. Vö. HAJDU Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921.* Budapest, Gondolat, 1989, 119.

[19] A temesvári bürgermeister visszaemlékezéseiből kiderül, hogy egymást váltó francia egységek hosszabb-rövidebb ideig már korábban is állomásoztak Temesvárott – a város vezetősége számára ismeretlen céllal, lásd. GEML 1924, 98, 101–102, 120–121, 135, 152. (Geml feljegyzéseiből megtudjuk például, hogy az első tizenötezer fős francia hadtest Gambetta tábornok vezetésével 1918. december 3-án érkezett. Gambettát már másnap Farret generális váltotta fel, a következő nagyobb kontingens Prunot tábornok vezényletével 1919. március. 19-én kvártélyozta be magát a Ferencz József laktanyába, a harmadik francia ármádia parancsnoka – générale de Tournadre – pedig 1919. augusztus 5-én jelentette be a francia katonai közigazgatás bevezetését, két nappal azután, hogy látványos külsőségek közepette a román hadsereg is bevonult, Ionel Brătianu román miniszterelnök pedig hivatalos temesvári villámlátogatása keretében német nyelven ecsetelte a városra – „a román állam keretében" – váró ragyogó jövőt, kerek nyolc nappal a román államhatalom 1919. július 28-i bevezetése *után*. Így igazán nem csoda, hogy a derék temesvári „bürgerek" teljesen belefásultak a nagy jövés-menésbe, és semmit sem értettek az egészből. Kivéve persze a *lényeget,* megszokott korábbi életvitelük,

Mindennek további folyományaként a módos bánsági sváb parasztság s a többnyelvű, ám magyarosodóban lévő városi polgárok – főként a temesváriak – eleinte nem vették igazán komolyan sem a zömükben ókirályságbeli román hadosztályok 1919. augusztus 3-i megjelenését, sem azt, hogy Őfelsége, az Isten kegyelméből uralkodó I. Ferdinánd király (s legfőbb hadúr) fennkölt stílű – az 1919. július 28-i temesvári lapok reggeli kiadásában[20] közhírré tett, utóbb a fontosabb középületekre is kiszögezett – parancsa Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területét „örök időkre" *Nagy-Románia* (a Román Királyság) integráns és elidegeníthetetlen részévé, vegyes etnikumú, ötnyelvű (román–német–magyar–szerb–bolgár) népét pedig, „egyszer s mindenkorra",[21] román alattvalóvá nyilvánította. Mindezt pedig jó néhány hónappal a hivatalos trianoni *végzések* kihirdetése s érvénybe lépése *előtt*...

Hiszen ugyanezt tették a szerb megszállók is, Misics vajda (Živojin Mišić, a szerb [jugoszláv] főparancsnok) emberei, arról nem is beszélve, hogy papíron – s *elvileg* – még semmi sem dőlt el: a versailles-i békekonferencia még javában ülésezett, gőzerővel folyt a kulisszák mögötti alkudozás, s bár az antantközpontokból gyakran szivárogtak ki nyugtalanító hírek, azok

---

régi szép világuk pusztulását, amit Geml, emlékiratainak egy másik helyén (nemcsak szűkebb pátriájára, hanem „széles e hazára" is gondolva) ekképpen öntött formába: „el kell vesznünk, ha az egész világ ellenünk van"! (GEML 1924, 91.). Vö. NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932. 190–191. (itt: Monsieur le Commandant Prunot látogatása a *Pályaudvari Hölgybizottság* vezetőjénél!), és Radu PĂIUŞAN: *Mişcarea naţională din Banat şi Marea Unire (1895–1919)*. Timişoara, Editura de Vest, 1993, 180. (A továbbiakban: PĂIUŞAN 1993.)

[20] GEML 1924, 149. Vö. SZÉKÁCS György: A temesvári leventeper. If. Niamessny Mihály története. IX. rész. In *Új Magyar Vetés*, 1935. március 25. 4.

[21] Vö. SZÁSZ Zoltán: *Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén*. Különlenyomat a *Századok* 1972. évi 2. számából, 331. (A továbbiakban: SZÁSZ 1972.) Lásd még PĂIUŞAN 1993, 181. A román hatalom (és hadsereg) erdélyi térfoglalásához lásd bővebben RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1987 (különösen:), 195-254. (A továbbiakban: RAFFAY 1987.) Vö. TÓTH Károly Antal: Egy kárpát-medencei sorsforduló. Számvetés-kísérlet Raffay Ernő könyve kapcsán című színvonalas ismertetésével. In TÓTH Károly Antal: *Hova – tovább. Az Ellenpontok dokumentumai, esszék, tanulmányok*. Szombathely–Stockholm, Magyar Ökumenikus Önképzőkör–Savaria University Press, 1994, 113–123.

cáfolata is nemegyszer – s sokszor rangos nyugati napilapokban[22] – nyomdafestéket látott, bizonyosat pedig – talán néhány tucat valódi *bennfentest* kivéve – szinte senki sem tudott[23]...

---

[22] Ilyen, reménykedésre, illúziókergetésre alkalmas értesüléseket tartalmazott például az a cikk, amelynek létezéséről az alábbi híradásból értesülhetünk: „Páris [sic!] [1920] január 29. A *Journal des Débats* irja, hogy a legfelső tanács nem engedte át véglegesen Besszarábiát Romániának. A végső döntés valószínűleg csak akkor lesz, ha Románia kiüriti a megszállott magyar területeket a békeszerződésben megjelölt határokig." Lásd. *Az entente tudja, hogy Magyarország nem fogadja el a békét.* Csak a magyar területek kiüritése után kapja meg Románia Besszarábiát. In *Világ.* 1920. január 30. 5. (főcím; a részcím kiemelése tőlem – B-KB) Vö. TILEA 1926.,77–97.

[23] A háború és a forradalmak utáni magyarországi közhangulat (ezen belül az akkori bánsági életérzés) illusztrálása gyanánt szöveghű formában (ismét a korabeli ortográfia szabályai szerint) mellékeljük az egyik temesvári hetilap munkatársának 1920 márciusában keltezett – *A temesvári összeesküvés* című helyzetjelentését: „Népes faluk, virágzó városok tüntek el a föld színéről. Millióknak kellett elvérezni, millióknak kellett nyomorékká lenni, míg jött az entente győzelme. Magyarországon pedig Kunék borzalmas pünkösdi királysága pusztitott eszeveszettül.

A néma éjszakából elősurran egy autó. Két-három revolverlövés furódik a csöndbe, egy fekete iv [sic!] siet a Dunára, platschol, spriccel a víz és másnap éhes, vézna kis árvák sirva keresik atyjukat, szerető hitvesi karok hiába várják szerelmes párjukat.

Temesvár szerencséről beszélhet. Elkerülték a háboru közvetlen borzalmai, elkerülte a proletárdiktatura áldása. Lakóssága zavartalanul folytathatta megszokott munkáját, élelméről gondoskodva volt és lassan visszatért a szivekbe a nyugalom, a biztonság érzete, mely a román csapatok bevonulása után napról-napra erősbödött.

És ha voltak is, akik rettegéssel nézték a jövőt, bölcs belátással megalkudtak a helyzettel és betért a szivekbe a régóhajtott béke.

És ekkor, amikor már megnyugodtak a kedélyek, egyszerre csak elterjedt a hir: a hatóságok felfedeztek egy összeesküvést. Több letartóztatás történt és az emberek izgatottan várták a további fejleményeket. Az első letartóztatásokat, melyek 1919. évi november hó 24.-én történtek, folyó évi január hó utolsó napjaiban ujabb és ekkor már tömeges letartóztatások követték. Mindenfelé erről beszéltek. Rettegéssel tárgyalták egy esetleges puccs eshetőségeit. *Senki biztosat nem tudott s így a legképtelenebb hirek keringtek a városban.* A különféle vidéki lapok a leglehetetlenebb hireket közölték [...]" (kiemelés tőlem – B-KB) Lásd. *Szenzáció. Politikai és Kritikai Riportlap.* Felelős szerkesztő: PÉTER Pál. I. évfolyam 4. szám, 1920. március 21. 3. Vö. MIKÓ Imre sommás véleményével: „[...] kétségtelen, hogy [1918–1920 között] az erdélyi magyarság teljes tájékozatlanságban élt s a budapesti zűrzavar sem segítette elő a józan ítéletalkotást mindarról, ami körülöttünk történt [...]" Lásd. MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 december 11.-től 1940 augusztus 30.-ig.* Budapest. A „Studium" Kiadása, 1941. (Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem [EPMSZ] [reprint] kiadása, Bern, 1987.) 17–18. (A továbbiakban: MIKÓ 1941.)

Annak, hogy a *Leventék pöre* ilyen (viszonylag) nagy port vert föl, az eddig elmondottakon kívül két további – egymással s az előzményekkel is sok szálon összefüggő – fő oka volt. Az egyik rögtön az, hogy a frissiben berendezkedő új (román) államhatalomnak elemi érdeke volt, hogy helyzetét megszilárdítsa s haladéktalanul stabilizálja egyik legértékesebb 1920-as történelmi zsákmánya egyelőre igencsak törékeny s szétfolyó viszonyait. Az újonnan szervezett, eleinte természetesen kipróbált „régi emberek" szolgálataira[24] is rászoruló román hatóságoknak igazán nem volt mindegy, hogy miként tudnak úrrá lenni a világháborús évek, az osztrák–magyar vereség, a fokozódó gazdasági, élelmezési s egyéb aprócseprő napi gondok, spanyolnátha stb. okozta fásultság, lehangoltság, a birtok- és honvesztéstől való rettegés, létbizonytalanság, lelkiismereti és identitásválság, valamint a két forradalom és az ismétlődő (szerb–francia–román) katonai megszállások után (nyomán) szinte törvényszerűen bekövetkező általános *káosz*[25] fölött! Vagyis határozottságot, szilárdságot s legfőképpen *erőt* kellet felmutatniuk!

Különösen érvényes ez a mindenkori „civil" hatalom erőszakszervezeteire, kivált az állambiztonsági szervekre és a titkosrendőrségre, mely(ek)nek szintúgy presztízst és respektust kellett szereznie. Bizonyára nem véletlen, hogy a szinte akadálytalanul előrenyomuló román hadsereg térfoglalásával

[24] A román államhatalmat hivatalosan 1919. július 28-án „vezették be", ám Temes és Torontál megye, valamint Temesvár – „de Tournadre tábornok parancsára és a nagyszebeni kormányzótanács javaslatára" (GEML József) kinevezett – új prefektusa, Aurel Cosma – immár az új főhatalom államnyelvén – felszólította a tisztviselői kart s a polgármestert, hogy folytassák munkájukat, Gemlt „mindössze" arra kérte, hogy engedje át neki a szobáját, mert, úgymond, „a megyeházán a szerbek még asztalt és széket sem hagytak", s 1919. szeptember 4-i végleges felmentéséig teljes bizalmáról biztosította, s különösen pénzügyekben gyakorlatilag szabad kezet adott neki. Sőt az új román főpolgármester – Stan Vidrighin, korábbi „városi vízvezetéki igazgató"– sem küldte azonnal el, hatéves mandátumát maradéktalanul kitöltve – noha rendelkezési állományban – 1920. július elsejei nyugdíjba vonulásáig „a földszinten megürült szobák egyikében" folytatta napi tevékenységét, megtarthatta címét, illetményeit, lakását, még „a fogatot is"! Ennek persze ára volt, hivatalban csak az maradhatott, „aki leteszi a román hüségesküt"! [sic!]. Lásd. GEML 1924, 149–150, 153–154, 156.! Vö. MIKÓ 1941, 16–17.!

[25] Geml József szikár, csak a tényekre szorítkozó emlékiratainál autentikusabb látleletet az általános zűrzavarról elképzelni is nehezen lehet, lásd még az előző jegyzetben közölt helyzetképet is!

csaknem egyidejűleg a *Sziguranca* is munkához látott[26] „a nemzet újraegyesítéséért folyó háború"[27] eredményeként az anyaországhoz (vissza)került tartományokban, különösen Erdélyben, a Partiumban – és a Bánságban. Márpedig közismert, a „különleges szolgálatok" fogaskerekei akkor is mozgásban tartandók, ha különösebb indok nincs is működtetésükre. Hát még „csúcsidőben" – a román nemzetstratégia sokáig csupán titokban remélt teljes diadalának[28] sorsdöntő hónapjaiban!

A bukaresti és a nagyszebeni román politikusoknak kapóra jött tehát a temesvári „összeesküvés," hiszen úgy tetszett: rámenős felderítéssel, célratörő nyomozással, egy kis kompetenciával, némi szerencsével és a szokásos sajtópropagandával szinte bármit „bizonyítani" lehet majd vele: felségárulást, az állam megdöntésére irányuló bűnös üzelmet éppúgy, mint a legnagyobb történelmi rivális (ellenfél), az egyelőre közös erővel letiport, „területi átrendezésre" ítéltetett, nemzeti méltóságában mélyen megalázott, ám változatlanul félt Magyarországgal – közelebbről a szerveződőben lévő Horthy-hadsereg szegedi főparancsnokságával – való cinkos együttműködést. Mindennek pedig végső célja nem is lehet más – gondolták –, mint Nagy-Románia imént

---

[26] Vö. NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 210, 213.; RAFFAY 1987, 136–137, 141. stb. Lásd még FRÁTER Olivér: *Erdély román megszállása 1918–1919.* Tóthfalu, Logos Grafikai Műhely, 1999, 19–88. A Bánságra vonatkozóan lásd PĂIUŞAN 1993, 178–181.

[27] Vö. Constantin KIRIŢESCU: *Războiul pentru întregirea României, 1916–1919. I–III.* Bucureşti, 1925, és uő.: *I. C. Brătianu pentru pregătirea războiului de întregire*[a neamului]. Bucureşti, 1936.

[28] Szintén rendkívül bőséges szakirodalmából lásd. például David SPECTOR: *Rumania at the Paris Peace Conference.* New York, Bookman Associates, 1962; GH. IANCU–G. CIPĂIANU: *La consolidation de l'union de la TRANSYLVANIE et de la ROUMANIE (1919–1919). Témoignages français.* Bucarest, Editura Enciclopedică, 1990; V. FL. DOBRINESCU: *România şi sistemul de pace de la Paris (1919–1923).* Iaşi, Institutul European Iaşi, 1993; Traian SANDU: *Le système de sécurité français en Europe Centre-orentale. L'exemple roumain 1919–1933.* Paris, L'Harmattan, 1999; Catherine DURANDIN: *Histoire de la nation roumaine.* Bruxelles, Éditions Complexe, 1994, 73–87.; Catherine DURANDIN: *Histoire des Roumains.* Paris, Librairie Arthème Fayard, 1995, 228–240. Magyar változatban: *A román nép története.* Budapest, Maecenas Könyvek, 1998, 213–223. (A továbbiakban: DURANDIN 1998.) A román nemzeteszme (és diplomácia) diadalútjának legújabb összefoglalóját adja Florin CONSTANTINIU: *O istorie sinceră a poporului român* [ediţia a II-a revăzută şi adăugită]. Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1999, 253–294. Vö. SZÁSZ 1972. 331.

s „örök időkre" deklarált területi integritása megbontására irányuló ördögi machináció![29]

Egy ilyen „veszedelmes államellenes szervezkedés" ténye ugyanakkor – megfelelő tálalásban – egyfelől arra is alkalmasnak látszott, hogy a párizsi „szakemberek" ébredező szakmai lelkiismeret-furdalását tompítsa, és „a három nagy" (Alexandre Millerand, Lloyd George, Francesco Saverio Nitti) az utolsó utáni pillanatban valamilyen csoda folytán netán mégis feltámadó magyar szimpátiáit ellensúlyozza[30]; másrészt korrekt, határozott s gyors lezárása aduként szolgálhatott a román hatóságok hozzáértése, jóhiszeműsége s emberséges magatartása – politológiai szakkifejezéssel: legitimációja – bizonyítására. Ideértve persze azt a távolról sem mellékes járulékos hasznot is, hogy – példát statuálva – hosszú időre kedvét szeghette a „zavartkeltő elemek" és, a dolgok logikájából következően, a magyar „irredenta" mozgolódásának.

S ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy a „leventék" és korosabb bajtársaik egyaránt többnyire „jó családokból" származtak, némelyikük egye-

[29] Vö. Jászi Oszkár 1920-as romániai utazásának tapasztalataival: „Take [Tache] Ionescu [1858–1922, kora egyik legjelentősebb román politikusa, Jászi bukaresti látogatása idején külügyminiszter] [...] A legtermészetesebbnek tartja, hogy Magyarország revanchera készül, csak a mostani időpontot tartja esztelenségnek"; [Alexandru] „Averescu [tábornok, az 1907-es nagy román parasztfelkelés egyik vérbefojtója, a Jászi vizit idején miniszterelnök] (...) A revanche-törekvést természetesen ő is kikerülhetetlennek tartja, de most mindenekfelett egy békés Magyarországot óhajt, melyet hajlandó minden téren támogatni. A nagy összefüggéseket éppoly kevéssé látja, mint Take-Ionescu". Részletek *Jászi Oszkár naplójából, 1920* (1920. november 27-i és november 29-i feljegyzések). Lásd. LITVÁN György: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből.* Budapest, Akadémiai Kiadó és Nyomda, 1985, 1243, 1245. (Különlenyomat a *Századok* 1985. évi 5–6. számából.) Bővebben: *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.* A kötetet összeállította, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette LITVÁN György és SZARKA László. Regio–Könyvek 4. Budapest, Gondolat, 1991, (különösen:) 110–117, 174–178.

[30] A kezdetben „négy nagy" kulisszák mögötti intenzív alkudozásáról lásd. Paul MANTOUX: *Les délibérations du Conseil des Quatre.* Paris, CNRS, 1955. Bővebben: *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates. 1918–1932. I–IV. köt.* ÁDÁM Magda (főszerk.)–LITVÁN György–ORMOS Mária (szerkesztők). Budapest, Akadémiai Kiadó, Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences, 1993–2000.

nesen a temesvári politikai és értelmiségi *elit* krémjéhez tartozott, úgy hiszszük, nem szükséges tovább ecsetelnünk e szövevényes – azóta csaknem teljesen feledésbe merült – história korabeli sajtóvisszhangját és politikai horderejét.

III. Kik voltak – és mit akartak?

De nézzük most meg közelebbről, kik is voltak az érintettek. Kik „keveredtek bele" tényleges résztvevőként, szimpatizánsként, tanúként, törvényszéki orvosként, avagy védőügyvédként a „történetbe"?

Lássuk tehát először a listát – alfabetikus sorrendben – foglalkozásuk és, amennyiben sikerült kideríteni, életkoruk feltüntetésével – a negyvennégy *vádlott* nevét[31] kiemelve[32]: Ambrus Béla (volt csendőr őrmester, tanú), Ambrus József (21 éves, elektrotechnikus, tanú), Antus László (tanú), Bajza [Bajzáth] Gyula (őrmester, magyarországi ügynök), *Bayer László* (18, tanuló, apja vasúti tisztviselő), Bárvig Ödön (védőügyvéd), *Bergmann Károly* (17, tanuló), *Berkes József* (36[33], tanár [korábban tábori lelkész, majd hírlapíró, a *Temesvári Napló* (külső?) munkatársa]), *Bíró Béla* (24, postai segédtiszt), Blaskovits [Blaskovics] Ferenc (apátkanonok, a püspöki szentszék elnöke, tanú), *Bozsin* (Bozsits, Mozsny?) *Nándor* (nyolcadik osz-

---

[31] A lajstrom jó néhány olyan személy nevét is tartalmazza, akik vagy azonnal megszöktek (például Mike József szegedi főhadnagy és Hosszúfalussy Miklós [Kornél] szintúgy szegedinek mondott, ám a valóságban temesvári hírszerzők, valamint a hírlapi források és tanúvallomások szerint „ekzaltált", valójában igen agilis és hatékony Dolch Adolf „postatisztviselő", a mozgolódás egyik *tényleges* szervezője), vagy később kerültek a román hatóságok kezébe, miként a forrásokban hol Bajza őrmesterként, hol Bajzáth Gyula „magyar tiszt" gyanánt emlegetett horthysta ügynök, aki ráadásul elfogatása *után* (és – feltételezésünk szerint – a Leventeper első fordulója, vagyis 1920. március 29.–április 8. *előtt*) súlyosan terhelő *valótlan* adatokat közölt kihallgatóival. Vö. JAKABFFY–PÁLL 1939, 108–109.! (A több változatban szereplő vagy nehezen azonosítható nevek esetén szögletes zárójelet alkalmaztunk – B-KB)

[32] A forrásokban, föltehetően hírlapírói elhallások miatt több változatban szereplő nevek esetén kerek zárójelet alkalmaztunk, amennyiben pedig a lajstromba vett családneveket a *Temesvári Címtár* 1910-es, illetve 1914-es (ismereteink szerint utolsó) kiadásában is megtaláltuk, úgy a hitelesnek tekintett alakot szögletes zárójelbe tettük, kételyeinket, ha a többszöri kontroll esetén is maradtak, kérdőjellel érzékeltettük. (Ugyanez vonatkozik a jegyzetekben előforduló további mellékszereplők adataira is!)

tályos tanuló), *Braun János* (18, reáliskolai tanuló),[33] Brunner András (16, ipariskolai tanuló, tanú), Bugél Jenő (38, lapszerkesztő, korábban tanfelügyelő, tanú),[34] dr. Bürger Géza (törvényszéki orvos),[35] *Delbl Ferenc* (17, nyolcadikos gimnazista), *Dér István* (21, joghallgató), Dolch Adolf (postai alkalmazott), dr. Endrőczy László (tanú), *Erdélyi Béla* (18, tanuló), Fall Endre (28, a Városi Konviktus igazgatója, tanú), *Feigl* [Veigel] *Ede* (18, nyolcadikos gimnazista), Ferry József (tanú), *Fiacska* [Fiatska] *Béla* (18, felső kereskedelmi iskolai tanuló), *Galgóczy Gyula* (17 vagy 18, másodikos kereskedelmi iskolai [más forrás szerint: erdészeti szakiskolai] tanuló), *Gera Pál* (17, kereskedelmi iskolai tanuló, Galgóczy barátja), *Gömöri Lajos* (18, ipariskolai tanuló), *Harmos* (Halmos, Harmosch?) *Géza* (fogtechnikus), Horváth József (védőügyvéd), Hosszúfalussy Miklós [Kornél] (magyarországi hírszerző tiszt), *Jánossy* [Jánosi] *Vilmos* [Sándor?] (18, ipariskolai tanuló), *Juhász Jenő* [János] (a kegyesrendi gimnázium VIII. osztályos tanulója, édesapja: postatisztviselő, közelebbről: „postaaltiszt"), *Jung József* (20, dettai lakos, tanuló[?]), Keller Ferenc [Franz Koller] (18, középiskolai [más forrás szerint: ipariskolai] tanuló), *Konlecher* [Kohnlechner] *Károly* (17, reáliskolai tanuló, apja cukrászmester), *Ladányi Jenő* (17, felsőkereskedelmi iskolai tanuló), *Leposa* [Leposan] *Árpád* (húsz év körüli orvostanhallgató), *Lindner János* (17, nyolcadik osztályos tanuló, „reálista"), *Linka* (Link?) *László* (20, joghallgató), Lobmayer Nándor (báziási plébános, tanú), Longauer Nándor (tanú),[36] *Mayer Ervin* (kegyesrendi gimnázium nyolca-

---

[33] 1918/19-ben VII. oszt. tanuló, Praznovszky István és Mozsny [sic!] Nándor osztálytársa. Lásd. *Temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola Értesítője* az 1917–1918. tanévről. XLVIII. szám. Szerk. Dr. BERKESZI István. Temesvár, Nyomtatott Uhrmann Henrik Könyvnyomdájában, 1918, 27.

[34] Az ügyben meglehetősen kétes szerepet játszó Bugél a hadbírósági tárgyaláson ilyenformán határozta meg identitását: „anyanyelve német, nemzetisége magyar". Lásd. *Temesvári Hírlap*, 1920. április 4. (vasárnap), 2.

[35] A perről készült sajtótudósítások többnyire nem jelölik meg az „érintettek" felekezeti hovatartozását. Erre azonban Bürger dr. esetében mégis következtethetünk, abból ti., hogy ő nem a keresztre, illetve a Szentírásra, hanem „Mózes kőtábláira" esküdött tanúvallomása előtt. Lásd. *Temesvári Újság*, 1920. április 3., címlap. *Magyar Országos Levéltár*, K 610, IV. C. 1. (A továbbiakban: MOL.)

[36] A Longauer családra ezt az adatot találtuk: „MÁV szertár: Főnök: Longauer Károly ellenőr". Lásd. *Temesvári Első Magyar Naptár 1917. Közönséges Év.* Temesvár, Csendes Jakab Könyvnyomdája, 47. (A továbbiakban: TEMN 1917.)

dik osztályos tanulója), *Márton Albert* (43, brassói születésű ügyvéd), *Marx Dezső* (23, pesti joghallgató), Mike József (főhadnagy, szegedi hírszerző tiszt), *Misek* [Mischek] *Ferenc* (30, tanár, a Városi Konviktus felügyelője[37]), Nagy József (20, cipészsegéd, a katolikus legényegylet vezetőségi tagja, tanú), *Niamessny Mihály* (17, nyolcadikos kegyesrendi gimnáziumi tanuló), Nosek [Noszek] Broniszláv (51, lengyel származású tartalékos alezredes, tanú), *Palkó* [Balkó] *Ferenc* (16, diák), Pollák Frigyes (postai főtisztviselő, Dolch Adolf főnöke, tanú), *Praznovszky* [Práznovszky] *István* (19, nyolcadikos reáliskolai tanuló), *Rech Béla* (16, reáliskolai tanuló), *Reibl Mihály* (30, r. kat. lelkész, a katolikus legényegylet igazgatója), Risztics György (védőügyvéd), *Rolko* (Rolkó) *Sándor* (17, nyolcadikos piarista gimnáziumi tanuló), Schipter [Schipner] János (19, vasúti raktáros: „a spicli"), *Schön Péter* (18, kereskedelmi iskolai tanuló), *Schrauder György* (26, joghallgató, leszerelt géppuskás tiszt), *Schuch* [Schuh] *József* (26, leszerelt hadnagy, pesti kereskedelmi hivatalnok [más forrás szerint: kereskedelmi akadémiai hallgató]), Schmitzer (Schnitzer) Jakab (45, vaskereskedő, tanú), *Schuster István* [Gáspár] (17, kereskedelmi iskolai tanuló), Skuteczky Miksa (védőügyvéd),[38] *Sperling János* [Károly] (17, ipariskolai tanuló), *Steiner Ferenc* (64, egykori országgyűlési képviselő, földbirtokos[39]), Szabolcska Mihály [1862–1930] (58, református lelkész, tanú), *Szabó Lajos* (19, gimnáziumi tanuló), Tornya Gyula (43, védőügyvéd), *Török Lajos* (30, rendőrtiszt, tartalékos hadnagy), *Trilsch* [Trillsch] *Péter* (18, gimnáziumi tanuló [más forrás szerint: tanárjelölt]), Treml[40] [Trengl] József (16, tanuló), Unterweger

---

[37] Korábban „városi könyvtári alkalmazott". Lásd. GEML 1924, 111.

[38] Ügyvédi irodája: Belváros, Jenő herceg utca 11. *Temesvári Címtár 1914*, 122. Egy adat szerint – a „zsidó nemzeti párt" képviseletében – részt vett egy tanácskozáson, amelyet a távozóban lévő szerb hatalom egyik helyi képviselője 1919. június 3-ra hívott össze. GEML 1924, 130.

[39] Jóllehet idézett forrásaink 66 évesnek tüntetik föl, az ő születése és halála pontos dátumát (Szekernyés János jóvoltából) is tudjuk: 1856–1936. SZEKERNYÉS JÁNOS: A virrasztások évada. In *Heti Új Szó* [Temesvár] 2001/20. 13.; vö. *Temesvári Ujság*, 1920. április 1., 2. *MOL*. K 610, IV. C. 1.

[40] Ez esetben szinte bizonyos, hogy *Treml* a helyes változat, hiszen a XX. század egyik legtehetségesebb *magyar* nyelvésze – s a magyar–román kapcsolatok történetének egyik alapkönyve (Rómaiak, *románok és oláhok Dácia Trajanában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia ,1935) szerzője – Tamás Lajos (1904. március 23-án ugyancsak Temesvárott született, és 1984. szeptember 19-én hunyt el Budapesten) édesapja: Treml János „bánsági születésű fodrászmester"; édesanyja pedig Tamás Julianna volt, egy „székely

János (tanú), *Vészel* [Bészl, Wésel, Veszely] *Károly* (18, reáliskolai tanuló), Virág [Virágh] Nándor (17, lakatossegéd, tanú), [báró] *Wildburg* (Wilburg) *Walter* (16, piarista diák)

Egyéb mellékszereplők: Adamov Dusán [a városi rendőrség volt kapitánya, a bűnügyi osztály korábbi vezetője] (Tornya Gyula védőügyvéd kéri tanúként való kihallgatását!), Avender lugosi román képviselő (terhelő adatok birtokában volt Bugél Jenő kétes múltját illetően!), Liþia és Pascu („felsőbb utasításra" visszarendelt román védőügyvédek), Hubián Miklós [Nicolae Hubian] kapitány (hivatalból kirendelt román védőügyvéd), Bíró Demeter (?), Kirioi (Kirici) [recte: Chiroiu], Coste [Costea] Gyula (Márton Albert fővádlott hatalmi nyomásra visszalépett román nemzetiségű védőügyvédjei), Beiler [Weiler (?)] József (tanú), Gehl Ferenc (ex-őrmester, tanú), Istenes Böske (Gera és Galgóczy barátnője, akit hébe-hóba Schipter is „látogatott"), a Hesz testvérek, Strom Antal, a Maretics fivérek (Dér István vallomásában szereplő személyek!), Kovacsik [Kovalcsik] Lajos (tanú), Krausz János (tanú), Lamberg [Lambert] János (tanú), Lázár András (távolmaradt tanú), Meskó Béla és Szombathy István (a *Temesvári Napló* hírlapírói), Dr. Wieser-Vida Péter (a *Temesvári Napló* felelős szerkesztője; mindhármuk tanúként való beidézése felmerül Berkes József vád alá helyezett kollégájuk vallomása kapcsán, amelytől a hadbíróság végül is eltekint!), Muth Gáspár és Sztura Szilárd ügyvédek, Striegl József tanár (mindhárman Török Lajos vallomásában szereplő temesvári polgárok!), Pálffy ? (Trilsch Péter társa, kihallgatására nem került sor), Petiescu [Petrescu?] György (tanú), Schäffer (Schiffer?) (volt rendőrkapitány, Tornya Gyula védőügyvéd tanúként való meghallgatását szorgalmazza), Schneider Mihály [Miklós?] („nyugalmazott" őrmester, tanú), Székely (Marx Dezső vallomásában szereplő személy), Tichy (Misek Ferenc tanár és Dolch Adolf orsovai ismerőse, akinél – állítólag – „harmincezer gránát van elrejtve"), Tudvare Sándor hadnagy (Mayer

---

kovácsmester lánya". Tamás Lajos 1933-ig *Treml Lajos* néven jegyezte korai publikációit. Lásd például: TREML Lajos: *A románság őshazája és a kontinuitás – Die Uhrheimat der Rumänen und die Kontinuitätsfrage*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1931. Ennek alapján feltételeztük tehát, hogy rokonságban lehetett Treml Józseffel. (A *Temesvári Cimtár* 1910-es kiadásában két Treml-familia szerepel, az 1914-es változatban viszont csupán egy: „Treml József háztulajdonos, asztalosműhely, Józsefváros, Begabalsor 38." (Temesvári *Cimtár 1914.* 137.) Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991) A – Z.* Főszerk.: KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 886.

Ervin szüleihez bekvártélyozott katonatiszt, tanú), Róth [Rock (Rech?)] Mihály, Szakács (?), Tóth[41] (Dér István vallomásából kiderült, hogy ez utóbbi két fiatalember szintén részese volt a szervezkedésnek, Dér Tóth lakásán találkozott Mikével, és Niamessnyvel együtt ott tette le a hűségesküt, sőt Szakács két gépfegyverrel is rendelkezett! Minden valószínűség szerint Tóth és Szakács 1920. január 18-a, vagyis a letartóztatások kezdete előtt ugyancsak ismeretlen helyre távoztak); Chimigeriu [Ghimighiescu] Konstantin [Constantin] „kirendelt vasúti hivatalnok" (tanú), Teleszky [Delescu?] (Reibel Mihály vallomásában szereplő „vasúti hivatalnok", aki – úgymond – „tud felvilágosítást adni a [gép]fegyverekről"); Weil [Beil?] Emil (tanú), Cornea és Zelliger (a szövegösszefüggésből kivehetően: a temesvári vasúti távirda és telefonszolgálat alkalmazottai)[42], dr. Pop ezredorvos, dr. Schröder, dr. Springer és dr. Szattler törvényszéki orvosok; a temesvári polgárőrség parancsnokának kiszemelt Nosek Broniszláv helyetteseiként számba jöhető három katonatiszt: Berichel, Röhling,[43] Brenner őrnagyok; Benz (Bene), Sartkó (Sertkó), Wermer [Werner] („volt tisztek"); Berki és Heller [Haller] kapitányok (Schuch József szegedi „kapcsolatai"), Nikolaevits István aktív főhadnagy (Bíró Béla vallomásából), Hidu János [Ioan] „hadbírósági pretor" [más forrás szerint: a 19. divizió pretora] (őrnagy, a temesvári fogház parancsnoka, tanú), Aurel Cosma temesvári prefektus, Victor Mercea alprefektus; dr. Bárdossy Ágoston „román rendőrprefektus [-helyettes]" (Schipter besúgása alapján a szervezkedés felderítésére irányuló nyomozás elindítója!), Janku [Iancu] János [Ion], a „kolozsvári kormányzó-tanács igazságügyi reszortja tisztiszolgája" [más forrás (maga Schipter) szerint: kolozsvári pénzügyigazgatósági tisztviselő! (pénzügyőr?)] (Schipter János barátja, az ösz-

---

[41] Alexander Tóth! Szövegösszefüggés: „...in der Wohnung des Alexander Tóth in der Vorstadt Fabrik Mitglied der Organisation geworden"! (Egyelőre nem tudtuk azonosítani, hogy a két szóba jöhető gyárvárosi Tóth Sándor közül melyikről (netán egy harmadikról) lehet szó, mivel az 1914-es temesvári címtár szerint további öt Tóth család lakik még a kerületben! Vö. *Temesvári Címtár 1914,* 136–137.; a személyazonosságát övező homályt tovább növeli, hogy a Leventeper behatóbb ismeretében, és a vele kapcsolatos történések kontextusának átgondolásából sajnos az is elképzelhető, hogy a nevét rögzítő német és magyar sajtómunkás a *Dolch* nevet *Tóthnak* hallotta, és így az önálló életre kelt!

[42] Zelliger Ágost 1917-ben „posta- és távirda felügyelő" Temesváron, TEMN 1917, 42.

[43] Lásd „Cs. ss kir. katonai hatóságok Temesvárott. Katonai Osztály. Elöljáró a vezérkari főnök. Beosztva [...] Röhling Miklós főhadnagy", TEMN 1917, 36.

szeesküvés másik feljelentője!); rendőrtisztek (nyomozók): Bain [Baik?] Lázár rendőrparancsnok, Boncsa,[44] Bobrik, Chernolatetz rendőr ügyvéd („judele poliþist"), Gutzu, Kállay, Liuba rendőrprefektus, Mitra József csendőr hadnagy [más forrás szerint: János, alhadnagyi rangban], Mona [Molnár?] (aradi detektív, Mitrával együtt az összeesküvés felgöngyölítői!), Popovits Kornél, Szávics, Újvári, Stoika (Stojka Sebő r. főhadnagy) [Stoica] aradi rendőrfőnök (Geml szerint korábban temesvári rendőrfőkapitány, Geml 1924, 150.) etc.

Ez a bizonyára pontatlan s távolról sem a „teljesség igényével" összerótt lista – az átírási bizonytalanságokat, téves olvasatokat, elhallásokat, átfedéseket s egyéb hibalehetőségeket is figyelembe véve – körülbelül 155-160 egyén részleges személyi adatait tartalmazza.

A lajstromba vett családnevek közül nagy valószínűséggel mintegy 60-65 német (germán) eredetű (vagy „svábos" hangzású); egyértelműen magyar (vagy magyarosított) mintegy 35; északi szláv (szlovák, lengyel, cseh) eredetűnek tetsző: 22-24; délszláv (bolgár, horvát, szerb): 11-12; csaknem bizonyosan románnak minősíthető: 18-20; bizonytalan (Antus?; Fiatska?; Harmos?; Hesz?): 4; számunkra végképp azonosíthatatlan (Avender?; Bárvig?; Ferry [lotharingiai francia?] 3!

A felsorolás, mely – nyomatékosan hangsúlyozzuk – felületi jegyek alapján és *nem* nyelvészeti-etimológiai szigorúsággal készült,[45] csupán hozzávetőleges pontosságú (a bizonytalanság már a két-három formában is előforduló nevek helyesírásán is tetten érhető!), arra azonban megítélésünk szerint *mégis* alkalmasnak látszik, hogy a Bánságban s magában Temesvárott a korábbi két évszázad során lezajlott dinamikus demográfiai, telepítéspolitikai, társadalomtörténeti, társadalomlélektani (betagozódási-hasonulási) folyamatok arányait (és jellegét) érzékeltesse s némi fogódzót nyújtson értelmezésük megkísérléséhez.

A minket közelebbről érdeklő 44 vád alá helyezett személy esetében ugyanez a hevenyészett számítás az alábbi eredményt hozza:

[44] Forrásainkban egyetlen Boncsa nevű egyént találtunk: „Kir. tanfelügyelőség Temesvárott. Szolgálatra berendelt áll. Tanitók: [...] Boncsa Gyula", TEMN 1917, 48.

[45] A magyar(országi) családnevek etimológia-szempontú elemzésének ismereteink szerint legjobb kézikönyve KÁLMÁN Béla debreceni nyelvész-akadémikus *A nevek világa*, Budapest, Gondolat, 1967, című műve.

Német (sváb): 20 (Bayer, Bergmann, Braun, Delbl, Feigl [Veigl], Jung, Konlechner [Kohnlechner], Lindner, Mayer, Marx, Rech, Reibel, Schön, Schrauder, Schuch, Schuster, Sperling, Steiner, Trillsch, Wildburg);

Magyar: 14 (Berkes, Bíró, Dér, Erdélyi, Galgóczy, Gera, Gömöri, Jánossy, Juhász, Ladányi, Márton, Palkó, Szabó, Török);

Szláv: 4 (Bozsin[46] [Mozsyn], Niamessny [eredetileg: Nemessányi], Praznovszky, Rolkó);

Román: 1 (Leposa [Leposan]);

Bizonytalan: 5 (Fiacska [Fiatschka], Harmos [Harmosch? Halmos?], Linka,[47] Misek [Mischek?], Vésel [Wésel, Bészl, Veszely]).

Mindez akár rosszízű „gyökerészésnek" is tetszhetne, ha nem tudnánk, ezúttal teljes bizonyossággal, hogy minden vádlott, „kivétel nélkül" *magyar nemzetiségűnek,* és – két személyt leszámítva[48] – magyar anyanyelvűnek nyilvánította magát! Ám ezek közül is csupán a jelek szerint szombathelyi illetőségű Schuch József kért *német* tolmácsot vallomása szabatosabb megtételéhez.[49] Míg ifj. Niamessny Mihály, tudván, hogy a román hadbíróság elnöke, Virgil Economu ezredes a Párizs környéki *Saint-Cyr* akadémián végezte tanulmányait, franciául kívánt vallani!

---

[46] A *Bozsin* név szerb eredetére analógiás alapon az alábbi életrajzi adatokból következtethetünk: „Bozsin Timot szűcsmester, szül. Perlesz 1883. Középiskoláit Perleszen és Nagybecskereken végezte [...] A görögkeleti szerb egyházközségnek régi számottevő tagja." Lásd. *A Magyar Társadalom Lexikonja. Negyedik bővített kiadás* [Pótkötet]. Budapest, A Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat kiadása, 1933, 9. (A Rolkó családról időközben megtudtuk, hogy Rolkó Rezső „községi tanító" – Rolkó Sándor piarista gimnazista édesapja – a XX. század elején, a katolikus bolgárság fészkéből, Vingáról települt Temesvárra! A kutatói hála ez esetben dr. Szlatkay Istvánt – Rolkó Sándor 1946-ban Budapesten született unokaöccsét – illeti!)

[47] Ez esetben is szinte bizonyosra vehetjük, hogy hírlapírói elhalláson alapuló tévesztésről lehet szó, mert a temesvári lakónévjegyzék 1910-es kiadásában négy, míg az 1914-es változatban három *Link família* szerepel, *Linka* azonban egy sem! Ha ezt hitelesnek tekintjük, akkor a Link családnevet szintén sváb eredetűnek vélelmezhetjük. (Jóllehet egy helyütt a Linka név viselője szláv keresztnévvel – „Linka *Bohuszláv* mávfelügyelő" – fordul elő... Lásd. TEMN 1917, 45.)

[48] *Temesvári Hírlap.* Felelős szerkesztő és kiadótulajdonos: POGÁNY Mihály. XVIII. évfolyam, 39. szám, 1920. március 30. (kedd), címlap.

[49] „Acuzatul [Schuch] cere să vorbească în limba germana, deoarece ştie mai bine decât ungureşte" (Schuch vádlott engedélyt kér, hogy németül beszélhessen, mert [németül] jobban tud, mint magyarul). In *Banatul.* Director: Dr. D. VONIGA; prim – redactor: Dr.

Szórványos adatainkból, amelyek hézagos voltát fokozza, hogy – ismételjük – a személyazonosság talán legszilárdabb támpontját – az anya nevét – szinte sehol sem tüntetik föl, mégis jó néhány érdekes *tény* hüvelyez-

---

St. At. OPREANU. nr. 28, joi, 1 Aprilie 1920. Vö. *Temesvári Napló*. Felelős szerkesztő: Dr. WIESER-VIDA Péter. 1920. március 31. (szerda), 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1. Schuchot egy másik forrás „sváb származású és anyanyelvű volt magyar hadnagy" gyanánt említi (JAKABFFY–PÁLL 1939, 108.!). Ugyanakkor Schuch vallomásában azt állítja, hogy Szombathelyen lakó beteg nővéréhez kívánt – Szegeden át – utazni: „Szegedig eljutottam s ott igazolványt akartam szerezni, de nem adtak, mert nem vagyok odavalósi." Lásd. *Temesvári Hirlap*. XVIII. évfolyam, 40. szám, 1920. március 31. (szerda). Temesvári származása ellen szól, bár azt nem zárja ki, hogy korábban Pesten élt (egy házban lakott Misek Ferenccel), s amikor Temesvárra jött, Misek közbenjárására a Hungária Szállóban berendezett Városi Konviktusban kapott szállást, amelynek barátja felügyelője volt, vagyis, ha csupán viselkedéséből indulnánk ki, arra kellene következtetnünk, hogy sem lakása, sem rokona nem volt a Bánság székhelyén! (Ennek látszólag ellene szól, hogy az 1914-es temesvári lakónévsorban ezt olvashatjuk: „Schuch György háztulajdonos, Gyárváros, Legelősor 12.", *Temesvári Cimtár 1914*, 119. – Nem tudhatjuk viszont, hogy Schuch György kije (apja, nagybátyja, unokatestvére etc.?) volt-e a vádlottnak, s azt sem, hogy 1919/20-ban egyáltalán az élők sorában volt-e még! Ugyanakkor ez esetben sem zárható ki, hogy S. József esetleg óvatosságból vagy családtagjai iránti tapintatból nem kereste föl őket!) A perről részletesen beszámoló sajtótudósításokból különben nem derül ki, hogy Schuch mellett ki volt a másik, magát németnek valló vádlott, az viszont igen, hogy a tanúk közül is csupán Nosek Broniszláv lengyel eredetű (s mint kiderült *nem* ős-temesvári) nyugállományú alezredes vette igénybe az egyik hivatalból kirendelt tolmács – történetesen a szerb nemzetiségű Zsivánovits rendőrkapitány – segítségét! Vö. *Temesvári Hirlap*. 45. szám, 1920. április 7. (szerda), címlap! Dr. Zsivánovits Mihály egyébként régi, megbízható munkatárs, a világháború idején szolgálatai elismeréseként *Ferencz József r. hadi d. l. k.* kitüntetésben részesült. (Lásd. GEML 1924, 78.), s már a szerb csapatok 1918. november közepén történt bevonulása idején (közelebbről a szerb hadosztályparancsnok – Georgievits György – 1918. november 20-i temesvári szemléje alkalmából) tolmácsi teendőket látott el! (GEML 1924, 98–99.). Sőt egy román historikus szerint másfél hónappal az 1918. november 4-i szerb megszállás után, december 27-én rendőrfőkapitánnyá (prefet de poliţie) nevezték ki. Lásd. Nicolae ILIEŞCU: *Timişoara. Monografie istorică. Volumul I.* Timişoara, G. Matheiu kiadása, 1943, 118.; a kinevezés tényét Geml 1919. február 20-ára datálja, GEML 1924, 119. A temesvári román hadbíróság elnöke (Virgil Economu ezredes) és a közvádló (Spiridon Iorgulescu kapitány) családnevét természetesen *nem* vettük figyelembe, hiszen ők bukaresti lakosok voltak, s csupán ideiglenesen, szolgálati érdekből tartózkodtak Temesváron!

hető ki. Például két esetben is pontosan megállapítható, hogy milyen családnevet cseréltek föl egy másikkal, azaz miről – mire változtattak![50]

Mielőtt továbblépnénk egy *objektív tényre,* rá kell tehát világítanunk: a sajátos bánsági viszonyok közepette, a Temes-vidék előző két évszázadának mozgalmas demográfiai fejleményeiből, telepítéspolitikájából s dinamikus társadalomtörténetéből következően az itteni „polgárok" *identitásválasztása* minden más egykori magyarországi tartomány lakosainál nehezebb, körülményesebb és bonyolultabb, hiszen az alternatíva megduplázódik: nem *két*, hanem *négy* eshetőség *(nemzettudat) között* lehet és *kell* választaniuk!

S mindezzel párhuzamosan még egy kérdést föl kell tennünk! Szociológiailag-társadalomtörténetileg vajon miként rekonstruálható az összeesküvők zárt köre?

Hely hiányában[51] most csupán összegezzük megállapításainkat: a résztvevők és a gyanúba keveredtek, jóllehet felső középosztálybeli származásra utaló foglalkozások (főgimnáziumi tanár, okl. mérnök, bankigazgató, szállodatulajdonos, vasúti tanácsos etc.) is szép számmal akadnak szüleik (és feltételezett rokonaik) között, jószerével *mégsem* a szűken vett bánsági elit tartozékai! Jó néhány jel vall inkább arra, hogy többnyire amaz etnikailag és szociológiailag egyaránt erősen heterogén, „polgárisodóban", egyszersmind magyarosodóban lévő közeg részei és „produktumai", amelynek tagjait a jelenség egyik legjobb helyi ismerője – végeredményben maga is társadalomtörténeti-szellemi „párlata": Méliusz József[52] (1909–1995) – „polgár-magya-

---

[50] A jelenség elmélyült tanulmányozásához nélkülözhetetlen a KARÁDY Viktor–KOZMA István szerzőpáros *Név és nemzet, családnév – változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a dualizmustól a kommunizmusig.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002, című alapvetésének ismerete! Névanyagunk számbavételéhez lásd különösen az idézett munka II., A liberális nemzetállam és a névváltoztatás társadalmasítása, 1881–1918 c. fejezetét (49–114.)

[51] Lásd, kimerítő részletességgel: BORSI-KÁLMÁN Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik. A temesvári Levente-pör: 1919–1920.* Budapest, Noran, 2006 (első fejezet; a továbbiakban: BORSI-KÁLMÁN 2006.).

[52] Méliusz édesapjának neve és temesvári lakcíme: Nelovankovits Miklós háztulajdonos, Gyárváros, Kertész utca 8. A lajstromban Nelovacskovits [sic!] Miklós pénzügyi irodatiszt – Gyárváros, Uri utca 18. – is szerepel (uo.), akit – ezúttal „Nevolankovics Miklós" formában – valóban megtaláltunk a „Temesvári Magy. Kir. Pénzügyi Igazgatóság" munkatársainak „Pénzügyi irodatisztek" rovatában, vö. TEMN 1917. 44. Méliusz szellemi arculatához, erősen arisztokratikus, mégis demokrata habitusához lásd újabban Tóth

roknak", „beamter-magyaroknak" nevezett. Ama rétegek és egyének sajátos, olykor fura, *mégis* organikus halmazának, amelyek (és akik) a múlt század második évtizedében már igencsak közel kerültek áhított úti céljukhoz; ahhoz, hogy maguk is hamisítatlan „úriemberekké", közelebbről „magyar úri családokká" váljanak.[53]

Ezt a természetesnek, szervesnek érzett s visszafordíthatatlannak remélt „emelkedő" társadalomtörténeti-társaslélektani folyamatot törte meg (majd fordította később visszájára)[54] a háború, a forradalmak sora, az összeomlás, a szerb–francia–román hadsereg bánsági térfoglalása – majd az új államhatalom erőszakszervezeteinek, intézményeinek és azok képviselőinek-működtetőinek temesvári megjelenése.

IV. Mi és hogyan történt?

A román vádhatóság megalapozottnak remélt vélelme: dr. Márton Albert brassai születésű 43 éves helyi ügyvéd az értelmi szerző, sőt ő a mozgolódás főembere is. Az viszont már eskü alatt vallott pozitív tény, hogy – valamikor 1919 őszén – ifj. Dér István I. éves joghallgató, egy bizonyos Tóth Sándor nevű egyén[55] józsefvárosi lakásán tartott megbeszélésen lett a „Levente Szövetség" tagja. Mike József szegedi hírszerző főhadnagy és – egy másik alkalommal – ifj. Niamessny Mihály jelenlétében! A román vizsgálóbíró kérdésére azonban Dér kerek perec kijelenti, hogy sem Márton dr., sem pedig ő nem vett részt a szervezkedés irányításában!

A Mártonhoz képest – talán fiatalabb korából következően – feltűnően beszédes és sokkal egyenesebben válaszolgató Dér István persze azért le-

Imre (szül. 1921-ben Szatmáron) visszaemlékezéseit. In VÁRDY Péter: *Az életben van, amit az ember nem tesz... és tesz.* Budapest, Pont Kiadó, 2004, 129–131.

[53] Vö. MÉLIUSZ József: *Város a ködben.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 22, 44, 46.

[54] A folyamat elfogulatlan vizsgálatához igen fontos elméleti fogódzókat nyújt és távlatos megközelítéseket kínál BÁRDI Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus.* Pozsony, Kalligram, 2004, című úttörő jelentőségű munkája (témánk szemszögéből lásd különösen: 17–18., 25.!) Erről újabban lásd. BÁRDI Nándor: Otthon és haza. In: *2000. Irodalmi és társadalmi havi lap,* 2006/2., 30–39.

[55] Mint föntebb már jeleztük, adataink pontatlansága miatt sajnos nem zárható ki, hogy a laptudósítók Dolch nevét Tóthnak értették!

hetett ennyire kategorikus, mert vallomása egy szemernyit sem árthatott a „szervezőknek": Mike és „Tóth" nyomát 1920 januárjában a román hatóságok már bottal üthették, ugyanúgy „megugrottak", mint Dolch Adolf 24 esztendős „exaltált" postatisztviselő[56] – és még jó néhányan a gyanúba keveredettek közül.

E „szenzációs bonyolult ügyben"[57] különben a kortársak is csupán találgatásokra szoríthozhattak, ám különféle jelekből 1919 őszén arra következtethettek, hogy Temesvárott „valami készül". Szemet szúrhatott nekik, például, hogy Aurel Cosma prefektus november folyamán több hirdetményt szögeztetett ki a város központi helyein fekvő épületek falára, amelyekben nyugalomra szólította fel a lakosságot.

Aztán a hónap közepén a prefektúra erélyes intézkedéseket foganatosított a kegyesrendi gimnázium igazgatósága ellen, mivel a felsőbb osztályok tanulói több alkalommal is hevesen tüntettek a kötelezően előírt román nyelvórák bevezetése ellen. Olyannyira, hogy a függelemsértés megismétlődése esetén a prefektus az intézmény bezárását is kilátásba helyezte.[58] Nem szükséges különösebb képzelőerő annak feltételezéséhez, hogy a románórákat dacosan bojkottáló növendékek tekintélyes hányada a „temesvári főiskolai és középiskolai ifjúság magyar nemzeti érzésű tagjainak – akkor még – titkos tömörüléséhez, a „Leventeszövetséghez"[59] tartozott, és szinte bizonyosra vehető, hogy igen sokan közülük magába az ekkor szerveződő s annak nevet is adó tényleges összeesküvésbe is ilyen-olyan mértékben és

---

[56] A Jakabffyék összefoglalójában és a temesvári újságtudósításokban egyaránt „Adolf" néven szereplő fiatalembert (akiről csupán annyi derül ki, hogy egy ideig Biró Béla munkatársa volt a temesvári postánál) nem találtuk meg forrásainkban. Az Állami Főgimnázium 1917. szeptember 5., 6., 7-én írásbeli, míg 10-én szóbeli érettségi „vizsgálaton" átesett növendékei lajstromában viszont felbukkan „Dolch Sándor (VIII. oszt.; magánt.), Nagyvárad, Bihar m. 1899 dec. 3." neve, aki „érett osztályfokozatot nyert". Lásd. *A Temesvári Állami Főgimnázium XXI. ÉRTESITŐJE.* Közli: RÉDAY János igazgató. Temesvár, Nyomtatott Uhrmann Henrik Könyvnyomdájában, 1918, 23. és 25.! Életkora alapján – hacsak nem volt egy nála valamivel idősebb testvérbátyja vagy unokatestvére – nem zárható ki, hogy „Adolf" azonos „Sándorral"... Lásd ehhez Reibel káplán vallomását, aki az ügyész kérdésére, miszerint ismerte-e Dolchot, igennel válaszolt: „20-22 éves fiatalember volt". In *Temesvári Napló.* 1920. március 31., 2. *MOL.* K 610, IV. C. 1.

[57] Lásd. A temesvári összeesküvés. In *Szenzáció.* I. évfolyam, 4. szám, 1920. március 21. 3.

[58] JAKABFFY–PÁLL 1939, 107.

[59] Uo.

minőségben „belekeveredtek". Ez alól természetesen ifj. Niamessny Mihály, a piarista gimnázium nyolcadikos tanulója és jó néhány osztálytársa (Deibl Ferenc, Feigl Ede, Juhász Jenő, Mayer Ervin, Rolkó Sándor)[60] sem volt kivétel, annál is kevésbé, mert a vállalkozóbb kedvűek közülük, ipari és kereskedelmi iskolai évfolyamtársaikkal együtt, már pontosan egy esztendővel korábban megízlelhették a „katonásdi" romantikáját: poétikusan ifjú koruk ellenére is néhány hétig tagjai lehettek a temesvári diákőrségnek.[61] Így nem csupán uniformist,[62] fegyvert,[63] hanem járőrszolgálatuk ellenértéke gyanánt még némi „zsoldot" is – egy adat szerint „tíz koronát naponként"[64] – kaptak. Ez a rohanó események sodrában már akkor, egy év elteltével történelmi távlatba kerülő[65] mozzanat különben igen-igen fontos *adalék* történetünk feltárásához s végkifejletének megértéséhez, mert perdöntőnek érzett s annak is bizonyuló érvet – legalábbis nehezen kifogásolható ürügyet – szolgáltatott hőseinknek a haditörvényszéken elhangzott legsúlyosabb román vádak – felségárulás, az állambiztonság aláásása céljából kifejtett szervezett aknamunka etc. – cáfolatára. Közelebbről arra, hogy ők, akárcsak az őszirózsás forradalom mozgalmas napjaiban, öntudatos bánsági lokálpatrióta mivoltukban csupán a „bolseviki" zavargások esetleges megismétlődésének megakadá-

[60] A teljes osztálynévsort (osztályfőnök az 1918/1919-es tanévben: Nagy Aurél) lásd a *Temesvári Kegyesrendi Főgimnázium* ÉRTESITŐJE *az 1918–19. iskolai évről.* Közzéteszi: Dr. BOTH Ferenc igazgató. Temesvár, Csanádegyházmegyei Könyvnyomda, 1918, 18. Vö. *Temesvári Napló,* 1920. április 2. 1. *MOL*, K 610, IV. C. 1. Itt jegyezzük meg, hogy míg a tanévet Juhász *jeles,* Deibl, Feigl és Niamessny *jó* tanulmányi eredménnyel zárta, addig Mayer az „Egy tárgyból elégtelen" rovatban szerepel. Uo.

[61] Lásd *Temesvári Hirlap*. 1920. április 2. 1.

[62] Vö. NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 179.; SZÉKÁCS I., *Uj Magyar Vetés,* 1934. október 25. 3.

[63] Részlet az egyik résztvevő – Lindner János – vallomásából: „A gépfegyvereket a hozzávaló töltényekkel a Hunyady kastélyban találtuk, *a lőfegyverek és revolverek pedig az 1918ki* [sic!] *diákőrségtől – melynek én is tagja voltam 21 napig – maradtak meg*" (kiemelés tőlem! – B-KB). Lásd *Temesvári Ujság*. 1920. április 1. 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1. Vö. *Temesvári Hirlap*. 1920. április 2. 1.; *Ellenzék,* 1920. április 2. 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

[64] Lásd Galgóczy Gyula tanúvallomását: *Temesvári Napló*. 1920. április 2. 3. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

[65] „A megszálló szerb csapatok parancsba követelték be annakidején a fegyvert a lakosságtól. Miért nem engedelmeskedett? A fiu szeme a messzeségbe révedt. Szerbek. 1918. Egy évtizede is van talán." (Az egyik névtelenül szereplő résztvevő haditörvényszéki meghallgatását felidéző naplórészlet, lásd *Leventeper-összefoglaló,* 8. fol.)

lyozása érdekében tevékenykedtek... S ezt is kizárólag csupán arra az esetre tartogatták, ha – ezt persze őszintén remélték – a román hadsereg a párizsi békeszerződés értelmében ugyanúgy a Bánság és Temesvár elhagyására kényszerül, akárcsak 1919. július 27-én a szerbek...

A szövevényes ügy felderítése különben az 1919. november 24-i letartóztatásokkal kezdődött (akkor kapták el a valószínűleg „nyelvnek" használt Bajza-Bajzát József szegedi felderítő őrmestert, akitől a jelek szerint a terhelő adatok tekintélyes hányada származott!), s attól kezdve gőzerővel haladt.

A román nyomozók munkáját számos körülmény segítette. Ezek között első helyen kell megemlítenünk a „magyarok" közmondásosan szószátyár természetét: a szomszéd országok vegyes lakosságú vidékein közhelyszámba megy, hogy „leszakadt nemzetrészeink" tagjai – tisztelet itt is a kivételeknek – nem tudnak titkot tartani, az első csalafinta kérdésre kiadják a legbizalmasabb információkat is.

Szó mi szó, nem történt ez másként 1919. október–decemberében a Bánság székhelyén sem[66], bár itt enyhítő körülménynek számíthatjuk be a szereplők zsenge életkorát és tapasztalatlanságát. Az eredmény azonban siral-

[66] Sőt két évvel később sem, amit az akkor már működő bukaresti magyar nagykövetség egyik beosztott diplomatája – Vörnle [János] követségi titkár – „A Bánáti politikai helyzet" című »TITKOS« minősítésű, hivatali főnökének báró Rubido Zichy nagykövetnek címzett – elemzésének záró passzusa is tanúsít: „Végül legyen szabad Excellenciádat felkérni, hogy fenti jelentésemet a legszigorubban [sic!] titkosan méltóztassék kezelni. Igen magas állású [sic!] személyek panaszolták nekem, hogy magyar emberrel már alig mernek szóba állni, mert a nálunk ugylátszik [sic!] szokássá vált indiscretio folytán a románok mindent megtudnak. Nemcsak, hogy a bukaresti követségnek minden jelentése a budapesti román követséghez kerül, hanem magas állású [!] magyar tisztviselők és politikusok sem járnak el a kellő óvatossággal. Egy példa: Egy aradi ujságíró [sic!] Budapesten felkereste Pekár államtitkár urat, hogy az aradi kath. Gymnasium céljaira a magyar kormánytól anyagi támogatást eszközöljön ki. Pekár, aki ezen ujságírót [sic!] életében állítólag először látta, méltatlankodva azt felelte, hogy fenti célra nem adhat már semmit, »hiszen csak a napokban adtam reá 2.000.000.-koronát.« Ez, – informátorom szerint – először is nem felel meg a valóságnak, mert nem 2 millió koronáról, 200.000.-leiről volt szó, de azonkivül nem is a kormány adta, hanem egészen más forrásból származott. A baj azonban ott kezdődött, hogy az illető ujságíró [sic!], aki mindezről nem tudott semmit, feszegetni kezdte a 2.000.000.-korona dolgát, amivel a legnagyobb veszélybe hozta az aradi gymnasium körül buzgolkodó magyarságot.

Ne feledjük el, hogy itten az emberek börtönnel játszanak!"Aláírás: Vörnle [János] követségi tanácsos. Lásd. *MOL*, K 64, 1922–27, 12–13. fol.

mas: naivság, ostobaság, meggondolatlan locsogás, az elemi emberismeret hiánya, besúgás, módszeres „beépülés" – végül pedig a szinte törvényszerű lebukás.

Ennek némileg részletesebb históriáját az alábbiakban próbáljuk meg összefoglalni:

Két, tizenhét-tizennyolc éves temesvári kamasz fiú, Gera Pál erdészeti szakiskolai tanuló és Galgóczy Gyula, a helyi kereskedelmi iskola másodéves növendéke olyan meghitt viszonyban voltak, hogy még a barátnőjük is közös volt: mindketten egy Istenes Erzsébet (Böske) nevezetű külvárosi leányhoz jártak. A tanúvallomásokból félreérthetetlenül kiderül, hogy a szép nevű hajadon nem fukarkodott kegyeivel, azokból mások – így alkalmanként egy Schipter János névre hallgató „20 éves szegedi születésű, magyar nemzetiségű, református vallású vasúti raktárnok"[67] is – részesültek.

Galgóczy és Gera, akik csak lazán voltak „bekapcsolva" a szervezkedésbe, s a tagtoborzáson és a fegyvergyűjtésen kívül nem is igen volt más feladatuk, gyanútlanul kikotyogták az „igazat", miszerint – Schipter interpretálásában – „az egész dolog a románok ellen irányul, az őrséget le fogják szerelni, a kaszárnyákat megtámadni"[68]. Schipter további érdeklődésére, hogy van-e visszaút, magyarán, hogy ki is lehet-e lépni a szervezetből, Geráék tagadólag válaszoltak, sőt figyelmeztették is társukat, hogy esze ágába se jusson ezt cselekedni, mert ő is úgy járhat, mint az az őrmester, akit – úgymond – „két éjjellel ezelőtt megöltek"[69].

Schipter komolyan vette amúgy ártalmatlan hőzöngésüket, megijedt, így aztán amikor egy Janku [Iancu] János nevű helyi román barátja meglátogatta (aki akkortájt Kolozsváron fináncként kereste kenyerét), első dolga az volt, hogy elmesélje neki az esetet. Janku pedig meggyőzte Schiptert, hogy haladéktalanul jelentsék a dolgot a román hatóságoknak: pár nap múlva megtették feljelentésüket Bárdos „rendőralprefekt" irodájában.

Schipter aztán még a „felvezető" (csalétek) szerepére is vállalkozott: ő mutatta be 1920. január 17-én délután a *Bristol Szálló* bárjában az aradi rendőrség kötelékébe tartozó Mona detektívet a névnapi mulatságot megülni

---

[67] Vö. *Temesvári Ujság*. 1920. április 3. 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

[68] Uo.

[69] Uo.

készülő Gerának és Praznovszkynak.[70] A hamarosan összeverődő társasághoz – amelyben a Gera–Galgóczy duón kívül még jó néhány „beavatott" gyerekembert is felfedezhettünk (volna) – kisvártatva Mitra József román rendőr hadnagy[71] is csatlakozott, s a két tapasztalt, magyarul is tökéletesen beszélő „profinak" semmiféle nehézséget nem okozott elhitetni a gyanútlan fiatalemberekkel, hogy magyarországi katonatisztek, és „felderítő körúton" járnak a Bánságban. Ez részben igaz is volt, csak nem éppen abban az értelemben, ahogy Galgóczyék gondolták... Innentől kezdve tényleg gyerekjáték, rutinmunka volt az ügy felfejtése, hiszen a kamasz fiúk, abban a hiszemben, hogy ezúttal is „szegedi összekötőkkel" van dolguk, az elemi elővigyázatossági rendszabályokat mellőzve nyakló nélkül valósággal ontották az „információkat".

A január 18-iki tömeges letartóztatások mellett szólhat az is, hogy adataink szerint Schipter a „támadás" tervbe vett időpontját is maga közölte megbízóival! Tudni vélte, hogy a „katonailag megszervezett" elszánt magyar fiatalok 1920. február 5-éről 6-ára virradólag, századokba oszolva (!) meglepetésszerűen megrohanják és lefegyverzik a román őrségeket és járőröket, elfoglalják a garnizonokat, valamint a stratégiailag kulcsfontosságú középületeket, majd az időközben szintén támadásba lendülő „Horthy-hadsereggel" karöltve kiverik a román divíziókat a Bánságból és Temesvárról[72] –

[70] Schipter tanúvallomásából idézi a *Temesvári Ujság* 1920. április 3-i száma, a 2. lapon! *MOL*, K 610, IV. C. 1.! Vö. *Temesvári Hirlap*. 1920. április 3. 2.(Mitra József tanúskodása!)

[71] Mitra elbeszélése némileg eltér Mona beszámolójától, ő ugyanis azt állította, hogy a Metropol szálloda éttermében két egymással „sugdolózva beszélgető" fiatalemberre lett figyelmes, akikkel megismerkedvén kiderült, hogy Praznovszky és Galgóczy a nevük. Később együtt átmentek a Lloydba, őt magyar tisztnek nézték s elmondták neki a szervezkedést. Ő aztán detektivet hívott, leleplezte magát s a két fiatalembert a csendőrségre vitte. Ezeknek a vallomása nyomán derült ki az egész szervezkedés. Megtudták társaik nevét, sorra letartóztatták őket s a náluk tartott házkutatások alkalmával fegyvereket is találtak. Lásd. *Temesvári Hirlap*. 1920. április 3. 2. Itt jegyezzük meg, hogy ebből a verzióból sem következik, hogy Praznovszkyt előállítása és előzetes kihallgatása után futni engedték volna! (B-KB)

[72] „Tanú [Virágh Nándor] elmondja, hogy február 12-ére és 13-ára tervezték a támadást gépfegyverekkel és fegyverekkel. A gépfegyvereket az utcán akarták felállitani." In *Temesvári Hirlap*. 1920. április 4. 2. vö. *Szenzáció,* 1920. március 21. 6.

kész helyzet elé állítva a Párizsban (Londonban, Versailles-ben, Saint Germains-ben) tanácskozó „győztes" államférfiakat és szakértőiket.[73]

A román elhárítás emberei azonban, úgy látszik, a szerencsével sem álltak hadilábon, mert „1920. január 26-án Tiszaegyek község mellett elfogták Papp Tibor és Tamássy Tibor magyar főhadnagyokat", akik – legalábbis idézett forrásunk szerint – kihallgatásuk során bevallották, hogy „magyar kémek és utasításokat hoztak az itteni megbizottaknak és biztatást a magyar népnek, mert – úgymond – február 2. és 16. között francia és angol segítséggel jön Horthy Erdély felszabaditására"[74].

Egy minden valószínűség szerint katonai hírszerzői jelentésekre is alapozó – a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének készített – összegző elemzésben azt olvashatjuk, hogy Alexandru Vaida-Voevod román miniszterelnök s egyben külügyminiszter 1920. januári londoni és párizsi útjára

---

[73] „Scopul principal al complotiştilor era, ca în timpul când delegaţia ungară la conferinţa păcii arată drepturile Ungariei asupra teritoriilor ocupate de români şi nedreptatea care i-se face Ungariei în oraşele Timişoara, Arad, Oradea-Mare, Vinga, Odorheiu, Sibiu şi Tîrgul Murăş să izbucnească răscoala împotriva armatei romîne." (Magyarul: „Az összeesküvők fő célja az volt, hogy abban az időben törjön ki a felkelés a román hadsereg ellen, amikor a békekonferencián a magyar küldöttség rámutat Magyarország jogaira a románok által elfoglalt területeket illetően, s ama igazságtalanságra, amely Magyarországot sújtja Temesvár, Arad, Nagyvárad, Vinga, Udvarhely, Nagyszeben és Marosvásárhely városokban.") In *Renaşterea R.*[omână], 1920. március 28. (lapkivágat, *MOL*, K 610 IV. C. 1.). A. Vaida-Voevod „preventiv" diplomáciai lépéseit lásd a román miniszterelnök (egyszersmind külügyminiszter) londoni és párizsi kiküldetését ismertető szövegrészben! (B-KB)

[74] Lásd A Kratochwill–Flohr–Ányos kémkedési bünper főtárgyalása című beszámolót. In *Ellenzék*, 1920. szeptember 27. (lapkivágat, *MOL*, K 610, IV. C. 2.). Ezzel szemben a Szolnoki Nyilvántartó Osztály által 1920. október 2-án készített *930/6 szám/b. aloszt. 1920 jelzetű* – a VKF. Nyilvántartó Iroda „B" osztálya számára „Saját kezű felbontásra" megküldött *Dr. Papp Tibor oláh kém ügye.* c. bizalmas jelentés kolozsvári forrásokra hivatkozva azt állítja, hogy Papp „a kolozsvári sigurancia ressortfőnöke", aki „szept. hó elején mint repatriált Budapestre utazott, és az oláhoktól kapott utasitások alapján – magát »menekült rendőrfogalmazónak« kiadva – kémkedik". Közeli munkatársa egy ugyancsak Budapesten tartózkodó „Tamássy nevezetü egyén, aki szintén a Kolozsvári sigurancia tagja", akárcsak Geczássy Ernő, aki „most készül átjönni" etc. *Hadtörténelmi Intézet Levéltára,* I. 89 VKF, 1920, II. csop. 2406 – 26539, 34. doboz, 035. (más számozás szerint 29 [vízszintes vonallal áthúzva!] fol). Mindez természetesen erősen megkérdőjelezi a kolozsvári laptudósító értesüléseinek spontaneitását, s inkább arra vall, hogy átgondolt politikai manipulációról volt szó! (B-KB) (a továbbiakban: HL)

egyfelől „Románia súlyos politikai és közgazdasági helyzetének szanálása" céljából volt szükség, s ennek orvoslásához kívánt egy „nagyobb külföldi kölcsön" megszerzésével hatékonyan hozzájárulni. Másrészt viszont az elemzés szerint ennél is súlyosabban esett latba az a stratégiai szándék, miszerint „Vajda még egyszer sorompóba akarta állitani Románia összes érveit, hogy kijavitsa azokat a hibákat, amelyek Romániának a magyar határra, a Bánátra, valamint Bessarábiára [sic!] támasztott igényeiben mutatkozott". A háttérelemzés készítője ugyanakkor arra is felhívta elöljárói figyelmét, hogy „a román [területi] követelések támogatására Vaida-Voevod elsősorban a fenyegető bolsevista veszedelmet, valamint az Erdélyben és Bánátban leleplezett irridenta [sic!] szövetséget hangoztatta"[75].

Ebbe az összefüggésbe illeszthető tehát a román kormányfőnek a párizsi *Le Matin* című lapnak 1920. január utolsó napjaiban adott interjúja, amelynek keretében kijelentette: „*...most felhívtam a békekonferencia figyelmét a magyaroknak országunk ellen irányuló üzelmeire. Határainkon egy nagyon jelentékeny összeesküvést lepleztünk le.* A magyarok ott egy valóságos titkos hadsereget szerveztek, mely készen volt arra, hogy Románia ellen a magyarok támadását támogassa."[76]

---

[75] Lásd. a Magyar Nemzeti Hadsereg Vezérkari Főnöke, 304/33. szám/II. csop. (Minősítés: „Szigorúan bizalmas!") *Románia politikai és katonai helyzete 1920 február ho[*sic!*] végén,* Budapest, 1920 március hó 1-jén, *HL*, I. 89 VKF, 1920, II. csop. ált. 213 – 406/415 (az idézett passzus a 245 [más számozás szerint: 226.] lapon; a jelentés első lapján viszont a következő értesülés olvasható: „Erdélyhez hasonlóan a *Bánátban* is a temesvári letartóztatások és az azt követő repressáliák [a] legkedvezőtlenebb hatást váltották ki nemcsak a magyar, de a sváb lakosság körében is." Uo., 244. fol.). Vö. Alexandru GHIŞA: *România şi Ungaria la început de secol. Stabilirea relaţiilor diplomatice (1918–1921).* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujană, 2002, 216–218.

[76] *Világ,* 1920. január 28., 8. (a sajtóanyag címe: *Vajda-Vojvoda a magyar összeesküvések rémképét látja* – kiemelés az eredetiben!). A korabeli román diplomácia hatékonyságához (s kivált Ionel Brătianu stratégiai gondolkodásához és partnereire gyakorolt szuggesztív hatásához) lásd legújabban: Diana MANDACHE: *Later Chapters of my Life. The Lost Memoir of Queen Marie of Romania.* Stroud, Sutton Publishing, 2004. Vö. CZIGÁNY Lóránt: Ibolyakék szempár [recenzió!]. In *Heti Válasz,* IV. évf., 45. szám, 2004. november 4. 47–48. Hory András a bukaresti magyar külképviselet hajdani ügyvivője emlékiratai egyik kiadatlan passzusában így méltatja „Mária angol királyi hercegnőt": „Feltünően szép, eszes asszony, elsőrangu lovas volt, akinek kegyeiért sokan versengtek és bizony nem egy fiatal diplomatát kellett mint »persona non gratát« hirtelen más állomáshelyre áthelyezni, ha tulságosan belefelejtkezett a Principesa Maria hipotetikus erővel biró, csodás szemeibe"; lásd. HORY András: *A Belmagyar utcától a Dísztérig (1909–1919).* Gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10.864/2., 152. fol.

További perdöntő adatok hiányában sokáig csak találgathattuk viszont, hogy vajon Vaida-Voevod kijelentése milyen mértékben (s arányban) vonatkozott a „Nagyváradi pörre"[77], illetve a temesvári diákok mozgolódására. Ám az első időközben előkerült – a föntebb említett kémjelentésből származó – okadatolt tény, miszerint a bánsági ügy „aktáit Vajda magával vitte" nyugati útjára, máris arra vallott, hogy a temesi diák-összeesküvés politikai hozadékát vélte eleve nagyobbnak. Sőt emlékiratai tanúsága szerint olyan fontosnak ítélte, hogy talán legnagyobb politikai tétű londoni tárgyalásán, közelebbről a canterburyi érsek által formailag a román miniszterelnök tiszteletére 1920. január 30-án adott vacsorán érvelése központi elemévé emelte!

A szíveslátás ugyanis távolról sem protokolláris célokat szolgált csupán, jóval inkább – a román hadsereg által megszállt erdélyi, partiumi és bánsági területek magyar papsága – kivált az unitáriusok – által az angol klérushoz eljuttatott panasziratokkal kapcsolatos, Lloyd George brit miniszterelnökkel egyeztetett s a legfontosabb angliai szekták vezetőinek részvételével rendezett – udvarias *kihallgatás* volt! A román hatóságok vegzálásainak „magyarázata" gyanánt az elemi iskolai tanulmányait a kolozsvári unitáriusoknál kezdő politikus – az erdélyi, partiumi és bánsági magyar papság vádjait nemes egyszerűséggel „irredenta agitációknak" minősítve – egyebek között ezeket mondta: „Az ilyesfajta izgatások eredményei katasztrofálisak voltak a magyar családokra nézvést és hozzájárultak az állampolitika nehézségeinek fokozódásához (tovább súlyosbították az állampolitika nehézségeit), amely minden erejével arra törekszik, hogy biztosítsa a magyar kisebbség elégedettségét. Például az aradi magyar [tannyelvű] katolikus gimnáziumban a felsőbb osztályok tanulói – a katonailag megszállt (hát)országban – összeesküvést szerveztek és alapszabályuk értelmében azért konspiráltak, hogy erővel elfoglalják a városházát, a prefektúrát, a rendőrséget, a postát és a hadtestparancsnokságot. Természetesen ezt a gyermeteg összeesküvést felfedeztük. A tanulókat letartóztatták és börtönbe zárták. Tönkretették karrierjüket, s családjaikat kétségbeesésbe kergették. Közbe fogok lépni, Őfelségénél, a Királynál, hogy miután tetteik feledésbe merülnek, kegyelemben

[77] Lásd. *A Cserey-Lukács összeesküvési per hiteles története* (39 folió, „Lássa, jóváhagyás után: Siménfalvy ig"., etc.), *HL*, I. 89 VKF 1920. 31. d.[oboz], II. csop. ált. 651/2 – 1227/358 (Az irattartón lévő följegyzés: „Nagyváradi pör története" – miatt a továbbiakban is ezen a néven hivatkozunk rá! – B-KB).

részesüljenek. Vétkeik zsenge életkorukban keresendők, amikor az ifjúság fogékony a detektívregények és a bibliai példázatokkal telitüzdellt prédikációk sugalmazásaira. Éppen ezért a valódi bűnösök azok a papok, akik visszaélnek a szószékkel, ennélfogva inkább ők érdemelnék meg a nyilvános megvesszőztetést, semmint az általuk feltüzelt fiatalok, akik így arra vannak kárhoztatva, hogy hosszú évekig tömlöcben sínylődjenek, s tönkretegyék jövőjüket. Tudatában vagyok annak, hogy ez a vélemény – egy hivatalban lévő miniszterelnök szájából – olyan benyomást kelthet, mintha én barbár volnék, ám nem tartottam jónak, hogy ne tegyek önöknek őszinte vallomást."[78]

Alexandru Vaida-Voevod politikusi kvalitásairól és valódi szándékairól egyaránt igen sokat árul el ez az érvelés, és igen fontos támpontot nyújt számunkra ahhoz, hogy valós súlyában érzékeljük a „Levente Szövetség" nemzetközi összefüggéseit, egyáltalán nem lebecsülendő nagypolitikai tétjét! Egyszersmind hozzásegít bennünket ahhoz, hogy belássuk: 1920. január végére román szempontból valóban megérett az idő a bánsági szervezkedők haladéktalan begyűjtésére.

---

[78] Alexandru VAIDA-VOEVOD: *Memorii II.* A szöveget gondozta, az előszót és a jegyzeteket írta: Alexandru ŞERBAN. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995. 59. (A továbbiakban: VAIDA-VOEVOD I–II–III–IV. 1995.) Vö. TILEA 1926. 45–56. Megjegyzendő, hogy a kitűnő taktikai-stratégiai képességekkel megáldott erdélyi román politikus bizonyára itt-ott megszépítette az anglikán egyházfő által adott vacsora hangulatát, ám a *lényeget* – a nyilvánvaló *román politikai-diplomáciai siker tényét* – kétségtelenül jól dokumentálja. (Ezt még az sem kisebbíti, hogy nagy regáti riválisa, az őt finoman szólva nem-igen szívelő I. G. Duca diplomáciai ügyekben tájékozatlannak, ugyanakkor szerfelett önteltnek és fennhéjázónak festi le, macchiavellisztikus mestere, Ionel Brătianu pedig közvetlenül londoni tárgyalásainak sikeres befejezése után a brit fővárosba menesztett rejtjeltávirat útján tudatja vele 1920. március 13-i „lemondása" tényét! Lásd. I. G. DUCA: *Amintiri politice. III.* München, Ion Dumitru Verlag, 1982, 196. és 199.!) (A továbbiakban: DUCA 1982.) Úgy tetszik azonban, hogy emlékeinek pontosan huszonhat évvel későbbi rögzítéséig *elfelejtette,* hogy *nem* az aradi „Moise Nicoară" névre átkeresztelt hajdani kath. Főgimnázium növendékei, *hanem a temesvári kegyesrendi felsősök szervezkedtek, ifj. Niamessny Mihály vezetésével!*

Erre eddigi ismereteink szerint 1920. január 18–19-én került sor:[79] szirénázó rendőrautók; éjszakai razzia; áristom; katonai kordon a „tetthely" körül![80]

A román hatóságok azonban nyomozati szemszögből kapitális hibával kezdték működésüket, hiszen az íratlan belügyes szabályokat semmibe véve *nem választották szét* az őrizeteseket, hanem mintegy tíz napon és éjszakán át „ömlesztve" egy nagy közös hálóterembe (körletbe) „összezsúfolva"[81] zárták össze őket: meglett embereket, felnőtt, a frontot is megjárt harcedzett fiatal és középkorú férfiakat (Dér, Schuch, Schrauder, Márton) s tejfölös szájú sihedereket egyaránt.

Ez a „helyzet" egyfelől alkalmas volt arra, hogy növelje a szolidaritást az éjszakákat télikabátban a csupasz padlón töltő bajbajutottak között, s pszichikai támaszt nyújtson a kihallgatások során lelkileg és fizikailag igencsak meggyötört vádlottaknak; másrészt, s ez talán még fontosabbnak bizonyult, szinte tálcán kínálta az alkalmat a hitelesnek (hihetőnek) tetsző – legalábbis csak nehezen cáfolható – közös védekezési stratégia módszeres kidolgozására!

Hiszen a gyanúsítottak között nemcsak eszes tanáremberek (Mischek Ferenc) és papok (Reibel káplán), hanem Márton Árpád, Steiner Ferenc és Blaskovics Ferenc kanonok személyében jogvégzett, tapasztalt politikusok is akadtak. Nem csoda tehát, hogy Spiridon Iorgulescu királyi ügyész (fővádló), amikor pár napos késéssel Bukarestből Temesvárra érkezett, s a dolgok ilyetén állásáról tudomást szerzett, valósággal a haját tépte dühében[82]...

A kezdeti szakmai baklövést azonban igazából már nem lehetett többé jóvátenni. Az ellenkoncepció – a „bolseviki zavargások" kiküszöbölése érdekében történt „spontán" állampolgári szervezkedés teóriája – már megszületett, s bár keresztkérdésekkel és szembesítésekkel részleteiben itt-ott gyöngí-

[79] Az egyik forrás egy nappal megtoldja az esemény időpontját: „1920. január 18. és 20.-ának éjszakáján fegyveres román katonai századok fogták körül az összesküvők lakását, – és szülőik kezéből, álmukból tépték ki és hurcolták el a fiukat." (Leventeper-összefoglaló, 2. fol.)

[80] NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 216.

[81] Lásd. SZÉKÁCS VI., *Uj Magyar Vetés,* 1935. február 10. 4. Egy másik forrás szerint „negyvenen egy tizenkét személyes szobában, test-test mellett, mozdulatlan tömegbe fojtva – két nap, két éjszakán át egyfolytában." Lásd. *Leventeper-összefoglaló,* 3. fol. (Ez a föltehetően Rolkó Pál – vagy valamelyik másik résztvevő – naplójából származó részlet, közvetve, arra utal, hogy Simion Iorgulescu hadbíró 1920. január 23-án vagy 24-én érkezett Temesvárra, és azonnal intézkedett a foglyok szétválasztásáról!)

[82] SZÉKÁCS VI., Uo.

teni lehetett még, ám alapjaiban megingatni s jogilag lesöpörni – Iorgulescuék minden igyekezete[83] és a spiclik súlyosan terhelő vallomásai ellenére – már nem sikerülhetett! Ráadásul az árnyékszék deszkafalának repedésein átdugdosott papírfecniken[84] a foglyok továbbra is folyamatosan „tájékoztathatták" egymást[85]: milyen adatokat vettek (s korábban vertek) ki belőlük kihallgatóik.

Mert azt a leghűvösebb tárgyilagossággal sem állíthatjuk, hogy a román államvédelmi hatóság kesztyűs kézzel bánt volna klienseivel. Sokszor a gyanú árnyéka vagy a legapróbb ténybeli ellentmondás elegendő volt ahhoz, hogy lekapják a tíz körméről az őrizetest, s ilyenkor nem úszta meg huszonöt botütés nélkül (alatt). Sőt a keretlegények és feletteseik nemigen tettek különbséget öreg és fiatal, gyanúsított vagy csupán tanúvallomás céljából előállított személyek között. Szinte köszönés helyett röpült az első pofon, s „okoskodás" esetén tüstént előkerült a bokszer meg a bikacsök. „Az embert félig agyonütik [itt]" – szakadt föl egy korosabb tanúból – Schneider Mihály tartalékállományba helyezett egykori *k. und k.* őrmesterből – amikor 1920. január 21-én (szerdán) hajnalban kivánszorgott a vallatószobából.

Ugyanakkor, bármilyen kínos is ez az utókor számára, sajnos nem hallgathatjuk el, hogy az „illetékes szerveket", legalábbis személyi állományuk zömét, *nem* Bukarestből vagy Craiovából importálták. Azok bizony csaknem egytől egyig békebeli kipróbált helyi „szakemberek" voltak: Bárdos-

---

[83] „Hiába a vizsgálóbíró minden agyafurtsága [...] Hiába mondja, hogy a többiek már bevallottak mindent, rákentek mindent, hiába mondja, hogy őszinte vallomás estében hazaengedik, ha pedig tagad, az apját is lecsukják. Minden hiába! A fiúk jól tudják, mit mondtak az előzőek és *egy jottányit sem engednek betanult vallomásukból."* Lásd. SZÉKÁCS VI., uo. (kiemelés tőlem! – B-KB)

[84] Székács György szerint az ötlet ifj. Niamessnytól származott: „A nagy [az elkülönítés miatti] kétségbeesésből újra a kis vezér, Mackó találja meg a kivezető utat. A kihallgatottak vallomásaikat egy kis papirlapra írják és a mellékhelyiségben, ahová őreik vezetik a foglyokat, egy kis deszkanyíláson átcsempészik. Ezentúl pedig minden fiú tudja, hogy mit vallottak az előttük levők." (SZÉKÁCS VI., uo.)

[85] Valószínűnek látszik, hogy ehhez meg kellett szerezniük valamiképp a fogdaőrök jótékony közömbösségét is! Erre utalhat Manaszy Margit 1920. február 18-iki feljegyzése: „az öreg kertésznek sikerült kicsempésznie az üres ételkosárban Mackónak egy ceruzával firkált céduláját: „jól vagyunk, ne aggódjanak, kérünk a katonáknak cigarettákat", lásd. NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 223.

Bárdossy, Baik, Bain, Beé,[86] Boncsa, Bobrik,[87] Chernolatetz,[88] Gutzu, Kállay, Popovits, Szavics, Mona és Mitra, valamint beosztottjaik, a névtelen verőlegények egyaránt! Beleértve három egyaránt temesvári illetőségű rendőrfőnököt: Sebastian Stoica (Sztojka Sebő) volt főhadnagyot, akit Aurel Cosma 1919. július 28-án nevezett ki temesvári rendőrfőkapitánnyá a szerbek által 1919. február 26-án előléptetett „szerb nemzetiségű" Zsivánovits Mihály helyett (akit ugyanezzel a határozattal visszaminősített előző – kapitányi – rangfokozatába, majd 1920 nyarán nyugdíjazott), valamint Liuba Valér dr.-t, aki egy adat szerint legkésőbb 1920 januárjában – miután Stoicát időközben Aradra helyezték át[89] – szintén „rendőrprefektus" Temesvárott[90].

---

[86] Beé Ferenc korábban – „életfogytiglan" kinevezve – szintén főkapitány volt, akit éppen Zsivánovits Mihály váltott posztján, majd Aurel Cosma jóvoltából 1919. július 28-án, bizonyára méltányosságból, „a lakáshivatalnál nyert beosztást". Vö. JAKABFFY–PÁLL 1939, 25, 61, 95.; TEMN 1917. 50.

[87] Bobrik, Milán – városi rendőrbiztos, Belváros, Losonczy tér 8., *Temesvári Címtár 1914.* 13. és vö. TEMN 1917. 51.

[88] „Csernolatetz Arthur dr.", 1917-ben már „Temesvár szab. kir. város tisztikara" tagja, a „Közgyűlés által hat évre választott tisztviselők" sorában, a „fogalmazók" rovatban szerepel. TEMN 1917. 50.

[89] Idézet Mona aradi detektív 1920. április 2-i haditörvényszéki meghallgatásából: „Stoika aradi rendőrfőnök járt annak idején Temesvárott és ennek ajánlatára bízta meg Liuba rendőrprefektus őt [Monat] is a nyomozással. Praznovszkyhoz ugy férkőzött, hogy kiadta magát, mint aki Budapestről jön ide a magyarság sorsa iránt érdeklődni." In *Temesvári Ujság.* 1920. április 3. 2. *MOL,* K 610, IV. C. 1.

[90] Stojka Sebő főhadnagy és Liuba Valér dr. 1914-ben még nem rendelkezett önálló lakással Temesváron, ez utóbbi rövid életrajzából viszont kiderül, hogy 1878-ban a Torontál megyei magyar többségű Majdán (Magyarmajdán) községben s „birtokos családból" született. Felsőbbfokú tanulmányait „Kolozsvárott és Nagyváradon végezte [...] a doktorátust 1903-ban szerzi meg. A háboru alatt [magyar] hadbíró volt, leszerelés után az [román] államrendőrség szolgálatába lép, [1919/1920 fordulójától] hosszabb ideig Temesvár város rendőrprefektusa volt, jelenleg [1930-ban] az állambiztonsági hivatal [Oficiul de Siguranþa Statului] főfelügyelője". Lásd. GEML 1924. 119., 150.; és *Ki kicsoda? A bánsági közélet lexikona.* Szerk. DAMÓ Jenő. Timişoara, A „Lexika" kiadóvállalat kiadása, 1930, 194–195. (Érdekes adalék, hogy Liuba dr. magyar többségűnek feltüntetett torontáli szülőfalujában 1907-ben további azonos családnevű egészen köznapi foglalkozást űző személyt találunk: Liuba József, Liuba Pál (szatócsok), Liuba Joakim (cipész), Liuba Zsurzs (hentes), Liuba Pál (kerékgyártó), id. Liuba György (korcsmáros), Liuba János (kovács), Liuba Péter és Pál (vízimolnárok), ehhez lásd. *Délmagyarország címtára – Adressbuch Südungarns.* Temesvár, Csendes Jakab könyvkiadóintézete, 1907, 15–16.

Vagyis, ha egy kicsit jobban belegondolunk – impériumváltás (rendszerváltozás) lévén –, valamennyien az állásukkal, egzisztenciájukkal játszottak, s ennek tudatában könnyen belátható, hogy többszörös erőbedobással igyekeztek megfelelni új uraik „elvárásainak". Más szóval, ha törik, ha szakad, feltétlenül eredményt akartak produkálni. Akár „keményebb" módszerek alkalmazása árán is...

Két „célszemélynek" különösen kijutott a testi fenyítésből. Egyikük, Török Lajos, cinizmusán[91] kívül valószínűleg azért érdemelte ki a megkülönböztetett bánásmódot, mert róla a vádhatóság azt gyanította (vélelmezte), hogy a „fellazítás" mellett a román intézmények és erőszakszervezetek ellenőrzése, azok működését tartalmazó jelentések készítése s esetleg ágensek toborzása is feladatai közé tartozott.[92] Ezt a feltevést az a tény eleve erősítette, hogy Török korábban – hadnagyi rangban – maga is a temesvári rendőrség személyi állományába tartozott. Még az is előfordulhatott tehát, hogy saját egykori kollégáival találkozott a vallatószobában...

Márton Albert dr. maga számolt be kálváriájáról. Némiképp hatásvadász módon több alkalommal is mély átéléssel ecsetelte Mona és Mitra brutalitását: „nekem estek, agyba főbe vertek, hasba rugtak, ugy hogy alig tudtam a lábamon állni s majdnem elvesztettem az eszméletemet. Meggyalázták bennem a férfit, a családapát és a magyarságot"[93] – jelentette ki 1920. március 30-án (kedden) délután, a „Levente-per" első napján, amikor mint a „szervezet feje és [feltételezett] vezetője" felszólíttatott, hogy „mondja el

---

[91] Erre az alábbi tanúvallomás-részletből következtethetünk: „Mitra (elnöki utasitásra Törökhöz): Igaz-e, hogy amikor két és félórai vallatás után mondtam ne komédiázzon velünk, a mi idegeink sincsenek vasból, azt mondta: »Ha kell bevallom, hogy hazaáruló vagyok.« Török: Ez nem igaz!" Lásd. *Temesvári Ujság*. 1920. április 3. 1. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

[92] „Vezető szerepe volt még [...] *Török* Lajosnak, aki befurakodott az egyes hivatalokba és a tisztviselőket akarta megnyerni az ügynek." Részlet a román hadbiró (Spiridon Iorgulescu) a nyomozás eredményeire hivatkozó előzetes nyilatkozatából. In *Szenzáció*. 1920. március 21., 5. (kiemelés az eredetiben!). A vádiratban aztán Török tiszteletlen magatartása már jogi érvként szerepel: „Török Lajos vezető szerepet játszott a szövetség szervezésében. A főtárgyalás termében tapasztalt cinizmusa bizonyitja legjobban, hogy részese a szervezkedésnek." Lásd. *Temesvári Napló*. 1920. április 7. 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

[93] *Temesvári Napló*. 1920. március 31. (szerda), címlap. *MOL*, K 610, IC. C. 1.

folyékonyan, nyiltan, őszintén, amit tud a vádat illetően". S mindezt annak tulajdonította, hogy a nyomozók egész egyszerűen ki akarták belőle verni,[94] miszerint ő lett volna az összeesküvés tényleges – Budapestről és Szegedről mozgatott – irányítója, valóságos spiritus rectora.[95]

Az ütlegekből bőven kijutott a „Leventék kapitányának", ifj. Niamessny Mihálynak is, ő azonban zsenge kora ellenére – s a nála jóval erősebb fizikumú Török Lajossal és a frontot szintén megjárt tagbaszakadt Márton dr.-ral ellentétben – zokszó nélkül tűrte a fájdalamakat, hogy ezzel is helytállásra buzdítsa osztály- és bajtársait.[96]

V. A „Leventeper" (1920. március 31.–1920. április 7.)

Ezek után nézzük meg, hogyan is zajlott le az elhíresült „temesvári monstrepör"[97]; mikor és hol rendezték, valamint – s témánk szemszögéből ez az egyik legfontosabb mozzanat – mit tartalmazott a vádirat. Adjuk át tehát a szót – korabeli helyesírásban – egy szem- és fültanúnak, a *Temesvári Hirlap*

---

[94] Nyilvános meghallgatásakor, aznap délután, ugyanezt állította Mischek Ferenc is a csendőrségen felvett és súlyosan terhelő adatokat tartalmazó jegyzőkönyv igazságtartalmáról: „Mischek megjegyzi, hogy ezt a vallomást belékényszeritették, beléverték" (Temesvári *Napló*, Uo.). A testvérlap tudósítója bővebben idézett Mischek vallomásából: „A vallomásokat belekényszeritették [sic!] [...] Néha *addig vertek* Európában ismeretlen módon, kényszeritették [sic!], míg elismertem az általuk állitott vallomások valódiságát." (Kiemelés az eredetiben!) Lásd. *Temesvári Hirlap*. 1920. március 31. 2.

[95] „*Economu* elnök: [...] azt kell következtetni, hogy Márton dr. volt az egésznek spiritus rectora" In *Temesvári Hirlap*. 1920. április 4. 2.

[96] E tények ismeretében nem egészen elképzelhetetlen, hogy egy alaposabb boncolási jegyzőkönyv öt és fél évvel később – 1925. június 26/27-ére virradólag – bekövetkezett hirtelen halála okai között – a feltételezett szívtágulás mellett („Az eddigi vizsgálat adataiból máris meg lehet állapitani, hogy *bűncselekmény nem történt*, de valószínűen hirtelen halálesetről van szó. Nem lehetetlen, hogy a fiatalember halálát szívtágulás okozta." In *Nemzeti Ujság*. 1925. június 28. 18. [kiemelés az eredetiben!]) – a mellkasát 1920. január végén ért bokszerütések következményeit, közelebbről a szívburok vagy a szívbélhártya valamilyen sokáig rejtve maradt sérüléseit-hegesedéseit is feltüntethette volna...

[97] Vö. *A temesvári monstre-pör.* (Alcím: *Miért folyt a szervezkedés? A bolsevizmus ellen. A puskákat nem kapták meg. Második és harmadik nap.*) In *Ellenzék*, 1920. április 2. *MOL*, K 610, IV. C. 1.

tudósítójának[98]: „A temesvári összeesküvési per tárgyalását ma [1920. március 30-án kedden] délelőtt kezdte meg a IV-ik romány [sic!] királyi hadosztály hadbírósága. A tárgyalás a tiszti kaszinó nagytermében folyik. A közönség – mely már a kora reggeli órákban tömegesen gyülekezett a Jenő-herceg-téren – sűrű széksorokat tölt meg. Az ujságirók, akik számára két hosszu asztalt állitottak fel, az összes temesvári lapokat képviselik s rajtuk kívűl jelen vannak a bukaresti, kolozsvári és aradi lapok munkatársai is [...]"[99]

„A tárgyalás ujból való megnyitása után következik a részletes *vádirat* felolvasása. A vád szerint a vádlottak nagyszabásu összeesküvésnek voltak tagjai, mely a magyar kormány kezdeményezésére és pénzbeli segitségével létezett. Az volt a céljuk, hogy más városok összeesküvőivel egyetértve egyazon időben fegyveres lázadást támasztanak és a román helyőrséget mindenütt lefegyverzik és foglyul ejtik. Ezt arra az időre tervezték, mikor a magyar sereg átkel a Tiszán. Fegyvereket a magyar kormánytól kaptak, mellyel állandó összeköttetésben állottak ide-oda utazó tisztek és megbizottak utján. Az összeesküvők diákokat is belevontak tervükbe, kiket az ugynevezett Leventeszövetségben tömöritettek. Minden tagjukat feleskették és szigoru titoktartásra kötelezték. Az összeesküvés igen kiterjedt volt és egyre uj[abb] tagokat szereztek. Az összeesküvést a rendőrprefektura fedezte fel és nyomozta le és azután áttette a katonai hatósághoz. A vádirat az egyes vádlottak szerepét részletesen sorolja fel és annak vezetőiül Marton Albert dr.t, Mischek Ferencet és Schuch József volt tisztet nevezi meg. Biró Béla postatisztnek az összeesküvésben az volt a feladata, hogy a román katonaság és hatóságok részére érkező fontos táviratokat ellopja és Szegedre juttassa a magyar kormány ottani megbizottainak. A többieknek kisebb-nagyobb szerepük volt. Dér, Niamessny, Trilsch [sic!] és Lindner szervezték meg a Levente-szövetséget s vették ki társaiktól az esküt. A Levente-szövetség tagjai – Harmos fogteknikus [!] kivételével – mind diákok – egyetemi és

---

[98] Itt jegyezzük meg, hogy választásunk két megfontolásból esett a *Temesvári Hirlap*ra: a) mert a legnagyobb terjedelemben emez orgánum sajtómunkásai számoltak be – „A temesvári összeesküvési per" címmel – a haditörvényszéki tárgyalásról, és b) mert ebből a lapból rendelkezünk a viszonylag legteljesebb gyűjteménnyel. (Úgy véljük: az első szempont vezérelte Jakabffyékat is, hiszen filológiailag is kimutatható, hogy ők ugyancsak jobbára innen szerezték értesüléseiket! Vö. JAKABFFY–PÁLL 1939, 108–109.)

[99] A korabeli sajtóbeszámolót rövidítve tesszük közzé, teljes terjedelmében lásd. BORSI-KÁLMÁN 2006, 93–97.

középiskolai hallgatók voltak. A Levente-szövetség tagjainál puskákat, szuronyokat, töltényeket, kézigránátokat, sőt gépfegyvereket találtak. [...] Steiner Ferenc volt képviselő érintkezésben állott a magyar fehér gárda megbizottaival s azokat állandóan tudósitotta. Azonkivül érintkezést tartott fenn a Bánát számos községének intelligens elemeivel, akiket ez összeesküvés céljaira igyekezett megnyerni. Igy összeköttetést tartott fenn Szabadfalu, Ujarad, Billéd, Módos, Ujbessenyő és más községekkel. A vádirat végül felsorolja a román katonai törvénykönyv szakaszait és rendelkezéseit, amelyekbe a vádlottak cselekedete ütközik és Marton dr., Mischek és Schuch vádlottakat felségárulással vádolja, melyre a katonai büntetőtörvénykönyv szerint halálbüntetés jár. A többiek vétkesek abban, hogy az állam biztonsága ellen összeesküvést szőttek és fegyveres felkelést terveztek [...]

A biróság rövid tanácskozás után ugy az illetékességi, mint az elnapolási inditványt elvetette és a tárgyalás folytatását [1920. március 30., kedd] délután három órára halasztotta el."[100]

A román állam biztonsága ellen tervezett (s részben elkövetett) bűnös cselekmények listája – személyekre lebontva – természetesen jóval terjedelmesebb volt, mint amit a *Temesvári Hirlap* munkatársai kivonatos s gyaníthatóan némi szerkesztőségi beavatkozással készült összegzésükben közzétettek, hiszen csak a legsúlyosabb vétkek felsorolására szorítkozott. Ezek, a főbenjáró bűnök, lényegében megegyeznek a Spiridon Iorgulescu 1920. március 21-i interjújában szereplő vádpontokkal. Van viszont egy fontosnak tetsző, szemet szúró különbség is! A bukaresti királyi ügyész (közvádló) kilenc nappal korábban még határozottan állította, hogy a „románok kiüzésére" Erdély- és Bánságszerte alakult „szervezet" temesvári leágazása – Jorgulescu szavaival – „három külön csoportból állott", amelyek magától értetődően „egymással a legszorosabb összefüggésben voltak. Az első csoport – hangsúlyozta a nyomozás eredményeire hivatkozva a vizsgálóbiró – *az intelligentia és a vasúti és gyári munkások csoportja.* Ez volt a legerősebb. A másik csoportot az ugynevezett »Levente – Szövetség« képezte, mely a deákokat [sic!] foglalta magában, a harmadik csoportot a *vidékiek* képezték."[101]

Eddigi ismereteink alapján a temesvári „intelligentia" és a „munkásság" közös üzelmeit könnyűszerrel azonosíthatjuk a „Kunhegyi–Schultz kém-

[100] *Temesvári Hirlap.* XVIII. évfolyam, 39. szám, 1920. március 30. 1–2. (kiemelések az eredetiben! – B-KB)

[101] *Szenzáció,* 1920. március 21. 4.

kedési bünper" néven megismert eseménysorral, s azt is bizvást elhihetjük a bukaresti katonai ügyésznek, hogy ez volt a „legerősebb" és – nyilván – a legveszedelmesebb is. Ellenben a hivatalos kiszivárogtatásból nem tudjuk meg, hogy a román hatóságok végül is *miért* választották szét a minden kétséget kizáróan egymással *tényleg* szervesen összefüggő s jó néhány „átfedést" is tartalmazó két bánsági mozgolódást egymástól.

Ha viszont a szétválasztás érvényét tágabban kezeljük, és a temesvári fejleményekre is kiterjesztjük, akkor már nem minden alap (és előzmény) nélkül feltételezhetjük, hogy a nyomozás esetleges lezáratlanságán túl a román döntéshozók azért (is) tűzték ki április első hetére a *Levente-per* tárgyalását, és – erről leválasztva – amiatt (is) halasztották május legvégére a Kunhegyi–Hosszufalussy–Schultz ügyet, hogy a *magyar irredentizmus* veszélyét napirenden tartsák. Egyszersmind annak másfél havonta ismétlődő rendszerességgel történő veszélyes megnyilvánulásait ország-világ – s közvetlenül a június 4-i trianoni végzések – *előtt* félreérthetetlen szemléletességgel bizonyíthassák...

Ezek után számunkra is eljött a pillanat, hogy szerény eszközeinkkel, de a tőlünk telhető legnagyobb lelkiismeretességgel megpróbáljunk a végére járni a román hadbíróság vádjai és kinyilatkoztatásai igazságtartalmának – különös tekintettel a temesvári kulcsszereplők érveire, gondolkodásmódjára és világfelfogására

Az egyszerűsítés, tömörítés és a nagyobb áttekinthetőség kedvéért először pontokba szedve újrafogalmazzuk a főbenjáró román vádpontokat, majd egyenként megkíséreljük megvizsgálni őket a gyanúsítottak és a védőügyvédek érvei és okfejtései segítségével.

Az újabb ismétlések és a terjengősség elkerülése végett *nem vesszük figyelembe* mind a negyvennégy vádlott mondandóját, hanem magunk is arra a négy-öt személyre összpontosítunk, akiket – különféle „bizonyítékok" és feltételezett „összefüggések" alapján – a román katonai ügyészség is főembereknek, vezérfiguráknak tekintett, sorrendben: Márton Albertre, Mischek Ferencre, Török Lajosra, Steiner Ferencre[102] és végül, de nem utolsósorban, ifj. Niamessny Mihályra.

---

[102] Bár Schuch József – szegedi „összekötőként" – objektíve fontosabb figurája volt a szervezkedésnek Steiner Ferencnél, érvei szegényessége és nyilvánvaló „mellébeszélése" miatt némileg önkényesen az idős politikus mellett döntöttünk! (B-KB)

A Bánságban és Erdélyben berendezkedő román hatalom állambiztonsága szemszögéből ezek voltak tehát a főbenjáró vétkek:

I. a vádlottak nagyszabású konspiráció részesei voltak;
II. más (erdélyi, partiumi és bánsági) városok összeesküvőivel összhangban fegyveres felkelést terveztek (s részben szerveztek), azzal a bűnös szándékkal, hogy a román helyőrségeket harcképtelenné teszik, tisztjeiket és legénységüket elfogják, és ha ellenállnak, megölik őket;
III. ezeket a gonosz üzelmeket a magyar kormány kezdeményezésére, annak pénzügyi támogatásával, átdobott ágensei szakszerű irányításával és fegyverszállítmányai segítségével folytatták, állandó kapcsolatot tartva a „szegedi központtal";
IV. más hasonló jellegű mozgolódással ellentétben a temesvári zendülők tekintélyes mennyiségű fegyvert, valóságos „arzenált" gyűjtöttek;
V. a felbujtók és az értelmi szerzők diákokat is beszerveztek;
VI. a tagokat esküre és szigorú titoktartásra kötelezték;
VII. a szervezkedés dinamikusan haladt, nemcsak Temesvárra, hanem az egész Bánságra kiterjedt, és sikeresen folyt a tagtoborzás.

A védelem és maguk a gyanúsítottak ellenérvei a román katonai ügyészség vádjaira – pontról pontra haladva, de terjedelmi okokból tömörítve – így foglalhatóak össze:

1. A vádlottak nem esküdtek össze senki és semmi ellen; csupán – okulva az 1917. őszén lezajlott temesvári csetepaté, majd a „bánáti tanácsköztársaság" első napjaiban kitört, jóllehet országos szinten nem kirívó „bolseviki zavargásokból", majd később a szerb megszálló hadsereg fosztogatásig, rablásig és rombolásig elmenő túlkapásaiból – újfent polgárőrséget – „fehér gárdát" – akartak létrehozni, akárcsak 1918. október 31. és december eleje között, a köz- és vagyonbiztonság szavatolására.

2. Nem hogy „összhangban" nem voltak más erdélyi, partiumi és bánsági összeesküvőkkel, hanem ilyenről nem is tudtak. Amaz állítás pedig, hogy a berendezkedő román államhatalom ellen, a román hadsereg kiverésére fegyveres lázadást szítottak volna, szemenszedett hazugság, „hitvány rágalom". Ők csak és kizárólag arra az eshetőségre számítva szervezkedtek, ha a román megszálló csapatok az antant, illetve a párizsi békekonferencia felszólítására ugyanúgy elhagyják a Bánság területét, akárcsak 1919 novem-

berében Budapestet és – bár később, vonakodva és vontatottan[103] – a Tiszántúlt. Ezt az érvet lélektanilag és politikailag még két fontos – és több vádlott és védőügyvéd által is hangoztatott – mozzanat erősítette tovább: *a.* a szerb hatalom szintén kihirdette a Bánság és Temesvár annektálását (1918 decemberében még nem hivatalos népszámlálást is elrendelt a demográfiai és etnikai viszonyok alapos és megbízható feltérképezése végett), mégis, 1919. július 27-én az utolsó szerb katona is távozott Temesvárról és a Bánság legnagyobb részéről; *b.* a vádlottak és a védelem egyaránt „nem tudta", vagy nem hitte el, hogy a Bánság és benne Temesvár területi hovatartozásáról a párizsi békekonferencián végleges és megváltoztathatatlan döntés született volna...

3. A vádlottak határozottan és egybehangzóan tagadták, hogy a magyar kormány felbujtására, annak ügynökeivel való szoros kapcsolatban szervezkedtek volna. A rájuk bizonyított „kontaktusokat" Mike Józseffel, Hosszufalussy Miklóssal és más névtelen „szegedi összekötőkkel" a véletlen számlájára írták, esetlegesnek és jelentéktelennek minősítették. Sőt Schuch József, akiben a román szervek Dolch Adolf (Sándor) mellett az óvatosságból Temesvárt 1919. november végétől elkerülő Mike, az ismeretlen helyre távozott Hosszufalussy és a horogra akadt Bajza „tartalékát" sejtették, terjengős és meglehetősen kusza történetet adott elő Szombathelyen betegen fekvő nővéréről, akit ő, aggódván súlyosbodó állapota miatt, 1919 novemberében és decemberében több ízben is meg kívánt látogatni. S hogy miért épp Szegeden szakította meg mindig az útját? Ezt a felvetést a román hadbíró sem kockáztatta meg, mert a válasz nyilván az lett volna, hogy „dehiszen ott kellett vonatot cserélni a Dunántúl felé, s az átszállás a zavaros viszonyok következtében eleve körülményes volt". Arra a konkrét tényeken nyugvó keresztkérdésre pedig, hogy milyen céllal lépett kapcsolatba „Berki századossal", miért is kereste fel „Heller kapitányt" valahányszor Szegedre utazott, és mi volna a magyarázata annak, hogy ez utóbbival oly szoros viszonyt ápoltak, hogy a nevezett – a román elhárítás által szintúgy horthysta hírszerzőnek (vagy kémelhárítónak) vélt[104] – tisztet egy alkalommal még Nagy-

[103] Vö. ROMSICS Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In ROMSICS Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 160. (A továbbiakban: ROMSICS 1996.)

[104] Ezt persze a védelem vitatta: „semmivel sincs igazolva, hogy Berki és Heller kapitányok, akikkel Schuch Szegeden találkozott, a magyar kormány megbizottai lettek volna". *Temesvári Napló.* 1920. április 7., *MOL,* K 610, IV. C. 1.

becskerekre (Szerbiába) is elkísérte, Schuch ismét hetet-havat összehordott: pénzváltástól kezdve, múló rosszulléten át egészen „Heller" állítólagos szerb területen fekvő rézbányájáig, illetve a továbbutazáshoz szükséges szerb útiokmányok együttes beszerzéséig[105]...

Ugyanezen vádpont két elemét – a magyarországi pénzügyi támogatást és fegyverszállítást – a védők és perbefogottak könnyedén lesöpörték az asztalról. Egyrészt azért tehették ezt, mert a vélelmezett tekintélyes summából egyetlen fillér sem került elő, mi több, a nyomozati szervek semmiféle átvételi elismervényre vagy bármi, pénzátutalásra utaló dokumentumra nem bukkantak. (Ezt persze azzal magyarázták, hogy a gyanúsítottak idejében megsemmisítették a kompromittáló adatokat tartalmazó papirosokat...)

Ennélfogva különösebb katonai szakértelem nélkül is megállapítható tehát – hangoztatták a vádlottak és védőik egyaránt –, hogy a rendkívül veszélyes és különösen terhelő bizonyítéknak beállított temesvári „arzenál" sem mennyiségében, még kevésbé minőségében egyszerűen nem volt alkalmas oly nagyszabású operatív hadműveletek lebonyolítására, amely a siker reményében vehette volna fel a küzdelmet a jól felszerelt és harcedzett román reguláris hadsereggel, amelynek ez idő tájt két kitűnően kiképzett, fegyelmezett hadosztálya is a Bánságban állomásozott.[106] Vagyis a román csapatok katonai erővel történő kiverésére szőtt állítólagos „fegyveres öszszeesküvés" feltételezése a vádhatóság részéről nem egyéb, mint agyrém (chiméra). Ebből következően, ha némely éretlen kamasz fejében mégis

[105] *Temesvári Napló.* 1920. március 31. 2. *MOL,* K 610, IV. C. 1.

[106] Egy „Tóbiás" fedőnevű, igen hatékonyan dolgozó – a magyar katonai hírszerzés által beszervezett, minden jel szerint erdélyi román, esetleg valamilyen ágon sváb vagy szász származású – ügynök egyik jelentéséből kiderül, hogy a szigorúságáról híres román parancsnok – korábban *k. und. k* vezérkari törzstiszt – példamutató módon szervezte meg a rábízott (19. sz.) divíziót. („A 19 számú gy. hadosztályt Domăşneanu tábornok állította össze, és mint a tisztek általánosan beszélik: egy elite [sic!] hadosztály. Szerintük igen jól van fegyelmezve. A kiképzés igen szigurúan folyik és testi fenyitések napirenden vannak, amiért a legénység körében nagy az elkeseredés." Lásd. „Tóbiás-jelentés", Wien, 1920. május hó 31. (Ikt. szám 843/8.). *HL,* I. 89 VKF. II. csop. szám nélküli iratok, 1920, 36. doboz, 132. fol. Vö. *Documente din istoria mişcării muncitoreşti din România.* Red.: DAN, Mihaela. Bucureşti, Editura politică, 1966.

megfordult volna ilyesmi, az másnak, mint gyermeteg álmodozásnak,[107] mihaszna hetvenkedésnek és délibábkergetésnek nem tekinthető...

Ha pedig Spiridon Iorgulescu minden meggyőző erejét összeszedve a besúgók súlyosan elmarasztaló tanúskodására, valamint a jegyzőkönyvekbe foglalt terhelő vallomásokra hagyatkozva mégis sarokba szorította a gyanúsítottakat, még mindig ott volt amaz érv, miszerint az adatok hamisak, torzítottak és túlzóak – és mindenekelőtt *valótlanok,* hiszen a kényszer (ütlegelés és kínvallatás) hatására születtek. Vagyis a vádlottak s minden hájjal megkent védőügyvédjeik ügyesen visszafordították, és utólag semmissé nyilvánították az előzetes letartóztatás (vizsgálati fogság) idején erőszakkal kicsikart tényeket és érveket...

Az utolsó három (5., 6., 7.) vádpont ellen viszont nemigen volt apelláta, hiszen nem kevesebb mint harmincnégy magyar középiskolás diák, illetve egyetemi és főiskolai hallgató állt román bírái előtt a temesvári Tiszti Kaszinó Jenő herceg téri nagytermében. Úgyszintén tény volt a titoktartási kötelezettség, s valamelyik óvatlan „levente" iratai közül egy hevenyészett esküminta szövege is előkerült.[108] Nemigen volt tagadható az sem, hogy a

---

[107] Néhány ilyesfajta megnyilvánulás: 1) [ifj. Niamessny Mihály] „várta a jeladást a támadásra, őrült, vakmerő gyermekálmok megvalósulására" (Niamessnyné Manaszy Margit véleménye, lásd. NIAMESSNYNÉ MANASZY 1932, 214.); 2) „Az egész ügy inkább gyermekes, komolytalan, gyermek agyak szüleménye. Katonai szempontból őrültség elgondolni is, hogy 44 jobbára gyermekember megtámadhassa a reguláris román csapatokat. Az ügy [...] tényleg bolsevista ellenes célzattal indult meg. A fiatal diákok előtt azonban igy nem volt elég érdekes, nekik mese kellett!" (Horvát József dr., védőügyvéd álláspontja; In *Temesvári Napló.* 1920. április 8. címlap!); 3) Schipter János [az első számú besúgó] Virág Nándornak [a második számú spiclinek] ezt mondta: „ne lépjen be" [a Levente Szövetségbe], mert „ez gyerekség" (Temesvári *Hirlap,* 1920. április 4. 2.); a *Leveneteper-összefoglaló* ismeretlen szerzője emígy vélekedik: „Az ügyészi vádbeszéd elhallgatja azt, hogy a vakmerő álmodozóknak első mozdulata már árulójukká vált." (Uo. 1. fol.). Ugyanez a véleménye Alexandru Vaida-Voevodnak is: „Természetesen ezt a gyermeteg összeesküvést fölfedeztük [...] Vétkeik zsenge életkorukban keresendők, amikor az ifjúság fogékony a detektívregényekre és a bibliai példázatokkal telitűzdelt prédikációk sugallmazásaira." (VAIDA-VOEVOD II. 1995, 59.). Most már csak az a kérdés, hogy ki, és milyen céllal, hátsó gondolattal manipulálta a spontán ifjonti lelkesedést? (B-KB)

[108] „Én X. Y. fogadom becsületszavamra, hogy Magyarországhoz és a magyar nemzetemhez hü leszek, följebbvalóim parancsát teljesiteni fogom és alávetem magam minden parancsuknak. A Levente-Szövetség létezéséről és céljáról nem fogok senkinek semmit

mozgolódás túlnyúlt Temesvár falain, s a bánsági rokonok, ismerősök és egyéb „megbízható intelligens vidéki elemek" körében valóban lendületesen folyt a verbuválás.

Ez tehát klasszikus patthelyzet, a vád és a védelem többszöri nekigyürkőzésre sem tudta kimozdítani egymást sziklaszilárdnak hitt alapállásából, mondhatni *prekoncepciójából,* amely – ezúttal végletesen leegyszerűsítve – akár így is leírható: veszedelmes horthysta konspiráció Nagy-Románia megtorpedózására a történelmi „magyar állam integritásának bűnös eszméje" jegyében *versus* ártalmatlan, békés polgári önszerveződés az interregnum esetére, ha a temesvári „csőcseléken" netán ismét erőt vennének „bolseviki" ösztönei, s újfent rendbontásra, a bánsági lét-, vagyon- és közbiztonság megzavarására vetemedne…

Steiner Ferenc például a katonai ügyész kérdésére, miszerint: „Megvolt[-e] győződve, hogy a Bánát nem tartozik végleg Romániához?" – habozás nélkül ezt válaszolta: „Igen, és még most is ez a meggyőződésem, mert a békekonferencia nem döntött végleg."[109]

Ifj. Niamessny Mihály okfejtése, akire a vád „különös erővel támadt", s benne – teljes joggal – a diákság szellemi vezérét gyanította, két változatban is fennmaradt!

Az első, amelyet a *Temesvári Hirlap* kiküldött tudósítója rögzített, tartalmilag alig különbözik az idős, egykori országgyűlési képviselő mondandójától, s formailag is csupán annyiban, hogy a fiatal vádlott nem kért tolmácsot, franciául kívánt vallani. Más adatok szerint a „leventék kapitánya" a vádhatóság engedélyével francia és angol újságok tucatjaiból idézett, sőt még – újságkivágás formájában – egy francia térkép is előkerült valahonnan.

---

sem szólni. Halál és gyalázat érjen, ha minderről szólni fogok. Isten engem ugy segélyen [sic!]" (Szenzáció, 1920. március 21. 6.) (Fennmaradt egy másik változat is, amely így hangzott: „Magyarországhoz hü [sic!] leszek, feljebbvalóimnak engedelmeskedem, társaimat és a Levente Szövetséget el nem árulom. Esküszöm. Halál és gyalázat reám, ha nem igy [sic!] teszek". (Temesvári *Hirlap,* 1920. április 2. 1.)

[109] *Temesvári Hirlap.* 1920. április 1. 3. (A kolozsvári laptárs interpretálásában: „Steiner megvolt győződve arról, hogy a Bánát nem marad Romániáé. Erről most is megvan [sic!] győződve". In *Ellenzék,* 1920. április 3. *MOL,* K 610, IV. C. 1. Egy másik felnőtt vádlott, Schrauder György, aki géppuskás tisztként harcolt korábban az ukrán fronton, ugyanerről ezt mondta: „bár ismerte ama katonai hirdetményt, amely szerint Bánát és Erdély örök időkre Romániához csatoltatott, de az egész város azt beszélte, hogy a románok kivonása meg fog történni." *Temesvári Hirlap,* 1920. április 2. címlap!

Ezek alapján a jó megjelenésű, határozott fellépésű fiatalember „bebizonyítja", hogy a békekonferencia még nem állapította meg végleg a határokat.

Arra az elnöki közbevetésre, miszerint „tudta-e, hogy Románia a Bánátot örök időkre annektálta, hatalmába vette; ezt kihirdettük, plakátokon közöltük mindenfelé... vagy nem tudta ezt?

Tudtam, ezredes úr!

Hát akkor miért cselekedett így?" – szólt a kérdés.

Ifj. Niamessny nem kis elszántságra valló válasza ekképpen hangzott: „Ezredes úr, annakidején a szerbek is kihirdették ugyanezt. Ezredes úr! A szerbek mégis kimentek!..."[110]

Márton Albert dr., aki épp egy emberöltővel volt idősebb fiatal bajtársánál, tapasztalt politikusként új elemet vont be védekezésébe. Virgil Economu haditörvényszéki elnök kérdésére, hogy mire is alapozta ama feltevését, miszerint a román haderő ki fog vonulni a Bánságból, „és a bolsevizmus ki fog törni", a temesvári magyarság egyik vezetője így felelt: „A Bánát kérdését a keleti kérdésekkel szorosan összefüggőnek látom. Ezt az egész keleti kérdéskomplexumot csak úgy lehet megoldani, ha a dunai konfederációt megalakítjuk. Ahogyan a lapokból informálva vagyok, több román politikus, köztük Vajda-Voevod is ezt akarja."[111]

---

[110] SZÉKÁCS IX., *Új Magyar Vetés,* 1935. március 27. 4.

[111] *Temesvári Hírlap,* 1920. március 31. 1. A laptárs így örökítette meg Márton dr. nyilatkozatát: „Meggyőződésem volt, mely kapcsolatban van a keleti kérdésről alkotott politikai hitvallásommal, mely szerint én a keleti kérdést csak egy dunai konfederáció létesítésével hiszem megoldhatónak. Tudom, hogy Romániában is sokan gondolkoznak így, egyebek között Vajda-Voevod volt miniszterelnök is." In *Temesvári Napló,* 1920. március 31. (szerda) 1. *MOL,* K 610, IV. C. 1. Ugyanerről másnap Török Lajos ezt nyilatkozta: „Hirek voltak róla, hogy a Monarchiát rövidesen visszaállítják s megalakitják a dunai államok gazdasági blokkját." In *Temesvári Napló,* 1920. április 1. 2. *MOL,* K 610, IV. C. 1. Lásd bővebben ÁDÁM Magda: Dunai konfederáció vagy kisantant. In *Történelmi Szemle,* 1997/3–4. 440–448. Vö. ROMSICS 1996, 31–34., 142–156. (Itt jegyezzük meg, hogy A. Vaida-Voevod emlékirataiban nincs nyoma, hogy valaha is ilyesféle nézeteket vallott volna, tény viszont, hogy legalább 1911-ig osztotta barátja, Alexandru Popovici a Monarchia föderalizálhatóságáról – s a román fejedelemségekkel való kiterjesztéséről – vallott nézeteit! (Vö. DUCA I. 1982, 280–281. Lásd újabban JAKAB Dénes Barna: A dualista rendszer nacionalista alternatívája Aurel C. Popovici föderációterveiben. In *Pro Minoritate,* 2003/ősz, 119–141.). Úgyszintén dokumentálható, hogy – akárcsak másik meghitt szövetségese, Iuliu Maniu – taktikai és elvi okokból egyaránt ellenezte a regáti liberálisok által szorgalmazott francia mintájú gyors és kíméletlen bukaresti központosítást! Lásd erről Vintilă Brătianuhoz intézett nyílt levelét, *Patria,*

A felvetés érezhetően meglepte az elnököt, mert a kihallgatás emígy folytatódott: „Tisztában volt azzal, hogy a dunai konfederáció megalakulása felforgatná a rendet?"[112] Erre Márton dr. habozás nélkül ezt válaszolta: „Ha ez a konfederáció megalakult volna, a román csapatok kivonultak volna a Bánságból. A román csapatok távozása és a magyar csapatok bevonulása között interregnum állott volna be, amelyet a bolsevikiek felhasználhattak volna." Majd az újabb elnöki kérdésre megerősítette, hogy „most is várja ezt a szituációt"![113]

Nem folytatjuk, ugyanezen az érvek sorjáznak, *pro* és *kontra,* végeérhetetlenül; ha akadnak mégis árnyalatnyi különbségek, azok csak a vádlottak szellemi képességeiben, tájékozottságában és talpraesettségében – esetleg fogalmazáskészségében – mutatkoznak: *a lényeg* ugyanaz! Ők bizony csupán a „csőcselék" valószínűsíthető rendbontásait megelőzendő szervezkedtek, szó sem volt holmi románellenes zendülésről, huncut az, aki rosszra gondol...

1922. január 7. Magyar fordítása: *MOL,* K 63, 1922–27. II. 441–451. fol. és vö. DUCA III. 1982, 152, 194. Lásd még MISKOLCZY AMBRUS: *Románok a történeti Magyarországon.* (Kisebbségkutatás Könyvek) Budapest, Lucidus Kiadó, 2005, 161, 169–170.

[112] Egy adat szerint az erdélyi Kormányzótanács többnyire magyar középiskolákban és magyarországi egyetemeken „szocializálódott" vezérférfiai közül 1918/19 fordulóján leginkább Vasile Goldiş nézeteiben lehet fölfedezni – kompenzáció gyanánt – hasonló (legalábbis erre utaló) elgondolást. Ez – Varjassy Lajos interpretálásában és Maniu 1918. november 14-i Aradon elhangzott érvelésére sokban emlékeztetve, de annál pragmatikusabb megközelítésben – így hangzik: „Jászi Oszkár akkori nemzetiségi miniszter aradi tárgyalásainak kudarca után [...] Goldis László azt a gondolatot vetette fel, hogy Magyarországnak és Romániának már az általános békeszerződést megelőzően külön békét kellene kötnie. Magyarország beletörődne a változtathatatlanba, tudomásul venné területe egy részének elszakadását, viszont gazdasági téren kárpótlást nyerne oly módon, hogy Romániával szoros kereskedelmi és vámszövetségbe lépne. Később ehhez a gazdasági szövetséghez a többi dunai államok is csatlakoznának s ezáltal Magyarország nyersanyag-ellátás és biztositott fogyasztó piac tekintetében olyan előnyökhöz jutna, amelyek a különben is elkerülhetetlen területi áldozatokat nagy részben ellensúlyoznák." Lásd. VARJASSY lajos: *A dunai államok szövetsége.* Arad, Tipografia Lovrov & Co., é. n. 3-4. Vö. Vasile GOLDIŞ: *A nemzetiségi kérdésről* [Andrei Oţetea akadémikus előszavával és Hajós József bevezető tanulmányával]. Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1976.

[113] *Temesvári Hirlap,* 1920. március 31. 1.

Nem tekinthető viszont szimpla koincidenciának, hogy március legvégén vagy április első napjaiban „egy olasz misszió érkezik a városba. Olasz katonatisztek, akiket a világ küldött Temesvárra" – állítja egyik s mind ez ideig egyetlen erre vonatkozó forrásunk. Sőt azt is tudni véli, hogy – állítólag – határozottan kijelentették: *„míg a leventepörnek vége nincs, nem hagyják el a várost"*[114].

S itt most – újfent terjedelmi okokból – megint rövidre kell zárnunk elbeszélésünket: a magyar törvények szerint még kiskorúnak számító tizennyolc év alatti gimnazistákat és tanoncokat a temesvári román hadbíróság – minden bizonnyal külföldi nyomásra, de talán méltányosságból is – 1920. április 7-én felmentette.

A felnőttek közül azonban több személyt is súlyosan elmarasztalt: „Mischek Ferencet és Schuch Józsefet halálra, Dér Istvánt életfogytig tartó kényszermunkára, Török Lajost és Reibl Mihályt 20-20 évi kényszermunkára, Berkes Józsefet, Marx Dezsőt és Schrauder Györgyöt 5-5 évi kényszermunkára ítélte."[115] Majd ugyanazon év őszén perújrafelvételt rendelt el – immár Nagyszebenben. Az ottani tárgyalássorozat számos meglepő fordulatot és – noha halálbüntetéssel végül is senkit sem sújtotak – még a korábbinál is keményebb ítéleteket hozott…

A miértekre *nincs válaszunk,* legalábbis egyelőre…

VI. Összegzés (Óvatos következtetések)

Ám azt szövevényes historiánk első felvonásának végére érve eddigi értesüléseink fényében is megállapíthatjuk, hogy a temesi Bánságban 1919/1920 fordulóján minden kétség kívül nagyszabású, összehangolt és többszintű összeesküvés körvonalai látszanak kibontakozni, amelynek kettős – egymásból következő – célkitűzése félreérthetetlen: a román hadsereg (és hatalom) kiszorítása és a „történelmi" Magyarország területi épségének megóvása.

---

[114] SZÉKÁCS IX., *Új Magyar Vetés,* 1935. március 27. 4. (kiemelés az eredetiben!)
[115] JAKABFFY–PÁLL 1939, 109. Részletesebben B-KB 2006. 107–135. és a szövegtesthez tartozó jegyzetek!

Ugyanakkor adataink (főként Alexandru Vaida-Voevod visszaemlékezései) alapján azt is teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a román megszálló (hongyarapító) hatalom is tudatosan manipulálta az erdélyi, partiumi és a bánsági magyar „irredenta" vérszegény próbálkozásait. A „nagyváradi pör" minden jel szerint „beugratás" eredménye,[116] s igencsak szembeszökő az is, hogy a román vádhatóságok által megalapozottan „összefüggőnek" tekintett összeesküvés-sorozat egyes „darabjait" taktikusan szétválasztották, s ezáltal – a román politikacsinálás hagyományos ügyességével – az állandó „magyar veszély" érzetét és képzetét keltették a párizsi és a londoni döntéshozókban. Az sem a puszta véletlen, hanem nagyon is átgondolt politikai számítás eredménye, hogy ezt a manővert a Nagykövetek Tanácsának 1920 januárja és márciusa között zajló londoni és párizsi üléseihez időzítették, amikor – legalábbis elméletileg – még mindig volt halovány remény

[116] Lásd ehhez „Csapó fhdgy jelentése a hirszerzők müködéséről"; „Csapó fhdgy jelentése fogságáról"; „Ecsedi Csapó Lóránt Pál huszárfőhadnagy hirszezőtiszt jelentése az oláh helyzetről (1920. október 28.-án)" című összefoglalókat, valamint a Csapó meglehetősen kétértelmű nagyváradi tevékenységét összegző „BIZALMAS" pecséttel ellátott raportokat és elemzéseket! *HL*, I 89. VKF 1920, 35. doboz, II. csop. 26598–29184, 750–774. (más számozással: 002–026). fol. Hely hiányában, ám a korhűség kedvéért csupán két dokumentumot idézünk, az elsőt némileg rövidítve:1) „Szolnok várm. Kat. parság … Nyilvántartó osztály, 220/7 szám/h. aloszt.; [Tárgy] Nagyváradi letartóztatások.; [Címzett] Fővezérség II Csoport Budapest; [kelt] Szolnok, 1920 február hó 20-án.

Jelentem, hogy három a nagyváradi intelligentiához tartozó egyén Szolnokon való tartozkodása és átutazása alkalmából a nyilvántartó osztály egyik tisztjével szenben [sic!] ugy nyilatkozott, hogy Nagyváradon úgy a letartóztatott tisztek mint a magyar társadalom körében az a felfogás uralkodik, hogy Csapó főhadnagy árulta el a magyar szervezkedést és hogy Csapó főhadnagy elitélése szinleges […]" *HL*, I 89 VKF 1920, 29. d., II. csop. ált. 213/2–406/415, 111. fol.; a másikat régi „ismerősünk" Siménfalvy alezredes intézi (sk. aláírással), „Nagyságos Stojakovics Döme vkt. Őrnagy urnak" – „324/szám/1920 *Bizalmas!* jelzettel, s Budapest, 1920. június 3-i dátummal. Siménfalvy sommás véleménye így fest: „Bizalmas és teljesen megbizható értesülésem szerint, melyek a nagyváradi elitéltek védője Román Valér által megerősittettek, Csapó főhadnagy mindent elárult és ugy látszik, hogy nemcsak fiatal könnyelmű fráter, hanem egy elsőrendü [sic!] gazember is." (Uo., 124. fol.). Ennek ellenére egyik közvetlen főnöke pár hónappal korábban (s a terhelő adatok ismeretében is) némiképp másképpen ítél: „Véleményem szerint a megitélés túloz […] Csapó az osztály részére kiváló szolgálatot teljesit. Mégis ajánlatosnak tartom, hogy őt visszaérkezése után ne használjuk fel többé erre a szolgálatra, mert szerepe és egyénisége sok ember szemében szálka" (Kelt 1920 január 17., aláírás: Makay, uo., a lapszám lemaradt a kópiáról! – B-KB)

a rendkívül súlyos, a hazai közvéleményt sokkoló magyar békefeltételek valamelyes enyhítésére.

Éppen ezt a győztes és szövetséges hatalmak között élezödő érdekellentétek révén kicsikarható arasznyi (és pillanatnyi) magyar lélektani s diplomáciai előnyt – még pontosabban: a kárvallott „magyarok" sorsa iránt mégis éledező méltányosságérzetet és be nem vallható lelkiismeret-furdalást[117] – morzsolta fel az Alexandru Vaida-Voevod vezette román kormányküldöttség – egyebek közt épp a „Levente Szövetség" képében is „leleplezödött" magyar „soviniszta-revansista-retrográd" mesterkedések kipellengérezésével!

Tárgyilagosan azt is le kell ismételten szögeznünk azonban, hogy a bukaresti diplomáciai machinációk az „évszázados román álom" szemszögből hihetetlenül kedvező geostratégiai konstelláció nélkül akkor sem jártak volna eredménnyel, ha a román delegációt maga Niccolò Machiavelli (Ionel C. Brătianu) s nem a hozzájuk képest nyeretlen kezdőnek számító – noha tagadhatatlanul jó tanítványnak bizonyuló – erdélyi román politikus (A. Vaida-Voevod)[118] vezeti!

Nem hagyhatjuk ugyanis most sem számításon kívül, hogy a román nemzeti törekvéseket 1856 (a krími háborút lezáró párizsi béke) óta mindmáig elképesztő szerencsesorozat kíséri, amelynek csúcspontja éppen az 1918–1920 közötti három „annus mirabilis" – valóságos geopolitikai „csoda"[119]

---

[117] Vö. ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 175–180., 183–189.

[118] Vaida emlékirataiban maga is az osztatlan elismerés hangján szól Brătianu csaknem mindig sikerre vezető „politikai éleselméjűségéről és machiavellisztikus taktikájáról" (VAIDA-VOEVOD III. 1995, 169.). Vö. MISKOLCZY Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon.* (Kisebbségkutatási Könyvek) Budapest, Lucidus Kiadó, 2005, 161.! (Nem érthetünk tehát egyet a tanulmányunk 76. számú jegyzetében hivatkozott bizalmas jelentés szerzőjének egyik végkövetkeztetésével sem: „A külpolitikai sikerek terén Románia látszólag tulhaladta a kulminációs pontot, ami Vaida utjának eredménytelenségében […] is kifejezésre jut", Uo.)

[119] Egy jelentős román gondolkodó, Petre Ţuţea már az 1856–1859 közötti általános európai hatalompolitikai csillagzatot, melynek eredményeképp Havaselve és Moldva 1859. január 24-én „egyesülhetett", „csodának" minősítette! Vö. BORSI-KÁLMÁN Béla: *Kérdések és álkérdések. Gondolatok a csoportérdek-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 58. (3. számú jegyzet!). Ugyanez a véleménye Alexandru Vaida-Voevodnak is: „Ce progres, ce realizări miraculoase, în timp de câteva generaţii! Calităţi atavistice uriaşe s-au declanşat din

– amikor is, történelmileg valószínűleg megismételhetetlenül – egyszerre három soknemzetiségű „retrográd" birodalom omlott össze, melyek romjaiból egyfelől „össze lehetett rakni" minden románok politikai vágyai netovábbját,[120] másfelől – s „történetünk" végkimenetele szemszögéből *is elhatározó módon* – Nagyrománia mint politikai entitás – a hamvaiból feltámadt Lengyelország mellett – váratlanul az Oroszország 1917-es kiesésével megroppant antantstratégia másik nélkülözhetetlennek látszó tartópillérévé, geopolitikai sarkkövévé vált (nőtt)![121]

Második keleti hidfőállás gyanánt egyszerre, egyidejűleg kellett betöltenie az orosz fronton támadt hadászati űrt (ennek jutalma Besszarábia!); a román hadsereg (és nép) „élő erejét" nem kímélve könnyűszerrel eljátszhatta – a vonakodó (a francia emberéletet minden áron óvni akaró) *Armée Alliée d'Orient helyett* – az antant „biztosító", stabilizáló szerepét Közép-Európában (a történelmi Magyarország területén – s cserébe megszerezve annak keleti részét: a Partiumot és Erdélyt!); végül harmadszor (a magyar

corpul etnic valah, când s-a deşteptat din somnul cel de moarte, la conştiinţa fiinţei sale româneşti" (magyarul: „Micsoda haladás, milyen csodaszerű eredmények [szó szerint: megvalósítások] néhány évtized alatt. Óriási atavisztikus erények robbantak ki az oláh etnikai testből, amikor halálos álmából román létezése tudatára ébredt"). Vaida ugyan nem veszi tekintetbe a rendkívüli geostratégiai lehetőségkeretet, de a román historiográfia számára általa megfogalmazott – véleményünk szerint ma is időszerű – kérdésével, úgy hisszük, egyetérthetünk: „Explicarea acestui fenomen, unic în istoria neamurilor, nu e datorie pentru istoricii noştri?" (magyarul: „Emez a népek történelmében egyedülálló jelenség magyarázata vajon nem történészeink kötelessége-e?"). Vö. PALOTÁS 2003, 198–209. (Lásd különösen a *Nagy-Románia kialakulása* című fejezetrész első mondatát: „Csodával határos módon a román polgárság legmerészebb vágyai mégiscsak megvalósultak, méghozzá alig fél évvel a megalázó bukaresti különbéke után", uo. 198., vö.: *Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból.* Fordította, szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta: HORVÁTH Andor. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2003, 15–16.)

120 Lásd bővebben B-KB 2004, 31–37. Vö. VAIDA-VOEVOD II. 1995, 168–169.

121 Legalábbis annak látszott! Lásd erről újabban KECSKÉS GUSZTÁV: *Franciaország Közép-Kelet-Európa politikája 1918-tól napjainkig.* (Kézirat.) Budapest, 2004. In: MTA Történettudományi Intézet (különösen 37, 39–44., etc.). (A továbbiakban: KECSKÉS 2004.) Vö. MAJOROS István: *Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920).* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004, 185–213. (különösen 206–211.) (A továbbiakban: MAJOROS 2004.)

történelemfejlődés kivételes balszerencséjére) mindezt nem csupán Párizs (London, Róma etc.) hallgatólagos (nyers stratégiai érvekkel indokolható) jóváhagyásával, hanem morális fensősége tudatában – a legcsekélyebb skrupulus nélkül – cselekedhette! Hiszen, megint egyszer a világháborúban kivérzett nyugati szövetségesek *helyett* leverte a budapesti „bolsevista" Tanácsköztársaságot, s megszabadította „Európát" a fenyegető „vörös rémtől", a kommunizmustól![122] (Ennek politikai ellentételezése – a Duna-medence stabilitásához fűződő nyers francia stratégiai és gazdasági érdekek iránti viszonylagos szerb közömbösségen kívül – a Bánság hovatartozásáról folytatott – már-már beláthatatlan következményű „testvérháborúvá" fajuló – *szerb–román vita* Bukarest szempontjából előnyös „rendezésében" is föltehetően szerepet játszott![123])

Így már jobban érthető, miért volt különlegesen kényelmetlen szálka a román hatóságok szemében a temesvári összeesküvők „spontán állampolgári önszerveződése" a „bolseviki csőcselék" esetleges rendbontásainak megakadályozására, hiszen már a „fogalom" (eszme) is *foglalt volt:* a román megszálló hadosztályoknak is éppen ez volt talán a leghatékonyabb jogcíme és legfőbb legitimizációs forrása Budapest és Kelet-Magyarország minél alaposabb s minél elhúzódóbb „pacifikálására"[124]...

Leszámítva persze a még ennél is „nyomósabb", elsősorban francia geopolitikai meggondolásokat, amelyeket ekképpen fogalmaz meg egy semleges – történetesen épp svájci, 1919. március 17-i keltezésű külügyi jelentés: „Párizsban arra készülnek, hogy Magyarországot a lehető legteljesebb módon kifosszák: Erdélyt, a Bánátot, a német és csehszlovák népességű régiókat egyaránt elcsatolják Magyarországtól, az említett térségekben található igen jelentős magyar lakossággal együtt. Az antantnak ezt a Magyarországgal szembeni magatartását azonban nem a Károlyi iránti neheztelés vagy gyűlölet, s nem is a bolsevikoktól való félelem határozza meg, hanem ki-

---

[122] Vö. KECSKÉS 2004, 42.
[123] Uo. 40. Vö. MAJOROS 2004, 211., 230–231.
[124] Vö. DURANDIN 1998, 222.

zárólag földrajzi [geostratégiai] megfontolások magyarázzák."[125] Vagyis: Vae victis![126]

És itt újabb fogas kérdések merülnek fel!

Vajon, közel nyolcvanöt esztendő múltán el kell-e feltétlenül ítélnünk, okvetlenül meg kell-e bélyegeznünk Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod, Ştefan Pop-Cicio, Vasile Goldiş és Octavian Goga *erdélyi,* valamint Ionel Brătianu, Take Ionescu, Alexandru Marghiloman, G. I. Duca, Nicolae Titulescu, Petre P. Carp *regáti* (zömében havaselvi) román politikusnemzedékét, amiért – részben magyar generációs társaik taktikai hibáit, stratégiai helyzetfelismerő képességeik (és geopolitikai játékterük) korlátait és érdekérvényesítő (diplomáciai) képességeik hiányosságait kihasználva, nemegyszer azokkal könyörtelenül visszaélve – maximálisan, jóllehet önző módon, a maguk javára fordították a francia mintájú, egységesnek (homogénnek) elgondolt, a lehetséges mértékig demokratikusnak anticipált román nemzetállam (államnemzet) megteremtéséhez kínálkozó – soha vissza nem térő – kivételesen kedvező *történelmi pillanatot?*

Ha ugyanis ezzel kapcsolatban lehetnek egyáltalán fenntartásaink, azok csupán politikai vágyaik fékezhetetlen mohóságára és – stratégiailag – a „túlnyerés" kockázatainak fel nem ismerésére – s a „legyőzött" történelmi rivális elvileg szintén kétségbevonhatatlan hasonló igényeinek és vágyainak semmibevételére, eltiprására, elméleti és intézményes elvitatására vonatkozhatnak...

Másrészt, bármilyen mércével (mértékkel) mérnők is, vajon miféle jogon ítélhetné el bárki nyolcvanöt esztendő távlatából – s marasztalhatnánk el mi magunk is – a temesvári összeesküvés felnőtt s kivált serdülőkorú résztvevőit?

---

[125] Documents diplomatiques suisses 1848–1945. Vol. 7. 1918–1920. Tome I. 11 novembre 1918–28 juin 1919. Jacques FREYMOND és Oscar GAUYE irányításával, valamint Daniel BOURGEOIS közreműködésével sajtó alá rendezte Antoine FLEURY és Gabriel IMBODEN. Bern, Benteli Verlag, 1979, 258. dok. (Kiemelés az eredetiben!) Idézi MAJOROS 2004, 211., és az 583. számú jegyzet!

[126] Lásd erről részletesebben Major Zoltán – a korszak legjelentősebb magyar diplomáciatörténészének egyik fontos (hézagpótló) munkája elé írt – kitűnő bevezetését: MAJOR Zoltán: A trianoni vádlott megszólal. Tudományos pálya és történeti kor Horváth Jenő magyar diplomáciatörténész munkásságában. In HORVÁTH Jenő: *A Milleniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből 1896–1920* [reprint]. Budapest, Nyitott Könyv Kiadó, 2004. IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.)

Netán azért, mert a „magyar álom", a Széchenyi–Kossuth–Deák–Eötvös–Andrássy és társaik által elgondolt, ugyancsak központosított jakobinus mintára megalkotni kívánt (de annál liberálisabbnak remélt) „virtuális Magyarország" mítosza (és területi sérthetetlenségének nemzedékek óta sulykolt *dogmája)* bűvöletében (és annak romhalmazán) tevőlegesen megkísérelték menteni mindazt, amit – a katasztrofális előzmények és a nemkevésbé baljós előjelek[127] ellenére – még mindig megmenthetőnek véltek (reméltek)?

---

[127] Ilyennek tekinthetjük a belgrádi *Tribuna* c. szerb nyelvű lap 1920. március 18-iki számában nyomdafestéket látott a *Magyarok és sorsuk* című cikket, mely magyar fordításban – s az irat ortográfiájának érintetlen hagyásával – így hangzik: „Ezer év előtt beleékelődtek az északnyugati és déli szlávok közé. Németek segítségével erőszakos módszerekkel akarták hatalmukat fenntartani. Különösen 1867 óta a legembertelenebb rendszerrel akartak magyarositani. A háboru alatt vad és embertelen magatartást tanusitottak, külünössen [sic!] a szerbekkel szemben. 1918-ban letörve a bolsevizmus segitségével akarták az integritásukat megmenteni, számitván arra, hogy ez a betegség a szomszédokra át lesz vihető. A szomszédok épek maradtak, nem ugy a magyarok, kik jól kiérdemelt vesztességeket [!] szenvedtek.

Apponyi féle rosszhirü grófokkal igyekeznek most angolokra és olaszokra hatni, kegyelmet kieszközölni. A legyürt magyaroknak ez azonban már nem segit, itt még a Szt. István koronájának varázsa sem hat. Az uj határok helyesen megvannak már szabva, a tiszta nemzeti alapon az uj országok megalakultak és két »európai« (igazság szerint ázsiai:) ország befejezte történelmi szerepét.

A magyarok meg a törökök, de különösen a magyarok mint csendes szomszédok, ha Európában akarnak maradni, meg lesznek törve, de a legkisebb mozgalomra a szomszédos szabad államok kellő védelmi intézkedésekkel fognak felelni, s hogy ez esetben az elveszett Szt. István országának határai hogy fognak kinézni, azt talán szükségtelen külön megvilágitani.

Ami pedig az itt maradt kisszámu Magyarokat illeti, őket itt teljes nyugodtság és egyenjoguság várja, mert a szlávok nem szabadságtiprók. Soviniszta makinációkat azonban nem türünk és minden féle akna munkát a legerélyesebben leverünk. Nem vagyunk jogtiprók, de nem ismerünk tréfát, ha látjuk, hogy valaki a rendet és csendet meg akarja zavarni." Lásd. „Melléklet 37 k sz számhoz. Az 1920 évi III. 18-iki belgrádi Tribuna cikke", in *HL*, I. 89 VKF 1920, 29. doboz, II. csop. ált. 213/2 – 406/415, 663. fol.

Mitrovits Miklós

A lengyel-szovjet viszony 1945 után a legújabb orosz historiográfiában

A lengyel–szovjet viszony a rövid huszadik században gyakran került krízishelyzetbe. Említhetjük az 1920-as lengyel–szovjet háborút, a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát, Katyńt, a második világháború utáni szovjet térhódítást vagy az 1956-os krízist; és a sor folytatható a rendszerváltásig. Nem beszélve arról, hogy a korábbi történelmi sérelmek „rendezetlensége" később, egy újabb konfliktushelyzetben visszatérő problémaként nehezítette a két ország közötti vitás kérdések rendezését.[1] A konfliktuskezelés egyik legnagyobb akadályozó tényezője az volt, hogy a két ország közös történetének legsúlyosabb kérdéseit kizárólag a hivatalos ideológia szintjén kezelték (lásd. Katyń), vagy teljes mértékben eltitkolták (lásd Molotov–Ribbentrop-paktum záradéka), így a történészek nem foglalkozhattak érdemben e problémákkal. Ezzel szemben a lengyel társadalmat élénken foglalkoztatták ezek a kérdések, amelyek a tiltás, illetve a szakmai diskurzus hiánya miatt gyakran szovjetellenes megnyilvánulásokban manifesztálódtak.

A lengyel történetírásban gyakorlatilag már jóval a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett társadalmi-politikai változások előtt, a Szolidaritás mozgalom által teremtett kedvező légkörben megtörtént a „rendszerváltás." Bár a párt és az állami dokumentumok továbbra sem vol-

[1] Az 1920-as lengyel–szovjet háborúról és utóéletéről lásd JAZSBOROVSZKAJA, I. SZ.–PARSZADANOVA, V. SZ.: *Rosszija i Polsa. Szindrom vojni 1920 g.* Moszkva, Akagyemia, 2005. A szovjetek által Katyńban lengyel tisztek ellen elkövetett tömeggyilkosságról és annak hatásairól a lengyel–szovjet kapcsolatokra lásd: JAZSBOROVSZKAJA, I. SZ.–JABLOKOV, A. JU.–PARSZADANOVA, V. SZ. *Katinszkij szindrom v szovjetszko-polszkih otnosenyija.* Moszkva, ROSZSZPEN, 2001.

tak hozzáférhetőek a történészek számára, de megkezdődhetett egy viszonylag szabad diskurzus a társadalomban néhány korábban elhallgatott kérdésről.[2]

A Szovjetunióban a peresztrojka társadalmi-politikai változásai gyakoroltak hatást a tudományos életre. Már 1989-ben összeült egy lengyel és orosz történészekből álló bizottság, hogy megfogalmazzák az aktuális feladatokat Lengyelország és a két nép közös történelmének kutatásával kapcsolatban a kezdetektől a legújabb korig.[3] A huszadik század történelmének forrásai hiányában ekkor még elsősorban a középkori események kerültek a kutatások előterébe.

A Szovjetunió felbomlásával megszűnt az állami kontroll és a vele járó régi ideológiai kötöttség a történetírás felett is, így a korábban elhallgatott események bekerülhettek a feldolgozandó témák közé. Paradigmaváltás történt tehát a témaválasztás és az interpretáció tekintetében is. A rendszerváltás előtt preferált témák, mint a lengyel munkásmozgalom fejlődése a két világháború közötti korszakban, a lengyel szocializmus megerősítéséért vívott küzdelmek, az agrárparaszti társadalom fejlődéstörténete vagy a tulajdonviszonyok forradalmi úton való megváltoztatásának kutatása szinte teljesen feledésbe merült. Helyettük a már említett új témák kerültek napirendre.

Az új interpretáció kialakulásának több oka is volt. Egyfelől a rendszerváltás után kialakult demokratikus kapitalista piacgazdaság feltételei között – sokszor kritika nélkül – megkérdőjeleződött minden, ami a korábbi államszocialista rendszer része volt.[4] A korábbi marxista–leninista szemléletet felváltotta a „nemzeti látószög" szűkebb dimenziója, a történelem nemzetek történelme lett, amely gyakran liberális ideológiával vegyítve a kapitalizmus apológiájába csapott át. Ennek kiváló példája a mai lengyel

---

[2] Az 1939-es szovjet támadásról már 1979-ben megjelent Jerzy ŁOJEK könyve JERZEWSKI Leopold álnéven: *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych a* Głos kiadónál. Majd a Katyńban történtekről szintén ő írt egy brosúrát: *Dzieje sprawy Katynia.* Warszawa, Biblioteka Głosu, 1980. Ez utóbbi a rendszerváltás után Magyarországon is megjelent.

[3] FALKOWICZ, Swetłana: Polska problematyka w rosyjskiej historiografii. In *„O nas bez nas." Historia Polski w historiografiach obcojęzycznych.* Red.: MOLIK, Witold–ŻALIŃSKI, Henryk. Poznań, Wydawnictwo poznańskie, 2007, 113.

[4] A rendszerváltozás utáni új orosz történetírásról lásd KRAUSZ Tamás: Az oroszországi rendszerváltó történetírás csapdája. In *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Szerk.: IZSÁK Lajos, STEMLER Gyula. Budapest, Napvilág, 1996, 229–239.

történetírás szinte általánosan elfogadott koncepciója, mely a lengyel nemzet történetét a szabadságért és a függetlenségért való küzdelmek sorozataként írja le (egészen 1939-től a rendszerváltozásig). Ezzel egyidejűleg kriminalizálja az államszocializmus egész történetét. Az ötvenes évek „út a szocializmushoz" *(Droga do socjalizmu)* jelszavát felváltotta az „út a függetlenséghez" *(Droga do niepodległości)* liberális szlogenje. Ez a nacionalista-liberális historiográfiai megközelítés fontos elemzésekkel gazdagította a lengyel történettudományt, amelyeket azonban megfelelő kritikával kell kezelni.

Másfelől az elsőnél pozitívabb változás volt, hogy a korábban nem kutatható archívumok dokumentumai is hozzáférhetővé váltak a kutatók számára. Általános jelenség a kutatók körében, hogy megnőtt az érdeklődés az eddig titkosított iratok iránt. Ez bizonyos visszatérést eredményezett a pozitivista történetíráshoz. A levéltárakból előkerülő dokumentumok váltak ismét a történész számára legfontosabb forrásokká, viszonyítási pontokká – módszertani szempontból is. Kelet-Európában mind Lengyelország, mind Oroszország élen jár a források publikálásában. Dokumentumkötetek sora jelent meg mindkét országban az elmúlt évtizedben.[5] Emellett viszont viszonylag csekély számú hazai (orosz és lengyel) feldolgozás látott napvilágot a két ország közös történetével kapcsolatban.

A lengyel–szovjet kapcsolatrendszer történetével foglalkozó orosz történészek előtt a rendszerváltást követően új lehetőségek nyíltak meg. Mivel az eseményeket új megvilágításba helyező dokumentumanyag jelentős része a moszkvai levéltárakban található, ezért mindenképpen figyelemre méltóak az orosz történészek kutatásai és feldolgozásai.

---

[5] Lengyelországban, a kilencvenes években több dokumentumkötet jelent meg a lengyel–szovjet kapcsolatokra vonatkozólag, elsősorban lengyel levéltári iratokból. Az 1956-os krízis utáni évekről: *Tajne dokumenty Biura Politycznego PRL-ZSRR 1956–1970.* Red.: PACZKOWSKI, Andrzej. Londyn, Aneks, 1998. A Szolidaritás mozgalom két évének eseményeivel kapcsolatban sok szovjet vonatkozással: *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a „Solidarność" 1980–1981.* Red.: WŁODEK, Zbigniew. Londyn, Aneks, 1992. Az elmúlt évtizedben a Nemzeti Emlékezet Intézetének *(Instytut Pamięci Narodowej)* köszönhetően sorozatban jelennek meg az újabb kötetek a második világháború utáni korszak szinte minden eseményére vonatkozólag (www.ipn.gov.pl). Oroszországban elsősorban a ROSZSZPEN Kiadó tevékenységének köszönhetően számos dokumentumgyűjtemény került forgalomba (www.rosspen.com).

Lengyelország helye a szovjet politikában (1944–1947–1953)

Kétségtelenül az egyik legfontosabb kérdés mindkét ország történészei számára, hogy hogyan jött létre Lengyelországban a „szovjet típusú rendszer". Milyen szerepet játszott Lengyelország a szovjet külpolitikai elképzelésekben? E kérdésekkel kapcsolatban, a rendszerváltás után, az orosz történetírásban kétféle interpretáció alakult ki. Az egyik szerint Moszkva legfőbb célja a Szovjetunió határainak megerősítése volt nyugaton. Emellett prioritást élvezett a politikai rezsim megőrzése, Sztálin személyes hatalmának kiszélesítése és a Szovjetunió szuperhatalommá való átalakítása. Eleinte nem szerepelt Moszkva céljai között Kelet-Európa államainak szovjetizálása. A létrejövő új politikai rendszerek formája egyaránt függött külső és belső tényezőktől, az aktuális történelmi pillanattól, de tulajdonképpen független volt a Kreml ideológiai elveitől. A másik elképzelés ezzel szemben (és kevésbé jól dokumentálhatóan) azt állítja, hogy a szovjet vezetésnek kezdettől fogva Kelet-Európa szovjet mintára való átalakítása volt a célja. Ezen álláspont az egyre bővebb forrásanyag ismeretében egyre jobban elveszíti létjogosultságát.[6] A továbbiakban az első álláspontot képviselő munkákkal foglalkozunk.

A korszak elemzésében fontos szerepet játszottak az első levéltári feltáró munkák eredményeként kiadott forrásgyűjtemények az NKVD Lengyelországban játszott szerepével kapcsolatban. *Volokityina, Jermakova, Murasko* és *Noszkova* orosz történész-levéltárosok az NKVD által Sztálin számára készített feljegyzésekből készítettek válogatást.[7] A dokumentumok rávilágítanak a háború utáni Lengyelországra vonatkozó tervekre, amelyeket a Szovjetunió a második világháború alatt dolgozott ki. A Szovjetunió célja egy független, életképes Lengyelország létrehozása volt, de nem volt ér-

[6] NOSZKOVA, A. F.: *Polsa v polityike Moszkvi. 1943–1945 gg.* In *Polsa i SZSZSZR 1945–1989 izbrannije polityicseszkije problemi, naszlegyije proslovo.* Red.: DURACZYŃSKI, E.–SZAHAROV, A. N. Moszkva, RAN, [2005]. 94–95. (A továbbiakban: NOSZKOVA 2005.)

[7] *NKVD i polszkije podpolje 1944–1953. (Po „oszobim papkam" J. V. Sztalina).* Red.: VOLOKITYINA, T. V.–JERMAKOVA, D. A.–MURASKO, G. P. Moszkva, 1994., illetve *Iz Varsavi. Moszkva, tovariscsu Berija... Dokumenti NKVD SZSZSZR o polszkom podpolje. 1944–1945.* VOLOKITYINA, T. V.–JERMAKOVA, D. A.–MURASKO, G. P.–NOSZKOVA, A.. F. Moszkva–Novoszibirszk, RAN, 2001.

dekelt egy túlságosan nagy és erős Lengyelország létrejöttében. Majszkij szovjet diplomata szerint „a múltban Lengyelország szinte mindig ellensége volt Oroszországnak, s hogy a jövendő Lengyelország igaz barátja lesz-e a Szovjetuniónak (legalábbis az elkövetkező nemzedék élete alatt), senki nem állíthatja határozottsággal". Majszkij 1944. január 10-én készült feljegyzését a történészek általában hivatalos szovjet elképzelésnek tekintik. Felmerül a kérdés, hogy ha valóban így gondolkodtak a Kreml vezetői, akkor miért alapozták kizárólag a lengyel kommunistákra az új hatalmat, és miért nem tartottak Lengyelországban is szabad parlamenti választásokat.

Az NKVD a Vörös Hadsereg nyomában teljesen feltérképezte a lengyel társadalmat. Az általuk készített feljegyzések érintik a különböző politikai csoportosulások elképzeléseit, a társadalmi hangulatot, a szovjetekhez való viszonyt, sőt kiterjednek a kulturális és a mindennapi élet részleteire is. A Szovjetunió teljes propagandagépezete működésbe lépett, hogy meggyőzze az embereket arról, hogy a fasizmus alól való felszabadulás után egy új boldogabb világ köszönt be a Szovjetunió segítségével. Az NKVD azonban nehéz terepen dolgozott, ez kiderül az iratokból. 1947-ben a varsói szovjet követség még arról panaszkodott, hogy a háború előtti lengyel értelmiség „elutasítóan viszonyul ahhoz a progresszív fordulathoz, amely a második világháború után kialakult Lengyelországban".

A Szovjetuniónak való alávetés mechanizmusát világítja meg egy, a lengyel és orosz történészek közös kiadásában megjelentetett dokumentumgyűjtemény.[8] A kötet 1944 júniusától (Sztálin ekkor adta át a hatalmat a felszabadított területeken az Országos Nemzeti Tanácsnak) 1949-ig (az ország teljes „sztálinizálásáig", azaz a szovjet rendszer teljes átvételéig) mutatja be Lengyelország alávetését a Szovjetuniónak. A forrásgyűjtemény jelentéseket és feljegyzéseket közöl a lengyel politikusokkal való tárgyalásokról, valamint a Lengyel Hazafiak Szövetségének (ZPP), a Lengyel Munkáspártnak (PPR) és a Szovjetunióban működő Lengyel Kommunisták Központi Irodájának (CBKP) dokumentumait is tartalmazza. Így teljes képet kaphatunk a döntéshozási mechanizmusról. A szerzők célkitűzésként arra akartak rávilágítani, hogy a Komintern 1943-as feloszlatása után

---

[8] *SZSZSZR–Polsa. Mehanyizmi podcsinyenyija. 1944–1949. Szbornyik dokumentov.* Red.: BORGYUGOV, G. A.–MATYEJEV, G. F.– KOSESKI, A.–PACZKOWSKI, A. Moszkva, AIRO-XX, 1995.

nem szűnt meg Moszkva érdeklődése a kelet-európai kommunista pártok iránt. A feloszlatás után szinte azonnal létrehozták a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának apparátusán belül a nemzetközi információs részleget (OMI), mely 1944 júniusáig titokban működött. Elsődleges feladata a kommunista pártokkal való kapcsolattartás volt. A részleg 1945 végén átalakult külügyi osztállyá, és Dimitrovtól Mihail Szuszlov vette át az irányítást. Az átszervezés egyik oka az volt, hogy a háború után szinte minden kelet-európai országban komoly szerephez jutottak a kommunista pártok, a kapcsolattartásban új metódusokra volt szükség Moszkva részéről is. A nemzetközi információs osztály és a külügyi osztály dokumentumai fontos információkat tartalmaznak a kommunista pártok egymáshoz való viszonyáról is.

Lengyelországra és egész Kelet-Európára vonatkozó óriási mennyiségű iratanyagot tartalmaz az a kétkötetes dokumentumgyűjtemény, melyet 1997-ben és 1998-ban adtak ki Oroszországban[9]. Ennek folytatásaként (más cím alatt) jelent meg még két újabb kötet 1999-ben és 2002-ben.[10] A kötetek által publikált források érdekessége abban is rejlik, hogy szépen kirajzolódnak bennük a kelet-európai országok közötti hasonlóságok és különbségek.

Világossá vált, hogy Lengyelország kiemelt szerepet játszott a szovjet elképzelésekben. Mint a Szovjetunió nyugati szomszédja kulcsfontosságú szerepe volt az új szuperhatalom biztonságpolitikájában. Lengyelországban csak egy Moszkvával azonos oldalon álló kormány működhetett: a két világháború tapasztalata ugyanis azt mutatta, hogy Németországgal szemben csak úgy védheti meg magát sikeresen a Szovjetunió, ha nyugati szomszédja vele szoros szövetségben áll. Sztálin és Churchill tárgyalásairól, amelyeken gyakran került elő a „lengyel kérdés", Rzsesevszkij állított össze egy kitűnő kötetet, eddig többségében publikálatlan forrásokkal.[11] E tárgyalások kulcskérdése a lengyel–szovjet határ megállapítása és ezzel szoros

---

[9] *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivah 1944–1953.* Zav. red. obr.: VOLOKITYINA, T. V.–ISZLAMOV, T. M.–MURASKO, G. P.–NOSZKOVA, A. F.– OGOVAJA, L. A. Tom 1. (1944–1948). Moszkva–Novoszibirszk, 1997.; Tom 2. (1949–1953). Moszkva–Novoszibirszk, 1998.

[10] *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953.* Red.: VOLOKITYINA, T. V. V 2-h tomah. Tom 1. (1944–1948 gg.) Dokumenti. Moszkva, 1999; Tom 2. (1949–1953 gg.) Moszkva, 2002.

[11] RZSESEVSZKIJ, O. A.: *Sztálin i Churchill. Vsztrecsi. Beszedi. Gyiszkusszii. Dokumenti, kommentarii 1941–1945.* Moszkva, Nauka, 2004.

összefüggésben az új lengyel kormány összetétele volt. Sztálin nem bízhatott meg abban a londoni emigráns kormányban, amely az 1921-es határok mellett a végsőkig kiállt. Ennek a határnak ugyanis szimbolikus jelentősége is volt. A lengyel politikai elit ebben látta a szuverenitás és a Szovjetuniótól független állam alapjait. Az erősen szovjetellenes és angol támogatást élvező lengyel politikusokkal a Kreml megszakította a kapcsolatot 1943-ban, ám ez után is kereste a lehetőséget arra, hogy a szovjet érdekeket elismerő lengyel politikusokkal megegyezzen. Ugyanúgy, ahogy azt tette a csehszlovák Benešsel is – állítja *Noszkova*.[12] Moszkva szemében az egész földalatti ellenállási mozgalom, a Honi Hadsereg és a lengyel kormány által kirobbantott Varsói felkelés a szuverén és a Szovjetuniótól független (sőt szovjetellenes) új lengyel állam kibontakozását rejtette magában, amely nem fogja elismerni a szovjet érdekeket Kelet-Európában. Ezért nem tartották célszerűnek az általános parlamenti választásokat, és nem bíztak meg a lengyel pártok vezetőiben. Az ország kiemelt geopolitikai helyzete miatt Sztálin számára nem maradt alternatíva a Moszkvában létrehozott Lengyel Nemzeti Tanáccsal szemben. Így a Vörös Hadsereg nyomában ők vehették át a hatalmat Lengyelországban. *Noszkova* „speciális okkupációnak" vagy „protektorátusnak" nevezi a kialakult helyzetet, amely nem az ország szovjetizálásának céljával jött létre, hanem a nyugat által is elismert szovjet érdekek biztosítására.[13] A szovjet mintára való átalakítást a hidegháború logikája diktálta. Churchill fultoni beszéde 1946. március 5-én, illetve a Szovjetunió minden ígéret ellenére való kizárása a Marshall-segélyből felgyorsította e folyamatot.[14] A történészek általában az 1947-es évet tekintik fordulópontnak, bár megjegyzendő, hogy Lengyelországban a változás már 1946 nyarán az ún. „háromigenes népszavazás" eredményeinek meghamisításával és a Néppárt likvidálására vonatkozó tervekkel megkezdődött. Lengyelország Moszkvának való alárendelésében jelentős szerepet játszott

[12] NOSZKOVA 2005, 102.

[13] Uo. 107.

[14] Erre vonatkozólag lásd KRAUSZ Tamás: Sztálin és a szovjet vezetés perspektívameghatározása 1945-ben. In *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt el magának a világ?* Szerk.: FEITL István, FÖLDES György. Budapest, Napvilág, 2005, 14. A szerző orosz történészekre hivatkozva állítja, hogy a Szovjetunió a „nyugattal való gazdasági együttműködésben volt érdekelt" a háború utáni óriási veszteségek konszolidálása érdekében.

mind a Lengyel Szocialista Párt (PPS), mind a Lengyel Munkáspárt (PPR). A két párt vezetői 1946 júliusában elfogadták Szocsiban Sztálin döntését a Lengyel Néppárt (PSL) vezetőinek likvidálásáról, miután június 30-án, a „háromigenes népszavazás" alkalmával (a valós eredmények alapján) a lakosság döntő többsége a PSL-t támogatta.[15] A PPS azonban saját katasztrófáját készítette elő, amikor ingadozó, rizikós politikai játszmába kezdett a nyugat-európai szocialisták és a Szovjetunió között. Előbb Moszkva kihasználta a PPS nyugati kapcsolatait, hogy sokáig sikeresen akadályozták meg a német szocialisták felvételét a II. Internacionálé helyén létrejött SILO[16] tagjai közé, és késleltették az új Németország nemzetközi elismerését.[17] Végül a nyugati kapcsolataik miatt megvádolt PPS fokozatosan felőrlődött, majd 1948 decemberében egyesült a Munkáspárttal, és létrejött a Lengyel Egyesült Munkáspárt.

A forrásfeltárás után elkészült az orosz történészek részéről az első komoly korszakot feldolgozó munka is. *Volokityina, Murasko, Noszkova* és *Pokivajlova* közös munkája Moszkva és Kelet-Európa viszonyát elemzi 1949 és 1953 között.[18] Elsősorban a szovjet típusú politikai rezsimek kialakulásának következményeit vizsgálják. Komparatív módszerek segítségével mutatják be az egyes országok politikai rendszerének átalakulását. Megfogalmazásuk szerint 1949-től kezdődően a totalitarizmus „második hulláma" érkezett el a kelet-európai országokba. Egy számukra teljesen új

[15] Lengyelországban nem tartottak a háború után általános, szabad parlamenti választásokat. A magyar tapasztalatokat követően pedig már nem is tartották ezt Moszkvában célszerűnek. 1946. június 30-án az ún. 3 igenes népszavazás viszont egy burkolt választás volt a Munkáspárt és szövetségesei, valamint az ellenzékben lévő Néppárt között. Az eredményeket meghamisították, de valójában a lakosság döntő többsége nem úgy szavazott, ahogy a Munkáspárt szerette volna. Lásd: PACZKOWSKI, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből (1939–1989).* Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 131–132. (A továbbiakban: PACZKOWSKI 1997.)

[16] Socialist Information and Liaison Office.

[17] A PPS nyugati orientációját kiválóan elemzi: MILJAKOVA, L. B.: Polszkaja Szocialisztyicseszkaja Partyia: Evolucija vnyesnyepolityicseszkih koncepcii (1945–1948 godi). In *Totalitarizm. Isztoricseszkij opit Vosztocsnoj Jevropi. „Gyemokratyicseszkoje intyermezzo" sz komunyisztyicseszkim finalem 1944–1948.* Moszkva, Nauka, 2002, 133–142.

[18] VOLOKITYINA, T. V.–MURASKO, G. P.–NOSZKOVA, A. F.–POKIVAJLOVA, T. A.: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkovo tyipa (1949-1953). Ocserki isztorii.* Moszkva, ROSZSZPEN, 2002. (A továbbiakban: VOLOKITYINA–MURASKO–NOSZKOVA–POKIVAJLOVA 2002.)

rendszer, a Szovjetunióban már kialakult „klasszikus sztálinizmus”, azaz a „pártbürokrácia diktatúrája” alakult ki mindenhol.[19] Mindez egy olyan eseménysor következményeként jött létre, amely során a legfontosabb változás a „gazdasági fejlődés felgyorsítása és a gazdasági szféra modernizációjára való átmenet volt”. Ebben bizonyos szerepet játszott az európai liberális eszmék kompromittálódása is, amelyek hangzatos elveik dacára nem voltak képesek a fasizmus ellen sikeresen fellépni. Ezzel együtt a háború előtti korszak elutasításaként, illetve a fasizmus bűnei miatt, egész Európában teret nyertek és megerősödtek a szocialista gondolatok, még a „szovjet szocializmus” is. A Szovjetunió a háború során elismert nagyhatalommá vált, és az európai társadalmak a fasizmus egyik legyőzőjét látták benne. Mindezek mellett a Vörös Hadsereg jelenléte a térségben, illetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, melyben a szovjetek játszották a vezető szerepet, jelentősen segítette az új rendszer kialakulását. A régi elitet újjal váltották fel, az új elit képviselői a társadalmi ranglétra alsóbb fokairól léptek előre. Számukra az új rendszer társadalmi mobilitást jelentett, így automatikusan a rendszer támaszaivá váltak. A régi elit a hatalomból való eltávolítása után destabilizáló tényező maradt, ezért az ún. „védekező terror” segítségével meg kellett tisztítani az új káderosztály előtt a „terepet”. Az új funkcionáriusok már elfogadták a kommunista ideológiát és a kommunista párt politikáját. Az új nomenklatúra hűen végrehajtotta a felülről kapott direktívákat.

Ily módon az 1950-es évek első felében sikeres volt a „szovjet típusú rendszer” megvalósítása mind a káderkiválasztás elveinek és metódusainak kialakulásában, mind a szervezeti struktúrák kiépítésének tekintetében – hangzik az orosz szerzők értékelése. A káderpolitika biztosította a hatalom működését és a politikai stabilitást. A nomenklatúraelv korlátozta a társadalmi mobilitást és cserét, akadályozta a szakmai újításokat és az irányító apparátus korszerűsítését, de erősítette a hatalom diktatórikus jellegét. A párton belüli terror azt szolgálta, hogy a szovjet párthoz hasonló monolit állampárt jöjjön létre. Az orosz szerzők szerint az is kimutatható, hogy a különböző társadalmi csoportok elleni terrorhoz bizonyos társadalmi támogatást is szerzett a hatalom.

A vitás kérdések közé tartozik a szovjet tanácsadók intézményének szerepe, amely kétségtelenül segítette az új rezsim stabilizálását. Az újonnan felemelkedett elit jelentős része nem rendelkezett az államapparátus és a

---

[19] Uo. 656.

gazdaság irányításához szükséges tudással és tapasztalattal. *Noszkova* és *Murasko* egy külön tanulmányban elemezte a szovjet tanácsadók tevékenységét.[20] Következtetésük szerint, amennyiben a történész objektív szemlélettel törekszik tevékenységük megítélésére, akkor látni kell, hogy az új nemzeti eliteknek szükségük volt erre a támogatási formára. Lengyelország esete abból a szempontból eltér a többi kelet-európai államétól, hogy a háború alatt a Szovjetunióban létrehozott Lengyel Hadsereg kötelékében számos szovjet tiszt szolgált, így Moszkva képviselői a kezdetektől jelen voltak „a lengyel közegben". A két szerző pozitívan értékeli a szovjet tisztek szerepét a hadsereg modernizálásában. Állításuk szerint az ötvenes években már a kelet-európai hadseregek egyesítésén dolgoztak, amely tevékenység végeredményben előkészítette a Varsói Szerződés létrehozását. A tanácsadók az állambiztonsági szervekben is jelentős munkát végeztek. Segítették a helyieket az államapparátus és a rendőrség hálózatának kiépítésében. Ezzel kapcsolatban például a szerzők, az általuk ismert szovjet dokumentumok alapján, azt állítják, hogy a titóista perek előkészítésében a szovjet tanácsadók aktívan részt vettek, de a kihallgatásokon személyesen nem voltak jelen.

G. V. Kosztircsenko a sztálini politikát és az antiszemitizmus szerepét elemezte monográfiájában.[21] Így elkerülhetetlenül foglalkoznia kellett annak a csaknem másfélmillió zsidó származású lengyel állampolgárnak a sorsával, akik 1939. szeptember 17-e után szovjet fennhatóság alá kerültek. Az említettek egy jelentős része a Szovjetunióban maradt és szovjetizálódott; egy másik részük pedig 1956 után visszatért Lengyelországba, vagy kivándorolt Izraelbe. *Kosztircsenko* külön tanulmányban vizsgálta az ún. „zsidó kérdés" szerepét a lengyel–szovjet kapcsolatok tükrében[22]. Következtetése szerint Lengyelországban (Magyarországhoz hasonlóan) hagyományosan jelentős erőt képviseltek a nacionalista nézetek képviselői (beleértve a kom-

---

[20] MURASKO, G. P.–NOSZKOVA, A. F.: Insztyitut szovjetszkih szovjetnyikov v Vosztocsnoj Jevrope v 40–50 godi XX. v. In *Polsa i SZSZSZR 1945–1989 izbrannije polityicseszkije problemi, naszlegyije proslovo.* Red.: DURACZYŃSKI, E.–SZAHAROV, A. N. Moszkva, RAN, 2005. (A továbbiakban: MURASKO–NOSZKOVA 2005.)

[21] KOSZTIRCSENKO, G. V.: *Tajnaja polityika Sztalina. Vlaszty i antyiszemityizm.* Moszkva, Mezsdunarodnoje otnosenyije, 2003.

[22] KOSZTIRCSENKO, G. V.: Szovjetszko-polszkije otnosenyija i jevrejszkij voprosz. 1939–1957. In *Polsa i SZSZSZR 1945–1989 izbrannije polityicseszkije problemi, naszlegyije proslovo.* Red.: DURACZYŃSKI, E.–SZAHAROV, A. N. Moszkva, RAN, 2005, 300–312. (A továbbiakban: KOSZTIRCSENKO 2005.)

munista pártokat is) a politikai elitben, amely egyben magában rejtette a szovjetellenesség lehetőségét is. Éppen ezért Sztálin szándékai szerint ezen országok kommunista pártjainak vezetését a Komintern kipróbált funkcionáriusai vették át, köztük nem kevés zsidó származású tisztviselővel. Ennek megfelelően a Lengyel Munkáspárton belül, a Sztálinhoz leghűségesebbek kezében, a Hilary Minc, Bolesław Bierut, Jakub Berman és Roman Zambrowski nevével fémjelzett csoportban összpontosult a hatalom. Sztálin „ütőkártyaként" használta az állami vagy apparátus-antiszemitizmust Lengyelországban is az „oszd meg és uralkodj" politika jegyében. E politika jelentős szerepet játszott a kelet-európai államok szovjetizálásában, a Sztálinhoz hű vezetők kiválasztásában.

1948 végétől, a szovjet kezdeményezésre kibontakozó antiszemita kampány Lengyelországot is elérte, de az állami vezetés összetételén ez nem változtatott semmit. Fontosabbnak bizonyult ugyanis a szovjet politika feltétlen támogatása és az ország politikai stabilitása annál a kérdésnél, hogy az ország vezetői milyen származásúak. Sztálin nem állt át Gomułka oldalára, és nem is vált valóra a zsidóellenes tisztogatás az államapparátusban.[23] 1956-ban Gomułka visszatérése hozta magával az apparátus-antiszemitizmus megerősödését az országban. *Kosztircsenko* szerint ennek volt bizonyos „revansíze" is.[24] Az újabb „állami" antiszemitizmusnak ezúttal is egy hatalmi harc volt az elsődleges oka, amely 1967–1968 folyamán csúcsosodott ki Lengyelországban.

Az orosz szerzőnégyes – a fent tárgyalt monográfiában – arra is keresi a választ, hogy a térségben Sztálin halála után miért volt ilyen erős a desztálinizáció; különösen Lengyelországban és Magyarországon. A „szovjet tí-

---

[23] Kosztircsenko külön nem tér ki rá, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy Lengyelországban nem volt különösen célszerű hangos antiszemitakampányt indítani a pártapparátuson belül, mert az destabilizálhatta volna a párt hatalmát. Korábban már volt kísérlet a hatalmi harcokban az antiszemitizmus felhasználására, ami az 1946. július 4-i kielcei pogromhoz vezetett. Lengyel szerzők állítják, hogy a helyi államvédelmi hatóságok inspirálására történhetett az akció, amelyre sajnálatos módon fogékony volt a helyi lakosság egy jelentős része. A pogrom 4 nappal a már említett „3 igenes népszavazás" után történt. A Munkáspárt vezetői azonnal megvádolták a Néppártot és a katolikus egyházat a pogromban való részvétellel. Lásd: ROSZKOWSKI, Wojchiech: *Najnowsza historia Polski. T. 2. (1945–1980).* Warszawa, Świat Książki, 2003, 66–67.; és PACZKOWSKI 1997, 132.

[24] KOSZTIRCSENKO 2005, 311.

pusú rendszer" megvalósításának sikerei ellenére négy meghatározó tényezőben látják a rendszer gyengeségének jelét. Az első és talán legfontosabb, hogy Kelet-Európát (elsősorban Csehszlovákiát, Magyarországot és Lengyelországot) a civilizációs fejlettség szintje és a kulturális tradíciói nyugat felé orientálták. Jelentősen eltértek e területek az 1920-as, 1930-as évek szovjet viszonyaitól. Ezenfelül a második világháború után, egy rövid periódus erejéig, demokratikus alapokon álló társadalmi és politikai pluralitás jött létre. Ennek hatása a későbbi évekre sem volt lebecsülendő. A második ok a kelet-európai pártok „minőségében" keresendő. Nem létezett egyetlen kelet-európai államban sem oly erős kommunista párt, mint a Szovjetunióban a húszas évek végén, a sztálinista fordulat idején. Sőt egyetlen kelet-európai vezető sem bírt akkora karizmával, mint Lenin vagy Sztálin. Az erős szociáldemokrata tradíció, amely a terror ellenére a kommunista pártokban is megmaradt, jelentős hatással volt e pártok későbbi fejlődésre. A harmadik tényező a világgazdasághoz való viszonyban keresendő. A világ egy tudományos-technikai forradalom küszöbén állt abban a pillanatban, amikor a vasfüggöny leereszkedett. „Civilizációs anakronizmus" volt, fogalmaznak az orosz szerzők, hogy a térség országait izolálták a világgazdaságtól. Legvégül a negyedik problémát abban látják, hogy túl rövid ideig állt fenn az új rendszer, így meg sem tudott gyökeresedni a vizsgált kelet-európai társadalmakban. E társadalmak jelentős része ugyanis még élénken emlékezett a korábbi időkre. Mindezek együtt járultak hozzá ahhoz, hogy 1953-ban, Sztálin halála után, azonnal erodálódni kezdjen a rendszer.[25]

Az is kitűnik a szerzők elemzéseiből, hogy volt még két, szintén nem elhanyagolandó tényező, amely hozzájárult a szovjetellenes hangulat gyors eszkalálódásához. Egyrészt a helyi nemzeti hatalom képviselői a társadalmi elégedetlenség láttán gyakran, ha nem is nyíltan, a Szovjetunióra hárították a fennálló rossz viszonyok kapcsán a felelősséget, mondván, hogy Moszkva megfosztotta őket a nemzeti szuverenitástól.[26] (Ez önmagában véve is paradoxon volt, hiszen hatalmi helyzetüket eleve a Szovjetuniónak köszönhették.) Másrészt a szovjet tanácsadók jelenléte és az általuk gyűjtött információk lehetőséget adtak a hatalmon lévők számára, hogy a párton belüli ellenállást letörjék[27].

---

[25] VOLOKITYINA–MURASKO–NOSZKOVA–POKIVAJLOVA 2002, 663–665.

[26] Uo. 662.

[27] MURASKO–NOSZKOVA 2005, 137.

Tovább követve az orosz szerzők konklúzióit, megfogalmazódnak Lengyelország szovjetizációjának gyenge pontjai is: a szuverenitás elvesztése, a választások elmaradásának hatása, erős önszervező-képesség és a nemzeti szociáldemokrata hagyományok továbbélése, valamint a katolikus egyház meghatározó szerepe a társadalomban az NKVD feljegyzéseiből is világosan kitűnik. A rendszer bomlása Sztálin halála, illetve az SZKP XX. kongresszusa után indult meg.

Az 1956-os lengyelországi események és a Szovjetunió

1956 a lengyel történelemben is cezúra. A poznani felkelés és annak megtorlása, Gomułka visszatérése a hatalomba a magyar eseményekre is hatással volt. A szovjet vezetés álláspontjának kialakulása és a történésekre adott reakciója szintén szorosan összefügg a magyarországi forradalommal. Az orosz történészek elemzéseiből az következik, hogy a Sztálin halála (1953) utáni „olvadás" időszaka, ha nem is szükségszerűen, tulajdonképpen nem volt meglepő fejlemény. A változások a már említett tényezők miatt jelentősebbek voltak a keleti blokk országaiban, mint a Szovjetunióban. Ahogy a hidegháború kezdete 1946–1947-ben hozzájárult Kelet-Európa „szovjetizációjához", úgy a nemzetközi politika enyhülése is az „olvadáshoz".[28]

Az orosz történészek figyelme elsősorban a lengyel értelmiség, az ellenzéki mozgalom születése és a munkások mozgalmaira koncentrál. *V. V. Volobujev* az 1956-os évet a lengyel ellenzéki mozgalmak születésének tartja.[29] Az ötvenes évek közepe a lengyel értelmiség jelentős része számára „az értékek átértékelésének időszaka" volt. 1953-tól egyre több kritika jelent meg, amelyek a lengyel kultúra krízisének okait vizsgáló írásoktól egészen a fennálló rezsim bírálatáig vezettek. *T. A. Dzsalilov* tanulmánya szerint az SZKP KB megfelelő szerveit komolyan nyugtalanították a lengyel értelmiség „antimarxista és Lengyelország népi demokráciájával szemben el-

[28] Az újabb hidegháborúval foglalkozó nemzetközi szakirodalom ma már általánosan elfogadja, hogy az enyhülés már Sztálin halála előtt megkezdődött a nagyhatalmak között. 1953-ban pedig véget ért a koreai háború is.

[29] VOLOBUJEV, V. V.: Krizisz 1956 goda – zarozsgyenyije polityicseszkoj oppozicii v Polse. In *Problemi szlavjanovegyenija v trudah molodih ucsonih.* Moszkva, RAN, 2003. 122–144. (A továbbiakban: VOLOBUJEV 2003.)

lenséges" megnyilatkozásai.[30] Többek között ilyennek tartották Jerzy Andrzejewski „Sötétség borítja a földet" *(Ciemności kryją ziemię)* vagy Adam Ważyk „Poéma felnőtteknek" *(Poema dla dorosłych)* című versét is. Ważyk az SZKP feljegyzése szerint kigúnyolja a lengyel népi demokráciát, a munkásosztályt pedig züllött masszaként mutatja be. Mindkét tanulmány megállapítja, hogy az 1955 elején létrejött Görbe Gödör Klub az első ellenzéki szervezet volt. A Lengyel Ifjúsági Szövetség pedig nem ellenzékként, de a párt reformszárnyához csatlakozva, a *Po prostu* című hetilap köré csoportosulva egyre kritikusabb hangot ütött meg. Ez utóbbi csoportosulásban olyan, később ismert ellenzéki személyek tevékenykedtek, mint Jacek Kuroń, Karol Modzelewski, Andrzej Garlicki vagy Stefan Bratkowski. Amellett, hogy a nyugati kultúra hatásai egyre inkább elérték a fiatal lengyel értelmiséget, ez a kör alapvetően baloldali volt.

Mind *Volobujev*, mint *Dzsalilov* hangsúlyozza a jugoszláv *önigazgatási modell* szerepét, mely egyre nagyobb népszerűségre tett szert az önszerveződésben amúgy is nagy hagyományokkal bíró lengyel társadalomban.[31] Sőt a Lengyel Ifjúsági Szövetség és a *Po prostu* folyóirat közvetlen kapcsolatot is teremetett a sztrájkoló munkásokkal. Míg *Volobujev* arra hívja fel a figyelmet, hogy megkezdődött a lengyel–jugoszláv tapasztalatcsere az önigazgatás bevezetésének ügyében, a párt reformszárnyának bizonyos támogatásával a żerani (Varsó) autógyárban már 1956-ban kidolgozták, illetve be is vezették a munkás-önigazgatás rendszerét.[32] Ezzel szemben a másik orosz szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a szovjet vezetés egyáltalán nem támogatta Lengyelország jugoszláv szellemben való átalakítását.[33]

Volobujev mégsem tartja a munkások mozgalmát ellenzékinek, amennyiben követeléseik nem haladtak túl a gazdasági átalakítás keretein. Szovjetellenes jelszavak ugyan itt is megjelentek, amikor a szovjet Rokossowski

---

[30] DZSALILOV, T. A.: CK KPSZSZ o polszkoj intyelligencii (1953–1858). In *Problemi szlavjanovegyenyija: szbornyik naucsnih sztatyej i matyerialov.* 2. Red.: MIHALJCSENKO, SZ. I.–KOKOTOV, SZ. A.–SINAKOV, JE. A. Brjanszk, 2000, 175–181. (A továbbiakban: DZSALILOV 2000.)

[31] Vö. VOLOBUJEV 2003, 127. és DZSALILOV 2000, 178–179. Érdemes megjegyezni, hogy a magyarul is olvasható, egyik legjelentősebb lengyel történész által írt összefoglaló munkában egyetlen szó sincs a munkás-önigazgatásról 1956-tal kapcsolatban. Lásd PACZKOWSKI 1997, 194–205.

[32] VOLOBUJEV 2003, 128.

[33] DZSALILOV 2000, 179.

távozását vagy október 18–19-én, a Varsó irányában megindult szovjet tankok leállítását követelték.

1956 októberének eseményeit az orosz levéltári források alapján *A. M. Orehov* az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztika Intézetének kiváló történésze tárta fel.[34] Kiindulópontja az, hogy az SZKP és a LEMP, illetve a Szovjetunió és Lengyelország kapcsolatrendszere 1956-ban elérte kulminációs pontját, amely elsősorban a társadalmi-politikai rendszernek és a politikai rezsimnek azt a válságát tükrözte vissza, mely ebben a periódusban Kelet-Európában kialakult.[35] Az SZKP XX. kongresszusa és közvetlenül utána Bierut halála felgyorsította a társadalmi krízist. A párt új főtitkárának kiválasztására hivatott plénum előtt Hruscsov személyesen utazott Varsóba. Annak ellenére, hogy nem az általa javasolt személyek (Zambrowski és Nowak) közül választottak első titkárt a lengyelek, annyit elért, hogy nem a leghűségesebb sztálinisták kerültek pozícióba. Az első titkárrá választott Ochab centrista pozíciót foglalt el, és az idő múlásával – *Orehov* elemzése szerint – egyre keményebb álláspontot foglalt el a lengyel szuverenitás érdekében a szovjet vezetővel szemben.

Hruscsov kongresszusi beszéde a lengyel társadalomra jelentős hatással volt. Lengyelországban viszonylag gyorsan elterjedt az előadás szövege, sőt lengyel csatornán keresztül jutott el a nyugati kommunista pártokhoz. A sztálinizmus „leleplezésével" együtt járt egy sor kérdés felvetése. A közbeszéd tárgya lett Sztálin szerepe a varsói felkelés elbukásában és a Katyńban lemészárolt lengyel tisztek sorsa. Egyre erősebben követelték a párton belül és kívül Gomułka visszatérését a hatalomba. Gomułka a sztálinista represszív gépezet áldozatának szerepében, a „lengyel út a szocializmushoz" legfőbb képviselőjeként jelent meg.

Orehov részletesen elemzi, hogy Hruscsov milyen információk birtokában lehetett, amikor 1956. október 19-én megjelent Varsóban, hogy megakadályozza Gomułka hatalomra kerülését. Az addig ismeretlen levéltári források tükrében megállapítja, hogy Hruscsov alaposan tájékozódott a lengyel

---

[34] Több, a témában írt tanulmánya után részletesen tárgyalja monográfiájában: OREHOV, A. M.: *Szovjetszkij Szojuz i Polsa v godi „ottyepeli": iz isztorii szovjetszko-polszkih otnosenyij.* Moszkva, Indrik, 2005.

[35] OREHOV, A. M.: Szobityija 1956 goda v Polse i krizisz polszko-szovjetszkih otnosenyij. In *Holodnaja vojna. Novije podhodi, novije dokumenti.* Red.: NARINSZKIJ, M. M. Moszkva, RAN-IVI, 1995, 218. (A továbbiakban: OREHOV 1995.)

belpolitikai fejleményekről, tisztában volt azzal, hogy Gomułka megválasztása a rend helyreállításának a záloga. A gondolat, hogy meglepetésszerűen Varsóba utazik, inkább azért fogalmazódott meg benne, mert nem vonták be az egyeztetésekbe. A korábban megszokott tradíciót rúgták fel ezzel a lengyel vezetők. *Orehov* szerint Hruscsov sértettnek érezte magát, és az ő dinamikus, energikus és protokollmentes jellemének megfelelő cselekedetre szánta el magát, amikor útnak indult.[36]

A Varsó felé tartó szovjet tankok fenyegetése mellett a Belvederben lezajlott tárgyalás tartalma sokáig ismeretlen volt.[37] Ma már ismert, hogy három fő kérdést vitattak meg a felek. A lengyel sajtóban megjelent szovjetellenes cikkek, az új lengyel vezetés összetétele és a lengyel–szovjet kapcsolatok voltak terítéken. Gomułka elemezte a lengyel helyzetet, és garanciát adott arra, hogy a LEMP élén minden erőfeszítést meg fog tenni a stabilizáció érdekében, ami a legfőbb garanciája a lengyel–szovjet jó viszonynak. Ezért a lengyelek Rokossowski hazahívását, a szovjet csapatok visszavonulását kérték. Az új Politikai Bizottság összetételét belügynek nyilvánították a lengyelek. Ezenfelül még jelentős gazdasági segítséget is sikerült kérni a Szovjetuniótól. *Orehov* szerint Hruscsov azért lépett kompromisszumra a lengyelekkel, mert el akarta kerülni, hogy egy lengyel–magyar ellenzéki szövetség létrejöjjön a Szovjetunió nyugati határán.[38] Ha ehhez még Jugoszláviát is hozzávesszük, akkor egy jelentős, az önigazgatási modell irányába elmozduló blokk jöhetett volna létre. Ezt Hruscsov semmiképpen nem akarhatta. Mindezt tovább gondolva megállapítható, hogy mind Gomułka, mind Kádár ezért likvidálta a létrejött munkástanácsokat 1957 folyamán. A Szovjetunió egyetlen valódi feltétele, hogy a szovjet érdekek továbbra is legyenek tiszteletben tartva Kelet-Európában, megvalósult.

Orehov szerint a Rokossowski irányítása alatt álló szovjet tankok fenyegetése ellen a lengyel vezetés kellően védekezett. A börtönből nemrég sza-

---

[36] OREHOV, A. M.: Moszkva i krizisz 1956 g. V Polse (nyeszkolko novih, nyeizucsennih dokumentov). In *Polsa i SZSZSZR 1945–1989 izbrannije polityicseszkije problemi, naszlegyije proslovo.* Red.: DURACZYŃSKI, E.–SZAHAROV, A. N. Moszkva, RAN, 2005, 257–267.

[37] Részletesen foglalkozik a tárgyalással Orehov, lásd: OREHOV, A. M.: K isztorii polszko-szovjetszkih peregovorov 19 oktyjabrja 1956 g. v Belvedere (po novim matyerialam). In *Konflikti v poszlevojennom razvityii vosztocsnojevropejszkih sztran.* Red.: NOVOPASIN, Ju. Sz.. Moszkva, RAN-CESZLAV, 1997, 130–156.

[38] OREHOV 1995, 231.

badult Komar tábornok és Hibner honvédelmi miniszerhelyettes vezetésével megszervezték mind a katonai, mind a polgári ellenlépéseket már október 18-án. A dokumentumok alapján feltehető, hogy a lengyel hadsereg nem engedelmeskedett volna Rokossowskinak, ráadásul vele szemben a lengyel vezetés mind az ifjúságra, mind a munkásokra is támaszkodhatott. A żerani autógyárban létrejött munkásmilícia és más gyárak munkásai fegyvereket is kaptak a párt utasítására.[39] Hruscsov nem kockáztathatott meg egy ilyen előkészítetlen katonai kalandot, inkább Rokossowski és néhány szovjet tábornok akciójáról lehetett szó. Hruscsov hazautazása után Rokossowskit is menesztették, és a Szovjetunióba távozott.

Az orosz szerző szerint a Hruscsovval kötött alku Gomułka győzelmét jelentette. Megerősítette a lengyel–szovjet kapcsolatokat, aláírta a szovjet csapatok Lengyelországban való tartózkodásáról szóló egyezményt, és végül „helyreállította a rendet" az országban.

Az orosz történészek komoly forrásfeltáró munkát végeztek el az elmúlt másfél évtizedben a lengyel–szovjet viszony egy viszonylag rövid, ám annál bonyolultabb szakaszát illetően. Számos új megállapítást tettek, nagymértékben hozzájárultak a második világháború utáni kelet-európai történelem világosabb megértéséhez. A rendszerváltás utáni orosz történetírás, a két ország kapcsolatrendszerének vizsgálatakor egyre objektívabb módon közelít a felmerülő problémákhoz. Az orosz–lengyel történészi kapcsolatok e tekintetben szintén gyümölcsözőek voltak, bár az orosz fél megállapításai nem mindig tükröződnek vissza a lengyel kollégák műveiben. Ennek ellenére több közös forráskiadvány és konferencia után, egy közös tanulmánykötet is megjelent, melyben a két nép közös múltját vizsgálják.[40]

A későbbi korszakok feltárása jelenleg folyamatban van, illetve még meg sem kezdődött. Ennek egyrészt objektív okai vannak: a levéltári források még csak korlátozott mértékben hozzáférhetőek a hatvanas évek utáni időszakra vonatkozólag; másrészt, ahogy a tanulmány elején szó volt már róla, a lengyel történetírás kissé befelé fordult. Mindenesetre előbb-utóbb mindenképpen rá fog ez utóbbi történetírás is kényszerülni arra, hogy szemléletében a nyitottság legyen az egyik legfontosabb szempont.

---

[39] Uo. 232.

[40] *Polsa i SZSZSZR 1945-1989 izbrannije polityicseszkije problemi, naszlegyije proslovo.* Red.: DURACZYŃSKI, E.–SZAHAROV, A. N. Moszkva, RAN, 2005.

MELLÉKLET

Csaplár-Degovics Krisztián

Hungarikum Tiranában

A nemzeti történetírás és történelemkutatás egyik legfontosabb feladata a rendszerváltást követően sem változott: a hazai tudósvilág felelőssége a külföldön megtalálható Magyarországgal, illetve a magyar történelemmel, irodalommal (tágabban: a kultúrával) kapcsolatos emlékek fellelése, feldolgozása, közkinccsé tétele és lehetőség szerint hazaszállítása – történeti források esetében akár másolat formájában is. A külföldön lévő hungarikaanyag elsősorban az egykori kelet-európai birodalmak utódállamaiban (Bécs, Moszkva, Isztambul/Ankara levéltáraiban), illetve a szomszédos államok területén található. Szintén számottevő a német és az olasz (Róma!), esetleg a francia és angolszász területeken megőrzött forrásanyag, képzőművészeti alkotások száma stb. Mindemellett azonban a sors szeszélyéből fakadóan, a magyar nemzet eszmei hagyatékának számos gyöngyszeme egészen váratlan helyekről is előkerülhet. Többek között ezért nem lenne haszontalan, ha a hazai tudósvilág többsége is értéket látna a világ nagy nyelvei mellett a kelet-európai nyelvek elsajátításában, vagy legalább kísérletet tenne arra, hogy a szomszédságunkban élő népek tudományos folyóiratait is figyelemmel kísérjék.

Shaban Sinani, az ezredfordulós Albánia egyik neves tudós-publicistája, korábban a tiranai Központi Állami Levéltár, azaz az albán országos levéltár igazgatója, egy 2004-ben írt cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy Albánia egyik legnagyobb eszmei kincse az említett levéltárban őrzött Liszt Ferenc-fond[1]. Az érdekes módon egy iranisztikai lap hasábjain megjelenő

---

[1] Az eredeti cikk megjelenési helye: SINANI, Shaban: Liszt orogjinal në Shqipëri. In *PERLA – Revistë shkencore-kulturore tremujore.* Red.shkencor.: SHPUZA, Gazmend. Viti IX/2004 Nr. 1 (32). 96-108. A cikk *egyik bővített változata* az interneten is hozzáférhető: www.iranalbania.ir/files/document/14772.

tanulmány számba veszi azokat a Liszt által írt rövid leveleket, amelyek a szintén itt található partitúrával együtt kerültek kalandos úton az albán állam tulajdonába. Sinani a filológia eszközével megkísérli tisztázni az iratok és a kompozíció albániai sorsának alakulását, majd a hivatkozott iratok albán nyelvű fordításának szöveghű közlése és a partitúráról készített kicsinyített fénymásolat közzététele mellett zenetörténeti szempontból is megpróbálja értékelni a híres magyar zeneszerző által hátrahagyott írások eszmetörténeti jelentőségét és helyét. Végezetül egy rövid bekezdésben tájékoztatást ad arról, hogy az albán állam milyen – magyar szempontból mindenképpen – tiszteletre méltó lépéseket tesz az iratok és a partitúra megóvása érdekében.

A Shaban Sinani cikkéről készült magyar fordítással kapcsolatban meg kell jegyezni néhány dolgot. A szöveget rendkívül modorosan, sokszor csak nehezen követhető – „mesterséges", tudományoskodó – stílusban írták. A fordításnál, a bonyolult nyelvi megfogalmazás mellett, néhány kisebb, véleményem szerint csupán figyelmetlenségből ottfelejtett tartalmi ellentmondás is gondot okozott, amelyeket a magyar szövegben már feloldottam.

Az albán publicisztikai írások jellegzetessége, hogy „Ausztria–Magyarországnak", „osztrák–magyarnak" vagy „osztráknak" aposztrofálnak *mindent és mindenkit,* ami a 18. századtól 1918-ig a Habsburg Birodalommal és a Monarchiával kapcsolatos, illetve azokat, akik erről a területről származnak. Szintén albán publicisztikai jellegzetesség, hogy a tekintély kifejezésének az egyik legmagasabb ott elérhető foka, ha a nevezettet „professzornak" titulálják. Ez helyenként kedves gesztus, néhol azonban gondot okoz: így például a szövegben említett „Schultz professzor" személyét csupán a név és címe alapján nem lehetett azonosítani. Tudományos szövegekben nem megengedhető a pontatlanság; a tanulmány utal egy bizonyos „Liszt Intézetre" és „a bécsi akadémiára". Nem világos azonban, hogy előbbi esetében a *Franz Liszt-Verein Raiding* (Franz-Liszt-Platz 1. Österreich, 7321 Raiding), esetleg a *Hochschule für Musik Franz Liszt Weimar*-e (Platz der Demokratie 2/3, 99423 Weimar) az említett intézet, vagy egy harmadik. Ugyanígy kérdéses, hogy az *Österreichische Akademie der Wissenschaften* vagy az *Akademie der Bildenden Künste Wien* volt-e az említett tárgyalásokat folytató osztrák fél; bár feltételezhető, hogy az előbbi. Sinani tanulmánya és az eredeti Liszt-levelek számos olyan zenetörténeti utalást, adatot stb. tartalmaznak, amelyeket történészként nem ismerek, így azok pontos megítélése és feldolgozása a zenetörténészek és a Liszt-kutatók feladata lesz.

Liszt az albán tulajdonban lévő leveleit francia nyelven írta, a cikk eredetileg ezek albán nyelvű fordítását közli. A magyar fordításban ezek a levelek a törzsszövegtől külön, dőlt betűkkel szerepelnek. Hasonló módon közlöm azokat az albán nyelvű feljegyzéseket és leveleket, amelyek az iratok és a partitúra levéltárba adása kapcsán keletkeztek. Az általam tett kiegészítéseket a törzsszövegben szögletes zárójelbe tettem. A lábjegyzetekben a tanulmányban említett albán politikusokról *(Alia)*, művészekről *(Onufri)* és történeti forrásokról *(Beratinus I.* és *II.)* rövid tájékoztatást adok, illetve az előforduló városok albán neveit és mai országukat közlöm.

A cikket szeretettel ajánlom a hazai zenetörténészek és a magyar levéltárügy figyelmébe.

Shaban Sinani

Eredeti Liszt-iratok Albániában

(albánból fordította Csaplár-Degovics Krisztián)

A jól ismert osztrák–magyar zeneszerzőtől, Liszt Ferenctől származó eredeti dokumentumok egyik fondját a tiranai Központi Állami Levéltárban [*Arkivi Qendror Shtetëror në Tiranë;* a továbbiakban AÁL – Albán Állami Levéltár] őrzik. Ez a fond csupán egy szerény fascikulust tesz ki. Mindössze két dossziét tartalmaz háromlapnyi Liszt-kézirattal, egy eredeti partitúrával és még 18 lapnyi albán nyelvű fordítással. Ezeknek a történeti forrásoknak az aktáit – egyéb más bizonyítékokkal együtt – egy shkodrai polgárcsalád adta át a levéltárnak. Az iratok jelentőségét tekintve, a 65-ös nyilvántartási számmal ellátott Liszt-fond a „*chambre forte*"-ban kapott helyet, együtt az albániai kódexekkel és a nemzeti levéltári kincs egyéb rendkívüli értékeivel.

A Liszt-anyag 1962 óta található az Albán Állami Levéltárban. A dokumentumok korábban Kolë Luka családjának kulturális tulajdonát képezték, amelyeket a család több generációja egy évszázadon keresztül őrzött.

Hogyan kerültek a dokumentumok a Luka család tulajdonába?

A Liszt-dokumentumok kalandos Albániába érkezése és itteni megőrzése önmagában véve is egy olyan történet, amely méltó alkotója hírnevéhez.

Kolë Lukának[1] – ismervén Lisztet – komoly érdemei voltak abban, hogy megmentette ezeket a dokumentumokat attól, hogy kilóra kimérve karton-

[1] Shkodrai értelmiségi, az 1980-as évektől az Albán Tudományos Akadémia *(Akademia e Shkencave e Shqipërisë)* egyik hivatalos francia–albán tolmácsa és fordítója.

papírnak árusítsák ki őket. Az AÁL-nek átadott aktában Luka leírta, hogy a nagy osztrák zeneszerző partitúrája és két eredeti levele milyen nehéz körülmények között utazott az albán lakta területeken keresztül:

Őseim, Shuk és Lukë Luka, kereskedők voltak Shkodrából, akik áruikat külföldi városokba vitték: Ulcinjba[2]*, Djakovicába*[3]*, Prizrenbe*[4]*, Görögországba és Shëngjinbe*[5]*. Shuk, aki az idősebb testvér volt, baráti viszonyban állt egy zsidóval, aki régiségekkel foglalkozott.*

A zsidó egy ajándékért cserébe, amit Shuk adott neki, üdvözlésként egy könyvet küldött Liszt F. dokumentumaival Shuknak, mondván, hogy nagy gonddal őrizze, mert ennek zenetörténeti értéke van. Az apám, aki elmondta nekem a dokumentumok megtalálásának történetét, amit most én itt írásba foglalok, nem emlékezett a zsidó nevére.

A két fivér kolerában halt meg Shëngjinben. A járvány, amely számos vidékre elterjedt és óriási pusztítást vitt véghez, abban az időben tört ki, amikor az orvostudomány még nem tudta megvédeni a népet. Mindez 120 évvel ezelőtt történt.

Amikor hírt vettek a halálukról, a nagyapám és két fivére elindultak Shëngjinbe (abban az időben még lóháton), de ott a boltban csak kereskedelmi iratokat, számlákat stb. találtak. Minden árut elloptak. Azok között az iratok között, amelyeket Shkodrába hoztak, megtalálták egy könyvben Liszt F. dokumentumait.

A Shkodrába hozott iratokról úgy határoztak, hogy azokat az egyiküknél hagyják megőrzésre; ezeknek egy részét kilónként eladták, mert nem volt hely [a tárolásukra], *és mert nem ismerték az értéküket. Úgy gondoljuk, hogy ott más dokumentumok, illetve kéziratok is lehettek.*

Egy festő tanfolyamon, amit még akkor végeztem el, amikor kicsi voltam az általános iskolában, megtudtam, hogy Liszt F. nagy és híres zenész volt, és lefestettem portréját. Amikor a kezembe kerültek a dokumentumok, azo-

[2] Kikötőváros Montenegróban (alb. Ulqinj).

[3] Koszovó (alb. Gjakova).

[4] Koszovó.

[5] Kikötőváros Albániában.

kat az iskolai könyveimben őriztem, hogy majd akkor vegyem ki őket, amikor megismerek valamilyen zenész embert, vagy hogy olyan embernek adjam át, aki ismeri ezeket és úgy értékeli, ahogy kell.
Tisztelettel:

Kolë Luka
Shkodra, 1963. január 10-én

Ahogy azt Kolë Luka levele bizonyítja, az AÁL-ben őrzött eredeti Liszt-iratok legkésőbb az 1842–1845-ös évek óta albán területen voltak. Ha ehhez hozzávesszük az AÁL fennállásának idejét, hozzávetőlegesen 40 évet, akkor megállapíthatjuk, hogy a partitúra és a két kéziratos levél, gyakorlatilag egy ismeretlen helyre kerülvén, több mint 160 évig kívül esett a művészvilág figyelmén.

Az egyik [Kolë Luka által] írt levélből megtudjuk, hogy ezek a Liszt-iratok mintegy véletlenül kerültek Luka őseinek a kezébe, akik mintegy véletlenül mentették meg őket a kolera és az üzlet kirablása idején. Ugyanígy véletlen volt az is, hogy amikor a számlakönyveket, elismervényeket és egyéb kereskedelmi dokumentumokat kilóra adták el egy másik shkodrai családnak, amelyik rendelkezett a tárolásukhoz szükséges hellyel, akkor a [Liszt-] kéziratokat – mint értékes írásokat – kiemelték az eladott iratok közül. A levél alapján az is véletlen lehetett, hogy a kéziratokat nem ajánlották fel megvételre a tiranai magyar nagykövetségnek, pedig az, Luka szerint, *„jól fizetne"*. Minden ilyen „véletlen" azonban arra mutat rá, hogy ha szerencsével is, de a Liszt-iratoknak nem volt rossz sorsa albán földön.

A Liszt-kéziratokat 1977-ben dolgozták fel a levéltárban. Az egykori tulajdonos adománylevele és – ahogy kiegészítésképpen tájékoztattak – annak szóbeli megerősitése alapján a levéltárosok egy történeti fondot hoztak létre. Ennek a fondnak a dokumentációjában felbukkan néhány olyan adat, amelyeket úgy tűnik, Kolë Luka nem tartott fontosnak, amikor az adományozási iratot kiállította. Ilyen adalék például a Luka testvérek utolsó tartózkodási helye is, akik – ahogy a vonatkozó szövegből kiderül – nem Shëngjinben, hanem Barban[6] haltak meg. Szintén fontos [adatokat tartalmaz] az [átvételi] tanusítvány, amelyből kiderül, hogy a kereskedőcsalád a Liszt-kéziratokat

[6] Kikötőváros Montenegróban (alb. Tivar, Antivari).

eredetileg a magyar nagykövetségnek akarta eladni, és csak miután rájöttek azok nemzeti értékére, akkor döntöttek úgy, hogy azokat az Állami Levéltárnak adományozzák:

„A Liszt-dokumentumokat Kolë Luka adta át, egy állami elektromos ipari vállalat hivatalnoka Shkodrából.

Tanúsítja, hogy ezek a dokumentumok ily módon kerültek a kezébe [tulajdonába]:

Shuk és Lukë Luka, kereskedők voltak Shkodrából, akik áruikat külföldi városokba vitték: Ulcinjba, Djakovicába, Prizrenbe, Görögországba és Shëngjinbe.

...

...

Ennek az anyagnak egy részét, miután Shkodrába hozták, végül eladták kilönként egy családnak, akik vigyáztak a dokumentumokra, mivel nem volt [tárolásukra] *hely; a Liszt-dokumentumokat Kola egy iskolakönyv közepén őrizte, mivel »én* – mondta – *zenével foglalkoztam, és jól ismertem, hogy ki is volt Liszt prof.,* [sic!] *és ezután ezeket a dokumentumokat nagy figyelemmel őriztem".*

A Liszt-dokumentumokat Kola, elfogadván néhány barátja tanácsát, 2-3 alkalommal elhozta Tiranába, és megpróbálta értékesíteni, de mivel nem bízott senkiben, újra magával vitte.

»Néhány barátom – mondta – azt mondta nekem, hogy a Liszt-dokumentumok nagyon fontosak, emiatt át lehetne őket adni a magyar nagykövetségnek, mivel ők jól fizetnének. De én – folytatta – *átgondolván, hogy ezek a dokumentumok nagy értéket képviselnek államunk számára, nem tartottam meg őket, hanem most átadom az Állami Levéltárnak.«*

Így a Liszt-dokumentumok az Állami Levéltár igazgatóságánál vannak."

A Liszt-anyag albán földre érkezésének történetéről létezik egy másik elbeszélés is. E másik verzió hihetőbbnek tűnik, mint az előző, mert ezt több különböző ember iratai is alátámasztják. Ezek egyike szerint minden, ami a dokumentumokból kiderül a Luka család és a zsidó kapcsolatáról, az teljesen igaz, de tény az is, hogy ők nem mint kereskedők vagy antikvitások adásvételével foglalkozók találkoztak, hanem mint utastársak ugyanazon gőzhajó fedélzetén, ahol egy komoly betegség tombolt, talán éppen a kolera, és a Liszt-anyag volt – mint ahogy Kola mondta is – a zsidó „végrendelete", aki a lelkét kiadván – véletlenül?! – egy evangélista nevét viselő albánt választott ki, akiben az utolsó pillanatban megbízott.

Egy utolsó bonyodalom az anyag átadása előtt

A kísérő iratokból, amelyek a Liszt-fondban találhatók, kiderül, hogy a régi tulajdonos és a Levéltárak Általános Igazgatósága [*Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave*] jól ismerték a híres zeneszerzőtől származó iratok értékét. Függetlenül a hivatalos felek pozitív hozzáállásától, világosan érezhető azonban az is, hogy a tulajdonosváltást külső nyomás kényszerítette ki. Tény, hogy a Levéltárak Általános Igazgatósága éppen azt a Reshat Aliát bízta meg azzal, hogy a Luka családdal beszéljen, aki egy fontos albániai kommunista vezető[7] testvére és származását tekintve szintén shkodrai volt, és aki egy északi kulturális központban komoly befolyással bírt. Alia nemcsak érdeklődött, hanem indirekt ösztönzőerőt is jelentett a Luka család számára, hogy ezeket a dokumentumokat a levéltárba adják át. Ezt az egyik levéltárba érkező dokumentummal is bizonyítani lehet, amelyet írója „nyugta"-ként titulált:

„Alulírott Reshat Alia, az Állami Levéltárak Igazgatóságának hivatalnoka, Kolë Luka elvtárstól – Shkodra, Sztálin utca/bulvár 9. – az alább feltüntetett dokumentumokat értékelésre átvettem:

1. (egy) darab Liszt F. által írt eredeti partitúra (a szerző kézjegye nélkül), csupán egy oldal.

2. (egy) darab Liszt F. által Madame Pleyelnek írt, (kézjegyével ellátott) eredeti francia nyelvű levél – dátum nélkül.

3. A fent említett levél egyoldalas fordítása az átadótól.

Az átvevő
Reshat Alija
Shkodra, 1962. július 19."

Úgy tűnik azonban, hogy a bonyodalmak folytatódtak, és nem teljesen az Alia által leírtak szerint végződtek. A Luka család akarata ugyanis továbbra is ingadozott. Egy másik dokumentumból az derül ugyanis ki, hogy a család [titokban] meghatalmazást adott egy harmadik személynek, hogy lépjen törvényes kapcsolatba a tárgy iránt érdeklődőkkel a Liszt-kéziratok eladása végett. Szerencse, hogy Kolë Luka, a levéltárnak történt átadás után nem használta fel *„a törvényes záradékot"*, hogy érvénytelenítse ezt az átadási iratot, megjelentetve ezzel egy harmadik szereplőt is a színpadon, aki ok

---

[7] Ramiz Alia (1925–): a Hoxha-időszak Moszkvában tanult egyik legfőbb ideológusa, a kommunista Albánia utolsó vezetője.

lehetett volna *„a meg nem egyezésre"*. Furcsa ez az ingadozás, de lehetséges, hogy Luka kétértelmű viselkedése az átadási tárgyalások során egyszerűen csak egy régi kultúra öröksége volt, amely nemcsak a családját, hanem „az albán nemeslelkűséget" is jellemezte. A választ nem tudni. Mindenesetre az átadásnak talán tényleg ez volt a története. Adalékként olvassuk el Kolë Luka levelét ennek a bizonyos harmadiknak, Marketin Gurashitnak címezve, amelyből kiderül, hogy az iratok sorsa ekkor már voltaképpen eldöntött dolog volt:

„Shkodra, 1962. VII. 19.

Meghatalmazás, amivel felhatalmazom Reshat Alia elvtársat, a Marketin Gurashitól átvett iratok megóvására. Az iratok az én tulajdonomat alkotják. Ő [Gurashi] *lemond ezekről a dokumentumokról* [az ügyben való további részvételről], *mivel én csak a Levéltárak Igazgatóságával állapodom meg. A dokumentumok átadója és tulajdonosa,*

Kolë Luka

Liszt és Pleyel

Liszt ismeretlen partitúrája a feldolgozáskor a *„Fantazia"* elnevezést kapta. Ezt a címet a zeneszerző egy Madame Camille Pleyelnek írt leveléből választották ki a levéltárban. Igazság szerint az eredeti francia nyelvű szövegben *„az én fantáziám"*-at írtak, amelynek két jelentése is lehet [„fantázia", „az én fantáziám"]. A mű pontos címének azért nehéz a meghatározása, mert Liszt korábban már írt egy valcert *„Fantasie"* címmel, és nem valószínű, hogy ugyanattól a zeneszerzőtől két „fantázia" elnevezésű mű is származzék.

A partitúra egy dupla lapból áll, egy kis írással a pentagramban, amelyet ugyanazzal a színnel írtak, mint a Pleyel kisasszonynak küldött levelet. Zenét tanultak értékelése alapján, ez a partitúra Liszt zenei gyakorlatai közé tartozik, amelyet két-három perc alatt le lehet játszani.

Madame Pleyel Liszt levelezésében nem egy véletlenül előforduló személyiség. Pleyel mester, az említett hölgy édesapja, a levél keletkezésének idejében (legkésőbb 1845-ben) nagyobb zenei koncertek – pl. Lisztnek – szervezője volt Párizsban. Emellett Pleyel egyike volt a legismertebb európai zongorakészítő mestereknek. Pleyelék zongorakészítési tradíciója a modern időkig

folytatódott. Még ma, ezekben a napokban is működik Párizsban egy híres „Pleyel" szalon, ahol ma is hozzájárulnak a zenei kompozíciók születéséhez.

A levélből, amelyet Liszt küldött Pleyel asszonynak, kiderül, hogy kettejük között erős barátság és viszontrajongás volt. Liszt írása tele van eleganciával és nemeslelkűséggel, a párizsi világ igényes stílusában írták. De ebben a stílusban, ebben a fegyelmezett és díszes formában a düh érzésének egy pillanatnyi fellobbanása is helyet kapott: Liszt egy új zeneszerzői csoporttal szembeni elégedetlenségének és iróniájának adott hangot, akik [zenei] kísérleteikkel csak *„rágják a fülünket"*. A zeneszerző írásában úgy fogalmaz, hogy az ő partitúrája is kísérlet, amely csak azzal nyerhet értéket, ha Pleyel kisasszony tehetséges kezei közé kerül. Liszt kéri a zongoramester lányát, hogy az iránta érzett irgalomból és sajnálatból, illetve a Berliozzal és Schottal való közös barátságot is figyelembe véve *„ne hagyja sárba veszni"* ezt az *„erősen túlkomponált"* művét, zenélje el minél gyakrabban:

„Pleyel úrhölgynek,

Itt küldöm, kedves és szeretett kolléganő, a „Fantáziámat" hárfákkal, oktávákkal és tele azokkal az állítólag ragyogó és rendkívüli, szokásos és komor játékokkal, amelyekkel sokan a kollegáink közül, akik végtére is nem kedvesek [nekünk], *akik rágják a fülünket és gyötrik a lelkünket és már jó ideje untatnak minket; amit persze mi nem mondhatunk ki nyíltan.*

Mindemellett, annyira varázslatos az Ön személyisége és tehetsége, és Ön annyira jószívű, hogy egyenesen bizonyos vagyok abban, hogy elzongorázza páratlan ujjaival ezt a néhány oldalt, amely tele van reminiszcenciával; és tetszeni fog Önnek. Új és ragyogó benyomást fognak azok Önre tenni.

Schott, akit közös barátunk, Berlioz ügyesen hasonlít össze azzal »a szépséggel, aki az erdőben tér pihenőre«, kétségkívül nem alszik már akkor, amikor azon dolgozik, hogy közzétegyen egy halom jó vagy rossz dolgot; legalábbis ezt gondolom erről.

A szerző és a publikáló keresi meg Önt így, alázattal, az Ön támogatását ez iránt az erősen megkomponált zenemű iránt, hogy adja elő saját kezeivel. Végezetül arra kérem, hogy gyakran játssza el publikum előtt, hogy ne szűnhessek meg soha Önt csodálni, miközben arra kérem, hogy ne gondoljon rosszat rólam, hogy nem tudom az időt múlatni mással, csak haszontalan dolgok írásával.
Kifogyhatatlan tisztelettel:
Liszt F."

Liszt Pleyel kisasszonynak küldött és ma az AÁL-ben őrzött levelét némi pontosítással Hamit Kokalari fordítása alapján publikálták. A fordítás 1962 szeptember 27-én készült. A levélről a Luka család is készíttetett egy másik fordítást.

Az ebben az írásban eddig idézett dokumentumok – azok a kivételével, amelyeket külön jelzettel láttak el – összességének levéltári jelzete: AQSH, 65. fond, 1–2. dosszié.

A Liszt-tudósok egy kis csoportja azt állapította meg nemrég, hogy a Pleyel kisasszonynak 160 éve megírt levél a mai napig nem érkezett meg a címzett nevére. Azt is megállapították, hogy a levélben némi önszemrehányással és elengedő gyengédséggel említett „fantázia" című darabot ugyanolyan szellemben, illetve zavaros, kísérletező ötletekkel teli állapotban írta Liszt, mint a kritikusan szemlélt „kollégák csoportja".

Az amerikai tudós, James Huneker, *Chopin az ember és a muzsikája* című művében[8], amelyet 2001-ben adtak ki reprintben New Yorkban, összehasonlítja Chopin *Fantasie* című jól ismert zongorára írt balladáját Liszt *Fantasie* című ismert valcerével, amely nem azonos azzal a rövid zenei anyaggal amelyet az AÁL-ben található eredeti partitúra tartalmaz. Huneker szerint a Chopin-ballada logikus, szépen megkomponált, de kompozíciós formájában elévült. Az amerikai tudós Chopin *„Fantasie"*-ját a híres zongorista De Pachmann szemével és érzéseivel látja. Ez utóbbi szerint a darabnak vertikális felépítése van, egyfajta jellegzetes visszhanggal, amely egyenesen a hallgatókat célozza meg. *„Ez egy vihar, tele érzelemmel. Ennek a balladának az effektusai egy tornádóra emlékeztetnek.* A virtuóz zongorista, miközben a *„Fantasie"*-t játszotta, zavarodott és szervezetlen lett a hangjegyek kiszínesítésekor. *„Liszt Ferenc,* írja Huneker, *azt mondta Vladimir Pachmann-nak, hogy a »Fantasie«-jának komponálásakor Chopin az ő* [Liszt] *munkájára támaszkodott.* A *„Fantasie"* első két taktusát egy gyors ritmus köti össze, amely Chopin harmadik és negyedik taktusában is folytatódik, amelyeket könnyedén el lehetne a francia kifejezéssel nevezni: *„»Entrez!*

[8] HUNEKER, JAMES: *Chopin, the man and his music.* New York, Dover, 1966. Reprint 2001.

Entrez!« Ez mind megismétlődik az ajtók kitárásáig – ért egyet Liszt, George Sand, Madame Camille Pleyel és mások." (*The first two bars of the „Fantasie" describe these rappings, just as the third and fourth stand for Chopin's musical Invitation: Entrez, Entrez! This is all repeated until the doors wide open swinging admit Liszt, George Sand, Madame Camille Pleyel née Mock, and others* – írja James Huneker a *Chopin, az ember és a muzsikájá*ban.)

Huneker ezen összehasonlítása fontos ahhoz, hogy megismerjük, hogy a *„Fantasie"* tartalmaz egy *„mots cles"*-t, amely segít megérteni Liszt zenéjét is. Ráadásul pontosan ez a cím terelte rá az amerikai szerző figyelmét más zeneszerzőkre is, akikkel párhuzamba állította Chopint. Végezetül az eredeti levél, amelyet Liszt küldött Madame Camille Pleyelnek, nem egy elszigetelt találkozási pont a zeneszerző és a zenekedvelő hölgy életében, mert például mindketten ugyanazt gondolták, mindketten ugyanúgy látták és értékelték ezt a Chopin-féle „fantáziát".

Az osztrákok érdeklődése a Liszt-féle partitúra és levelek iránt először az 1968-as évben jelentkezett, amikor az albániai kormány felkérte a Bécsi Akadémiát, hogy tegye lehetővé Beratinus két régi kódexének[9] a restaurálását. Nincs rá sok bizonyíték, de ahogy a tárgyalások folytatódtak, szinte bizonyos, hogy az osztrák fél nagy összeget ajánlott fel ezen Liszt-dokumentumok megvételére. Azt is lehet tudni, hogy a párbeszédet az albán fél részéről a Külföldi Kapcsolatok Albán Bizottsága folytatta [*Komiteti Shqiptar për Marrëdhënie me Botën e Jashtme*]. Az azonban kérdéses, hogy mi lehetett az együttműködést célzó párbeszéd hirtelen megszakadásának az oka. A tárgyalások eredendően három dologról folytak: a Liszt-féle iratok megvásárlásáról, illetve az említett kódexek és Szkanderbég fegyvereinek restaurálásáról; legalábbis ez derül ki az akkori legfelső vezetők által írt rövid feljegyzésből:

[9] *Codex Purpureus Beratinus* (alb. *Kodiku i Purpurt i Beratit* – a berati bíborkódex): a 6. században készült evangéliumi töredékeket magában foglaló kódex a 9. században keletkezett *Codex Aureus Anthimi* (alb. *Kodi i Artë i Anthimit* – Anthim aranykódexe) részeként került elő. A két kódexet röviden Beratinus I. és Beratinus II. néven tartják nyilván. A *Codex Purpureus* sorozat tagjai, amelyekből eddig hét kötet került elő (6–18. század közötti keltezéssel).

A lépések után, amelyeket Pekingben és Bécsben tettünk meg, a kérdést végezetül így oldottuk meg: a szöveget elküldjük Kínába restaurálni[10]. *Nagy kár keletkezett a kavajai templomban, ahol tönkrement Onufri*[11] *14 festménye.*

A dokumentumok a AQSH, Fondi 14/AP, Str., V. 1971, D. 390, fl. 1–2. jelzet alatt találhatók.

A Liszt Ferenc Intézet [*Instituti Fr. Liszt*] tanácsával folytatott egyeztetések során, amelyeken a tanács tagjaként Schultz professzor is részt vett [*prof. Schultz*], aki a nagy osztrák zeneszerző munkásságának egyik legjártasabb ismerője, az utóbbi években sor került a 65. fond kéziratainak közvetlen vizsgálatára is. Ez a vizsgálódás a következő eredménnyel végződött:

1. Liszt Pleyel kisasszonynak írt levele kétségkívül eredeti és eddig ismeretlen kézirata a hangok világa e nagy mesterének.
2. Kétségen felül áll az is, hogy a másik levél, amelyet Spina úrnak [lásd alább] írtak, szintén eredeti és eddig ismeretlen Liszt-kézirat.
3. A partitúrával kapcsolatban ki lehet jelenteni, hogy bár a kézírás nem biztos, hogy Liszt Ferencé, a zene maga bizonyosan az ő alkotása. Ez a bizonytalanság onnan ered, hogy a pentagramban már nem szerepel írás, a lejegyzett hangjegyek alapján pedig nem könnyű bizonyítani, hogy személyesen vetette őket papírra.

Osztrák szakértők bizonyosak benne, hogy Pleyel maga is komponált. Néhányan azt feltételezik közülük, hogy a partitúra esetleg egy kettejük által közösen készített mű, amelyről Pleyel kisasszony készített másolatot. Ez a hipotézis azonban csak újabb kérdéseket vet fel: hogyan kerülhettek Liszt-partitúrák Pleyelhez, hogyan születtek az ehhez tartozó levelek? Egy koncert alapján nehéz eldönteni, hogy hol végződik Liszt és hol kezdődik Pleyel.

[10] A kódexeket a Kínai Népköztársaság Régészeti Intézete restaurálta; ma az AÁL-ben őrzik. 2005 óta szerepel az UNESCO *Memoire du Monde* listáján.

[11] Híres 16. századi balkáni ortodox ikonfestő.

A mecénás Liszt

Liszt második levele rövid. Abból a kevés sorból, amelyből áll, az olvasó a zeneszerző személyiségének egy egészen más oldalára lát rá. Itt nincs jelen az a Liszt, aki védnököt keres magának egy olyan tekintélyes úri hölgy személyében, mint Madame Pleyel; nincs jelen az a Liszt, aki értékítéletet mond saját munkájáról vagy egy tehetséges zongorista ujjairól, esetleg kora zeneszerzőinek mecénásáról. De jelen van az a Liszt, aki befolyásával egy fiatal tehetséget ajánl barátjának, biztosítva róla, hogy az ifjú „ragyogó jövő elé néz". Ennek a fiúcskának soha nem volt azonban érkezése, hogy „Spina úrnál" beajánlják, mivel Liszt mester ezen ösztönző levele először egy zsidó ember kezébe került, majd a Luka családhoz, végül némi szerencsével az Albán Állami Levéltár tulajdonába.

Talán Liszt, a levelek megérkezte nélkül is a jövő emberévé tette az említett ifjút. Ki tudja?! Talán a levelek közzététele hozzá fogja majd segíteni a tudósokat ahhoz, hogy rájöjjenek, ki is az a Spina úr és ki is az a Heller, akiért Liszt nem habozott egy alázatos levelet írni régi barátjának:

Engedje meg nekem kedves Spina úr, hogy ezt a levelet elküldjem Önnek, mint az Ön régi jó barátja, és főként, hogy ajánlhassam Önnek Heller urat, aki ragyogó jövő előtt áll.

Talán Ön személyesen sok jóakarót ismer és van lehetősége segíteni. Meg vagyok győződve, hogy ebből a szempontból megbízhat kapcsolataimban való hitemben.

Utána pedig, kedves Spina úr, fogadja el régi barátságom és őszinte hűségem kifejezéseit,
Fr. Liszt

Ennek a levélnek a tartalmát Hamit Kokolari fordította le albánra, ugyanazzal a dátummal, mint amelyet Pleyel kisasszonynak írtak.

Az albániai Liszt-fond bizonyíték arra, hogy az albán kultúra gyakran együtt haladt az egyetemes kultúrával. A közeljövőben egy projekt fog indulni, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a Liszt-kéziratokat az UNESCO felvegye a rendkívül jelentős *Memoire du Monde* [A világ emlékezete] elnevezésű kulturális örökséget védő programjába.

A kötet szerzői

Bartha Eszter Phd. egyetemi tanársegéd – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Benedek Gábor CSc. egyetemi docens – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Borsi-Kálmán Béla DSc. egyetemi docens – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Csaplár-Degovics Krisztián egyetemi tanársegéd – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Juhász József CSc. egyetemi docens – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Krausz Tamás DSc. tanszékvezető egyetemi tanár – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Mitrovits Miklós doktorandusz – ELTE-BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, 19. és 20. századi kelet-európai történelem program

Ring Éva CSc. egyetemi docens – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék

Zahorán Csaba doktorandusz – ELTE-BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 19. és 20. századi kelet-európai történelem program

E könyvünkkel, „*A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában*" egy új sorozatot indít útjára az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék a L' Harmattan könyvkiadó támogatásával. A kötet merész célt tűzött ki maga elé: kísérletet tesz arra, hogy a magyar érdeklődők is betekintést nyerjenek térségünk történeti gondolkodásának változásaiba. A sematikus felfogás számára Nyugat-Európa mechanikus módon ma is mintaként szolgál, de magunkat és környezetünket belőle és rajta keresztül megérteni aligha lehet. Önmagunk folyamatos definiálása csak annak a térségnek az ismeretével (elfogadásával és befogadásával) lehetséges, amelyben élünk. A kötet szerzői és várhatóan a további kötetek is szűkebb régiónk, az új Kelet-Európa kialakulásának társadalmi-gazdasági folyamataival, mentális átalakulásával kívánják megismertetni az olvasót.

Az új sorozat a történészek fiatal generációja számára is publikációs lehetőséget kínál.

2600 Ft

ISBN 978 963 236 094 2

